

NR 2-3 2020

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
F. museichef Göran Larsson, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Elisabeth Reuterswärd: Mord, blod och mirakel. Dopfunten i Lyngsjö	1
Sten Skansjö: Kyrkbyn Lyngsjö under medeltiden: när guldet blev till sand	14
Anders Reinsert: Belägringen av Lindholmen under andra hanskekriget 1368–69	37
Per Ingesman: Ægte og sminkede regnskaber En underslæbsaffære ved ærkesædet 1519–22	48
Lars Berggren: August Schmitz och Furulund – några aspekter på ett patriarkalt förhållningsätt	62
Sven Scheiderbauer: »Det Skånska Flygvapnet»	73
Lars Jönsson och Torbjörn Brorsson: Kungalevet Arvalund och Lilla och Stora Köpinge – maktstrukturer i Nedraby-Köpingeområdet i södra Skåne	84

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Mord, blod och mirakel. Dopfunten i Lyngsjö

Av Elisabeth Reuterswärd

Fil.dr i historia

Första gången jag såg den romanska dopfunten i Lyngsjö kyrka slogs jag av häpnad! Varför fanns mordet på ärkebiskop Thomas Becket i Canterburys katedral 1170 framställt på en dopfunt i Skåne? Ännu mer anmärkningsvärt är att det framställdes så kort efter Beckets död. Vem hade beställt det motivet på dopfunten och varför i Lyngsjö? I London invigs en stor utställning på British Museum hösten 2020 till åminnelse av ärkebiskopens död för 850 år sedan. Lyngsjö dopfunt har lånats in till utställningen. Det är ytterligare en anledning att försöka utreda vem dess donator på 1100-talet var.

Thomas Becket var ett väl känt helgon i Norden före reformationen. Idag lever han vidare oavsett religion i facklitteratur, skönlitteratur, på teatrar och på filmduken. Min framställning rörande mordet på Becket vilar främst på Anne Duggans och John Guys biografier som anges i litteraturförteckningen. Mordet och dess orsaker är allmänt kända.

Det finns minnen av Becket i såväl protestantiska som katolska kyrkor. I Lunds domkyrka fanns förr ett altare instiftat till hans ära.¹ Linköpings domkyrka äger fortfarande ett sådant altare daterat till 1180. I Trönö kyrka i Uppsala stift förvaras fortfarande ett magnifikt emaljerat relikskrin tillverkat i Limoges. På dess lock finns en framställning av mordet. I Gumlösa kyrka har det funnits flera relikier, bland dem bitar av ben som sägs ha tillhört Beckets kropp samt stycken av hans tagelskjorta. Det har utan tvivel funnits många fler kyrkor som före reformationen har ägt relikier av den en gång mycket populära Thomas Becket.

Kyrkan i Lyngsjö äger ett »gyllene altare», ett antemensale, av ett oersättligt värde. Det behandlas av Sten Skansjö i detta nummer av Ale.

Lyngsjö dopfunt unik

Det som är unikt med dopfunten i Lyngsjö är att det inte finns någon annan dopfunt i Norden eller i Europa för övrigt med det motivet. Beckets död har framställts i andra sammanhang, men endast i Lyngsjö på en dopfunt. Enligt uppgift från Historiska Museet i Stockholm finns ingen annan känd dopfunt med det motivet i världen.

Lyngsjöfunten är varken signerad eller daterad. Kyrkan har ingen känd donator trots att byggnaden antyder en mäktig byggherre.² Dess ålder har kunnat bestämmas till 1140-talet, dels genom en dendrokronologisk undersökning och dels genom konstaterandet att kalkmåleriet är utfört med al fresco teknik.³ Dopfunten är emellertid betydligt yngre. Den kan tidigast ha varit tillverkad 1173 eftersom Thomas Becket inte kanoniserades förrän februari 1173. Det måste ha funnits en äldre dopfunt i kyrkan men dess öde är inte känt.

Den tänkbare beställaren/donatorn bör vara tillräckligt förmögen för att bekosta arbetet. Forskare är eniga om att endast personer tillhörande de högsta ämbetena, kungamakten eller en storman kan komma ifråga.

Ett mord beställt av en kung borde knappast tilltala kungamakten. Trots det anser Per Beskow samt flera andra att den danska drottningen Gertrud av Sachsen och Bayern, (född ca 1152–1155) är en möjlig kandidat.⁴ Hon var gift någon gång mellan 1171–1177 med Knut VI Valdemarsson (född 1162) i ett barnlöst äktenskap. Gertrud tillbringade sina sista år i Vä kloster där hon avled 1197. Per Beskow menar att Gertrud kunde tänkas vilja sona morfadern Henrik IIs brott genom en gåva till Lyngsjö kyrka som ligger i närheten av Vä. Beskow hänvisar till William Andersson för uppgifterna om Gertruds föräldrar. Tanken är vacker men vid närmare undersökning fann jag att Gertrud var född i Henrik Lejonets första äktenskap med Clementina av Zäringen, inte i andra äktenskapet med Henrik IIs dotter Mathilda av England. Därmed kan drottning Gertrud av Sachsen (och Danmark) uteslutas som donator till dopfunten. Hon var inte barnbarn till Henrik II och hade därför ingen anledning att sona något av hans brott.

Jag lämnar för tillfället sökandet efter kungliga donatorer åt sidan. En närmare datering behövs nu för att ringa in en tänkbar donator till den osignerade och odaterade dopfunten.

Konsthistorikers förslag till datering

De flesta konsthistoriker har enats om att den berömda stenmästaren Tove, som högg och signerade dopfunten i Gumlösa kyrka även kunde ha tillverkat Lyngsjö dopfont. Kyrkan i Gumlösa var nybyggd när den under högtidliga former invigdes av ärkebiskop Absalon den 26 oktober 1192. Dess byggherre var Absalons släkting Trugot Ketilson som hade sitt säte i Gumlösa socken. Den kyrkan fick mottaga dyrbara gåvor, bland dem relikier av flera helgon, inklusive några bitar av ben som tillhört den salige Thomas Becket

kropp och bitar av hans tagelskjorta som förut nämnts. Det rörde sig alltså om en kyrka där martyren Thomas Becket vördades. Ärkebiskop Absalon skulle i egenskap av sitt ämbete kunna känna så stor empati med Thomas Becket att han kan tänkas vara donator till Lyngsjöfunten. Mer om honom längre fram.

Konsthistoriker som Lars Tynell, Monica Rydbeck och Jan Svanberg anser att Lyngsjöfunten har tillverkats i slutet av 1100-talet eller i början av 1200-talet. De baserar detta på jämförelser av små detaljer i stenhuggeriet. Ingen av dem är emellertid säker på datering eller skulptör. Som historiker prövar jag därför andra vägar att nå fram till en tänkbar donator. Kanske själva mordet och dess orsaker kan ge en ledtråd.

Framställningen på dopfunten

I sökandet efter en tänkbar beställare prövar jag tanken att det var mordet som sådant som var viktigt. Det hade varit möjligt att vörda den populära nyligen kanoniserade martyren Thomas på annat sätt och på en annan plats, tex ett sidoaltare. Beställaren /donatorn av dopfunten kan ha haft religiösa, politiska och till och med personliga skäl som kan knytas till de aktuella scenerna. Beställaren bör också ha någon anknytning till Lyngsjö.

Cuppan (skålen) på dopfunten i Lyngsjö upptar sammanlagt 18 arkader. De tio första framställer mordet på ärkebiskop Thomas Becket framför altaret i Canterbury katedral den 29 december 1170. Under den första valvbågen sitter Henrik II – REX H(EN)-RICUS står det på hans språkband – medan han med ena handen pekar framåt mot följande valvbågar samtidigt som han med andra handen överräcker ett svärd åt en riddare. Under följande valvbågar får man se hur ytterligare tre riddare (baroner) ansluter till gruppen. På golvet med ryggen mot altaret ligger ärkebiskopen på knä böjd mot gol-

Genom att peka mot ärkebiskop Thomas Becket anmodar den sittande kung Henrik II en av sina riddare att utföra mordet i katedralen. På språkbandet på Lyngsjöfonten läser man: »REX H(EN)RICVS».

vet med händerna ihop till bön, medan en av riddarna riktar sitt svärd mot Thomas Beckets huvud. En av de andra riddarna sårar med sitt svärd munken Grim som försöker skydda ärkebiskopen. Under den sista arkaden i den serien står altaret dukat med ett fat och en skål som en duva precis har flugit ner till för att dricka. Denna båge symboliserar helig ande som hämtar Beckets själ ur hans blod till det eviga livet. Typologiskt tror jag att man jämför Beckets martyrskap med Kristus lidande på korset.

De övriga åtta arkaderna på cuppan är traditionella, då scenerna anknyter till dop. Den första visar Johannes Döparens dop av Jesus i Jordanfloden, den följande Marie kröning under två bågar och under de sista tre arkaderna räcker Kristus nycklar åt Petrus och en bokrulle till Paulus. Petrus och Paulus hör ihop med dop eftersom de specifikt har talat om behovet av dop för den som vill ansluta sig till kristendomen.

Dopfonten i Lyngsjö avbildar mordet på Thomas Becket framför altaret i katedralen i Canterbury 1170. I den pågående kampen mellan kyrka och stat fick kyrkan därmed en martyr. Thomas blev snabbt kanoniserad, och en Thomaskult spreds över Europa.

Foten under cuppan visar bl a en kvinna som dias av ormar/basilisker och en man som med en håfull gest drar isär sina mungipor. Det anses att de symboliserar onda makter som hotar människan. Rädningen är dopet och kristendomen. Exorcism utgör en del av det katolska dopritualet och förklarar varelserna på cuppens nedre del.

Stenhuggaren behövde bilder av motivet

Jag anser det fullständigt uteslutet att en stenhuggare självständigt har valt motivet med mordet. Romanska stenhuggare hade tillgång till mönsterark över lämpliga motiv och ornament för dopfontar. De kunde diskutera dessa med beställarna. Om vi utgår från att motivet på Lyngsjöfonten inte har använts

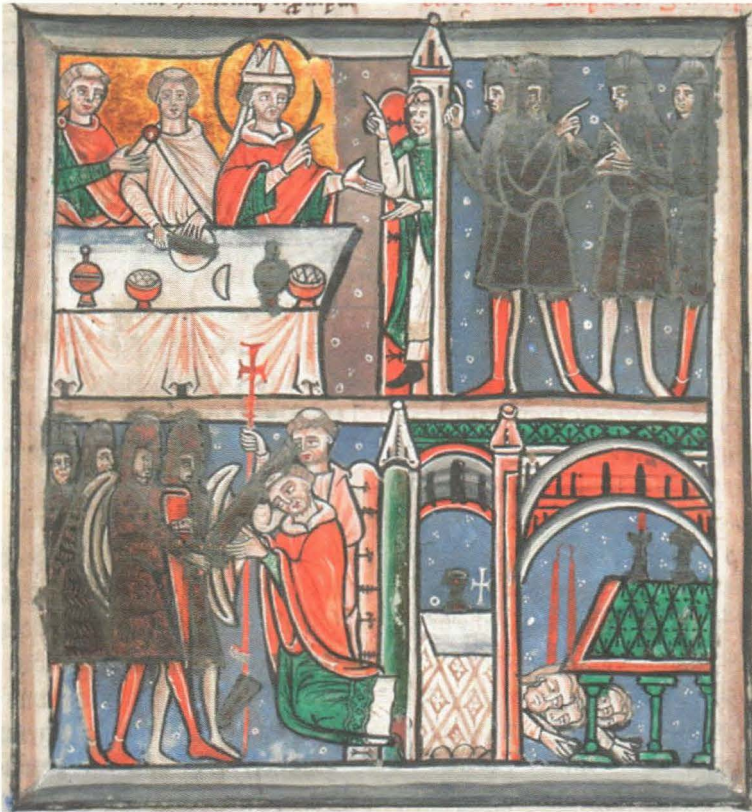

Foto av illustrationen av mordet i Tewkesbury-samlingen. Illustrationen består av fyra scener. Den första visar Becket ätande tillsammans med munkarna då han får veta att de beväpnade riddarna vill tala med honom. Han ber dem vänta tills måltiden är avslutad. På nästa bild diskuterar riddarna hur de ska ta sig in eftersom munkarna har låst alla dörrar. På följande bild sker mordet. Riddarna har anfällt Becket framifrån och munken Grim försöker skydda honom. På sista bilden ser vi hur de övriga närvarande har gömt sig under altaret.

på någon annan dopfunt, innebär det att den okände beställaren har kunnat förse stenhuggaren med en tidigare okänd bild att arbeta från. Beställaren bör enligt min mening ha varit en person som varit starkt berörd av Beckets martyrskap.

Det finns två illustrationer gjorda av personer som såg mordet eller fanns i kyrkan när det skedde. Den ena finns bevarad i Alan of Tewkesbury's »Collection of Thomas Becket's Letters» som nu förvaras på British Library. I den samlingen finns ett illustrerat brev av John of Salisbury. Han var närvarande, gömd under altaret i katedralen när mordet ägde rum. Salisbury var gammal vän till Becket och även till påven. Han kände också Henrik II.

Direkt efter mordet flydde Salisbury från Canterbury för att i ett brev sannolikt daterat

januari 1171 informera biskop John Belmais of Poitiers om händelseförloppet i detalj.⁵ Han lät även sin stab av skrivare göra kopior av brevet. Dessa skickades till personer i andra länder som känt Becket. Skildringen ingår i Materials for the History of Becket. Jag har utnyttjat en översättning gjord av John Francis O'Connor »An Annotated Translation of the Letters of John of Salisbury».⁶ Det är inte känt hur många kopior som skrevs. Säkerligen kopierades de i sin tur av mottagarna. En av dessa bör ha varit Eskil, ärkebiskopen i Lund.⁷ Eskil var välkänd bland välutbildade intellektuella i Europa, t ex Peter of Celle.⁸ Det första brevet var inte illustrerat. Det var däremot John of Salisburys manuskript om Thomas Beckets liv – Vita Sti Thomae Cantuar. Enligt Catholic Encyclopedia var det verket klart 1171.

Inom loppet av några månader var mordet känt långt utanför Englands gränser. Det chockerade hela den kristna världen. Det är svårt att avgöra vad som ansågs värst utöver det dödliga våldet. Det utfördes den 29 december som då utgjorde en del av julhelgen då frid skulle råda. Det skedde framför altaret i en katedral, en helgad plats. Det var rikets ärkebiskop som dödats i sin egen katedral på befallning av kungen. Nyheten spreds snabbt som en löpeld. Donald S. Prudlo kunde visa att mordet inom ett år var känt i hela England, Normandiet, Frankrike, Österrike, Irland och Skandinavien.⁹ Det innebär att det tidigt var känt av prästerskapet i Skåne, vilket är av intresse för min frågeställning. Postgången inom den kyrkliga sfären var effektiv. Brev bars från kloster till kyrkor, från kyrka till kloster. I detta fall gällde express-post. Så har det gått till när nyheten spreds. Anne Duggan framhåller att nyheten också spreds ännu snabbare från mun till mun på samma sätt som mordet på Kennedy 1963 och prinsessan Dianas död 1997. Becketts död var alltså känd i Skåne långt tidigare än slutet av 1190-talet, antagligen redan 1171.

Mordet var djupt chockerande och fångade alla människors fantasi, hög såväl som låg. Men skulle det verkligen vara ett skäl för att hugga det i sten på en dopfont i Lyngsjö? Vi behöver veta mer om förhållandet mellan Thomas Becket och hans konung Henrik II och vad det betydde i Skåne för att förstå om det kunde ha en betydelse för någon enskild person i Skåne.

Vad var den bakomliggande orsaken till mordet?

Mycket tillspetsat kan man säga att Thomas Becket och Henrik II stred om makten mellan kyrkan och kronan. Var kyrkan ansvarig inför kronan och dess domstolar, eller kunde

Kyrkan åberopa Guds lag när det specifikt rörde prästerskapets handlingar? Konflikten gällde också tillsättandet av vissa ämbeten inom kyrkan samt ärkebiskopens roll i legaliseringen av kronan vid kröningen. Båda förfogade över mäktiga vapen. Kronan kunde tillgripa våld. Ärkebiskopens starkaste vapen var bannlysning och interdikt. Kyrkans makt expanderade under 1000- och 1100 talet på Kronans bekostnad. Liknande konflikter pågick även i andra länder.

Thomas Becket och hans historia

Becket »*was a tall and sparse figure with dark hair and a pale face which flushed in excitement. His memory was extraordinarily tenacious and though neither a scholar nor a stylist he excelled in argument and repartee. He made himself agreeable to all around him and his biographers attest that he led a chaste life*». Så beskrev en del samtida Becket enligt David Knowles.¹⁰ Andra har beskrivit honom som girig, enviss, omedgörlig. Omdömen rörande Thomas Becketts karaktär har växlat starkt under seklernas lopp.

Det som är allmänt känt om honom är att han var född i London ca 1119/1120 och att föräldrarna, som kom från Normandiet, var relativt välbeställda men inte tillhörde det mest privilegierade samhällsskiktet. De hade emellertid råd att kosta på sonen en god utbildning i Paris. På den tiden visade den unge Thomas Becket ingen håg för en kyrklig karriär men han lärde sig något om hur man kan administrera större gods och egendomar och sköta ekonomiska frågor. Han deltog i nöjeslivet och lärde känna många han senare hade nytta av. Hans egen familj ägde inte gods utan försörjde sig på handel. Hemkommen anställdes han en period hos ett par olika godsägare som sekreterare. Theobald, ärkebiskop i Canterbury (född ca 1090, död 1161), hade uppenbarligen hört talas om honom och

hans kapacitet. Vid 23 års ålder anställdes därför Becket som kanslist hos Theobald och blev så småningom dennes främste rådgivare då det gällde administrationen av de stora egendomar som tillhörde stiftet. Theobald såg också till att Becket fick en gedigen vidare utbildning i Bologna och Auxerre i både civil och kyrklig lagstiftning. Becket anförtröddes flera viktiga ärenden hos påven i Rom. Theobald belönade Thomas Becket rikligt för hans tjänster.

Så var situationen när den unge kungen Henrik II (född 1133) år 1154 tillträdde tronen i England. Theobald rekommenderade att han anställde Thomas Becket vilket också skedde i slutet av 1154. Där avancerade han snabbt och blev den unge kungens närmaste man med större makt än någon annan underståtte i England.¹¹

För att förstå mordet behöver vi veta något om Henric II, den tid han levde och verkade i, samt de händelser som slutade med det katastrofala mordet. Vad för slags människa var Henrik II Plantaganet?

Vem var Henrik II?

Henrik var född i 5 mars 1133 i Mons, Maine, Frankrike som son till Geoffrey V, greve av Anjou och dennes hustru Mathilda, vars far var Henrik I av England. Det var tack vare modern Mathilda som Henric ärvde kronan till England. Han var född i en tid fylld av konflikter rörande kyrka och stat men också med alla de komplikationer som furstars och deras makars arvsrätt till riken medförde. Kungar och drottningar »ägde» de länder de regerade över och kunde »skänka» eller testamentera delar av eller hela länder till andra släktingar, för att t ex delas mellan flera söner eller döttrar. Detta skapade våldsamma konflikter mellan högtättade släktingar. Det innebar att till och med mord var vanliga inom konkurrerande släkter under

medeltiden, både i England, på Kontinenten och i Skandinavien.

En allvarlig konflikt rådde samtidigt inom katolska kyrkan då valet av ny påve inte var enhälligt. Kejsare och kungar måste välja vem av de två de skulle stödja. Henrik valde att stödja Alexander III i likhet med ärkebiskop Theobald i Canterbury. (Ärkebiskop Eskil i Lund skänkte också sitt stöd till Alexander III istället för Victor IV. Valdemar Sejr (född 1131) satsade på Victor IV av politiska skäl.)

Om Henrik vet vi att han var rödhårig, hetlevrad och snabb till vrede samt ambitiös. Han var stolt över sin förmåga att väcka rädsla – »*rule by fear and force*». Han var välutbildad, talade franska och latin flytande, förstod engelska någorlunda. Han förde ett magnifikt hov som imponerade på samtida. Hans gemål, den berömda Eleanora av Akvitanien, födde åtta barn åt honom. Han var en hårdhänt härskare. Bernard av Clairvaux lär ha sagt om Henrik: *from the Devil he came and to the Devil he will surely go*. Favoriter blev rikt belönade men kunde också förlora allt om de råkade i onåd.¹²

Forskare har numera konstaterat att Henrik även var en skicklig administratör. Han var intresserad av lagstiftning vars syfte må ha varit att förbättra kronans inkomster men det innebar också att domstolsväsendet förbättrades. Han anses ha lagt grunden till engelsk »Common law» som fortfarande gäller, men med en otalig mängd ändringar och tilllägg. Henrik stred framgångsrikt för att kronan skulle återfå gods och mark som baroner lagt beslag på i feodal stil. Det gällde även gods och andra inkomstkällor som kyrkan haft tillgång till. Så länge som Becket tjänstgjorde som kansler hos kungen medverkade han aktivt i alla dessa verksamheter, inklusive reduktionen av kyrkans makt.

Kanslern Thomas av London, som kungen titulerade honom, hade 52 »clerks» som ar-

betade under honom för att sköta de uppgifter som Becket ansvarade för. En del av dem skötte de kyrkliga frågorna, andra kungens administration. Vissa författade kronans författningar och kungörelser. Femton skrivare arbetade för Becket i the Chancery (högsta domstolen), andra hade ansvarsfulla uppdrag i the Exchequer (Kungliga räktekammaren).¹³ Allt detta förflöt till kungens belåtenhet. De båda hade även tid att roa sig med att rida och jaga tillsammans.

Tjänsten som ärkebiskop

Allt förändrades när ärkebiskop Theobald avled 1161. En ny ärkebiskop måste utnämnas. Henrik trodde att Thomas Becket skulle vara användbar som ärkebiskop. Han räknade med att Becket skulle fortsätta att tjäna honom som kansler parallellt med ämbetet som ärkebiskop!

Becket tvekade emellertid länge att motaga det ämbetet som inte blev tillsatt förrän 1162. Han var ju inte ens prästvigd. Förmodligen insåg han att kungen förväntade sig en lydig ärkebiskop. Men Becket vägrade stå kvar som kansler och det dröjde inte länge förrän allvarliga spänningar uppstod mellan honom och kungen. Becket hade varit lojal mot Henrik så länge som han var anställd hos honom. Som ärkebiskop ställde han kyrkans intressen först.

Till att börja med blev det bråttom att prästviga Becket. Det skedde 2 juni 1162, och följande dag den 3 juni invigdes han som ärkebiskop. Påven godkände Henriks val av ärkebiskop och det bekräftades när Thomas Becket fick sitt *pallium*, ämbetsstecket för en katolsk ärkebiskop, från Rom.¹⁴ Det var John of Salisbury som hämtade det åt honom.

I sin tjänst som ärkebiskop motarbetade Becket med kraft Henriks politik rörande maktindelningen mellan kyrka och stat. Becket

hade stöd av påve Alexander III som emellertid rådde ärkebiskopen att gå mer varligt fram. Det låg inte i Thomas Beckets personlighet att förhandla mer diplomatiskt med sin forne arbetsgivare, Henrik II. I England liksom i Danmark/Skåne saknades en allmänt accepterad lagstiftning som tydligt avgränsade civil och kyrklig rätt. Henrik accepterade inte att kyrklig lag inkräktade på civil lag. Hans argument var att allt han önskade i konflikten med Becket var att få behålla sina »traditionella rättigheter». Maktstriden fördjupades då Henrik lät utarbeta Constitutions of Clarendon som klargjorde vad han ansåg att kronan hade rätt till gentemot kyrkan. Han lyckades få en majoritet av biskoparna att samtycka vid ett möte i Clarendon den 30 januari 1164. Alla utom Becket godkände hans förslag. Detta betraktade Henrik som en grov skymf och ett brott mot den trohetsed som ärkebiskopen svurit i samband med sin invigning. Becket måste i hemlighet fly för sitt liv till Frankrike och där stannade han till tidigt i december 1170.

Under tiden hade Henrik tillsatt en ny ärkebiskop (som inte erhöll något pallium). Henrik försökte tvinga Becket till underkastelse genom att strypa alla hans tillgångar till pengar. Alla Beckets egendomar konfiskerades. Det gällde även hans mors och syskons egendomar. Becket blev därmed helt beroende av vänner i Pontigny i Bourgogne och i Sens. Situationen blev alltmer ohållbar. Påven försökte hjälpa Becket ekonomiskt genom att utse honom som påvlig legat samtidigt som han manade Becket att gå försiktigt fram mot Henrik. I sin egenskap som påvlig legat kunde Becket nämligen använda bannlysning som sitt vapen.

I januari 1169 skulle ett försök göras att medla mellan Henrik och Becket. Det misslyckades. År 1170 väcktes åter en smula hopp om förlikning men även det blev ett fiasko i december då Becket återvände till

England och Canterburys katedral. Där utnyttjade han sitt starkaste vapen, nämligen bannlysning av 26 av sina fiender, bland dem biskopar och andra som utnämnts av Henrik.

Det är osäkert vilken roll Henrik spelade rörande mordet. Det har påståtts att han skulle vräkt ur sig en önskan att bli av med den besvärliga Becket: *Who will rid me of this turbulent priest.* Det är osäkert om Henrik faktiskt yttrade dessa ord. Han lär även ha sagt: *What miserable drones and traitors have I nourished and promoted in my household, who let their lord be treated with such shameful contempt by a lowborn clerk.* Det sägs vara dessa ord som fick riddarna att agera. Dessa riddare hatade Becket som de betraktade som en uppkomling, och lär inte ha varit nödbedda.

Det bittra slutet

Vi vet hur mordet utfördes på grund av scenerna på dopfunten i Lyngsjö. Det som sedan ägde rum har också betydelse för fortsättningen. Beckets död har skildrats av flera personer som var närvarande vid mordet. John of Salisbury var som sagt den första som skrev till vänner redan i januari 1171. Munken Edward Grim skildrade det också i sin biografi över Becket.¹⁵

...the impious knight... suddenly set upon him and /shaved/ off the summit of his crown which the sacred chrism consecrated to God... Then, with another blow received on the head, he remained firm. But with the third the stricken martyr bent his knees and elbows, offering himself as a living sacrifice, saying in a low voice, »for the name of Jesus and the protection of the church I am ready to embrace death.» But the third knight inflicted a grave wound on the fallen one; with this blow ... his crown, which was large, separated from his head so that the blood turned white from the brain yet no less did the brain turn red from

the blood; it purpled the appearance of the church... The fifth – not a knight but a cleric who had entered with the knights ... placed his foot on the neck of the holy priest and precious martyr and (it is horrible to say) scattered the brains with the blood across the floor, exclaiming to the rest, »We can leave this place, knights, he will not get up again.»

När mördarna gett sig av skyndade de förfärad munkarna sig att ta hand om den döde. Några lekmän började moppa upp den blodiga röran på golvet med de trasor de kunde hitta. Här bör man minnas att Thomas Becket, medan han levde, inte uppfattades som ett blivande helgon. Det var först i slutet av livet som han uppfattades som djupt kristen. När munkarna tog hand om hans kropp upptäckte de att han bar en tagelskjorta under skruden. De insåg att han var betydligt mer religiös än de tidigare förstått.

Martyren Sankt Thomas

Efter hans död samlade ett par munkar berättelser om de mirakel, som tack vare böner till martyren Thomas, hade skett. Dessa berättelser samlades och finns nu att tillgå i Cambridge Library Collection, Materials for the History of Thomas Becket, Archbishop of Canterbury, vol.1, edited by James Craigie Robertson 1875, nu tillgängliga digitalt och även i pocketutgåva 2012. Språket är på Latin. Volym 1 består av William of Canterburys samling av mirakler samt hans Vita s. Thomae. Huvudparten av dessa mirakler gäller perioden 1171–1174. William kompletterade samlingen med mirakler från 1178–1179. De mirakel som rörde Danmark/ Skåne har därmed skett senast 1177.

Totalt attribuerades mer än 700 mirakler till Thomas Becket inom loppet av 1171–1178. Detta kan också ha påverkat den okände donatorn. Sockenborna fick tillgång till en bild av den berömde martyren.

Människor i alla tider har upplevt ångest och hjälplöshet som de sökt räddning från när inget annat står till buds. Thomas Aquinas preciserade på 1200-talet vad som inom kyrkan kunde anses vara ett mirakel, nämligen något som inte hade någon naturlig förklaring. Han betonade att änglar och helgon kan be Gud om mirakel och de kan tjäna som Guds redskap, men det är endast Gud själv som kan utföra mirakel. Någon mellanhand är inte nödvändig. När man studerar en del av de mirakel som har attribuerats till Thomas Becket på 1100-talet, förstår man att Thomas Aquinas snävare definition behövdes.

Såvitt känt har mirakelkulten inte diskuterats i samband med dopfunten i Lyngsjö. De troende erfor att bara de vidrörde något som tillhört helgonet, kom de så nära att deras bön lättare kunde bli hörd. Blodet på katedralens golv hade knappt torkat förrän mirakel började rapporteras.¹⁶ Ett par av alla dessa mirakel rör det danska Skåne. Professor emeritus Anders Piltz har vänligen översatt dessa berättelser från latin till svenska. Det första av dem gällde en straffexpedition till Rügen (felaktigt kallat Winlandiam i originalet).¹⁷

En viss Clemens var på återväg från Ryssland med furstliga gåvor till Sofia /av Minsk/, datternas drottning från hennes fader, kungen. Han togs tillfånga av två bröder, herrar i vändernas land, och slogs i bojor. När drottningen fick höra detta beklagade hon sig hos sin make Valdemar, kungen av Danmark. Trots att oförrätter drabbade honom i rikt mått hade Valdemar dock inte tid att lämna styrelsen av sitt land, utan träffade en överenskommelse med sin ärkebiskop i Lund om denna sak. Denne gav honom rådet att hans son Knut, som nu var vuxen och borde ges ett militärt befäl, tillsammans med rikets stormän skulle skickas till platsen för att komma till rätta med dessa oförrätter. De var ju så uppseendeväckande att de påkallade en straffexpedition.

Detta råd behagade honom. Knut skickades alltså iväg tillsammans med dugliga män och med ärkebiskopen på cirka tvåhundra skepp och anföll överraskande sjörövarnas land och borg till vilken rövarena hade dragit sig tillbaka med sitt byte. Han intog den och tog gisslan och gjorde landet skattskyldigt gentemot honom. Så kom det sig att de som roffat åt sig andras egendom själva förlorade sina ägodelar, och martyren Thomas fick som framgår ett ansenligt rykte i Danmark eftersom han inte bara gjorde det skadelöst efter förlusten utan också lade vändernas land under dansk överhöghet.

Detta hade visat sig i ett tecken föregående dag. När kungens ovannämnde budbärare nämligen bad i den salige Thomas kapell, där han ständigt vädjade om att bli frigiven, föll han i sömn och såg sin lundensiske ärkebiskop stiga i land där och medföra en munk, som i sin vita dräkt och sina sandaler drog till sig blickarna, eftersom han var sårad och blodig men försedd med den danske kungens krona. Eftersom han fruktade att han själv skulle gripas och sättas i fängsligt förvar, frågade han /Clemens/ honom varför han kommit och vem det var han medförde till fiendeland. Han fick svaret att han inte hade något att frukta. Han stod nämligen under den salige Thomas beskydd, denne som han medförde, och han borde snarare jubla över att detta land nu genom hans försorg skulle läggas under danerna. När han /Clemens/ vaknat följande dag fick han se sin syn gå i uppfyllelse, ty när danerna steg i land inträffade det som han hade hört berättas.

Berättelsen är odaterad men dess innehåll klargör att händelserna har ägt rum 1176 eller i början av 1177. På det stora kyrkomötet i Ringsted 25 juni 1170 bad Valdemar I (Valdemar den store) ärkebiskop Eskil kröna den 7-åriga sonen Knut till kung för ett säkra tronföljden och familjens rätt till kronan. År 1177 satte Valdemar den 14-åriga Knut att regera över Skåne och Danmark. Enligt mirakelberättelsen hade Knut ännu inte börjat regera när expeditionen ägde rum. Eskil var ärkebiskop till och med 1177 men hans rela-

tion till Valdemar var så dålig att det är otänkbart att kungen skulle ha rådgjort med honom. I drömmen bör Clemens alltså ha sett biskopen, den *blivande* ärkebiskop Absalon, som förde med sig den mördade Knut Lavard (far till Valdemar den store) som hade kanoniserats 1170. Det är troligt att Valdemar belönade Knut för dennes insats mot venderna genom att utse honom som regent över Skåne och Danmark.

Det var således många som hade skäl att tacka Thomas Becket för ovan nämnda »mirakel». Drottning Sofia fick tillbaka sina dyrbara gåvor, Valdemar fick tillbaka sin son oskadd samt utvidgade egendomar. Knut borde vara tacksam för segern. Clemens borde vara tacksam för befrielsen. Vi vet inte vem som skickat berättelsen till munkarna i Canterbury. Mycket tyder på att det var Absalon som avsiktligt dröjde att rapportera »miraklet» tills han tillträtt ärkebiskopet. Det är betecknande att Absalon framstår som primus motor i hela »mirakel»-förloppet. Det är tydligt att han berömmar sin egen insats.

Det var Clemens som i sin nöd vädjat till Thomas Becket. I de flesta mirakelberättelser finns uppgift om vad den nödställda lovar att göra som tack. Ingen sådan uppgift finns i ovanstående. Om någon i kungafamiljen som tack bekostat Lyngsjö dopfont är jag övertygad om att de sett till att deras namn som donatorer funnits i kyrkan. Jag utesluter därför dem. Jag utesluter även ärkebiskop Absalon. Han var släkt med Valdemar I och stod honom nära vilket framkommer i berättelsen. Mordet på Becket var resultat av ett mycket dåligt förhållande mellan kung och ärkebiskop. Om Absalon ville göra något för Becket torde det inte vara genom att låta framställa mordet på en dopfont.

Den andre mirakelberättelsen handlar om en kanik Sven i Lund.¹⁸ Den är också odaterad. Här återges även den i Anders Piltz värdefulla översättning från latinet.

Kaniken Sven vid Lunds domkyrka led av en artrit som berövade honom lemmarnas naturliga kraft så till den grad att den till slut angrep också de inre organen. Han hade försökt med olika mediciner men utan resultat. En förlamning tillstötte från naveln och nedåt där kroppen förlorade känslan och blev så blodfattig att han blev sängliggande i fem månader, kraftlös och kall. Han drog sig då till minnes synder som han, under sin friska period hade begått, men han bar sitt gissel med jämnmood, eftersom han visste att Gud tuktar var son som han har kär. Fast han redan hade uthärdat mycket ansåg han sig värd mycket mera; han vägrade tyngden av sina synder med en rättvis våg. Han tillkallade så en präst, för att inte själens sjukdom skulle försvaga den kroppsliga hälsan, något som kan hända när den fördärvade inre människan fördärvar den utvärtes människan. Han biktade sig och lovade att uppsöka martyren Thomas grav om han åter fick hälsan. Därefter föll han i medvetlös sömn under ett helt dygn, vilket var ett tecken på att han besöktes av Gud. När han vaknade nästa dag kunde han glädja sig åt att apostelns ord hade gått i uppfyllelse på honom själv. »Hjärtats tro leder till rättfärdighet och munnens bekännelse till räddning» /Romarbrevet 10:19/. Hans tidigare hälsa återställdes. Det han aldrig kunnat räkna med skulle ske fann han till sin förskräckta häpnad vara ett faktum.

Kaniken Sven har inte beställt eller skänkt dopfonten i Lyngsjö. Han angav i mirakelberättelsen att han ämnade besöka sankt Thomas grav. Det är möjligt att han gjorde det men jag tvivlar på att han skulle orka resa till Canterbury för att uppfylla sitt löfte även om han mådde bättre. Enligt Ewert Wrangel hade en kanik Sven stiftat ett altare till martyren Thomas i Lunds domkyrka. Wrangels kanik hade emellertid blivit botad från en ögonsjukdom.¹⁹ Kan någon förväxling ha skett? Det vet man inte.

Min favoritkandidat har från början varit ärkebiskop Eskil trots att det inte finns några skriftliga belegg. Jag bygger min hypotes på

kända förhållanden som gör det sannolikt att han skulle kunna vara dopfuntens beställare/donator.

Ärkebiskop Eskil

Ärkebiskop Eskil av Lund (f.ca 1100 död 1181/1182) hade mycket gemensamt med Thomas Becket. I Danmark och Skåne rasade också konflikten mellan kyrka och stat. Till skillnad från Becket hade Eskil inte tjänat någon kung. Han hade från början varit kyrkans man. 1131 utnämndes han till domprost i Lund, 1134 biskop i Roskilde och 1137 som ärkebiskop i Lund, efter sin farbror Ascer. Risken att bli mördad eller dödad i krig var hög för såväl ärkebiskopar som kungar under 1100-talet. Redan som biskop i Roskilde hade han råkat i konflikt med kung Erik Emune. Erik Emune mördades 1137 men dennes brorson Olof försökte sedan bli kung och konflikten fortsatte. Eskil togs till fånga 1164 av Fredrik Barbarossa som gav sitt stöd till den konkurrerande påven Victor IV. Viktigt var att Eskil lyckades frigöra Danmark, Norge och Sverige från ärkebiskopet i Hamburg-Bremen. Han fick strida för att hindra ärkebiskopen i Bremen att återta överheten över Norden. I detta fick Eskil stöd av påven Alexander III medan Valdemar I (kung 1154–12 maj 1182) föredrog av politiska skäl att tillhöra ärkebiskopet i Hamburg-Bremen. Detta gjorde Eskils situation ohållbar eftersom han krävde att kyrkan måste vara oberoende av den världsliga makten. Han tvingades i landsflykt år 1161–1168. När Valdemar till slut accepterat Alexander III som påve återvände Eskil till Danmark. I likhet med Henrik II, ansåg emellertid Valdemar att ärkebiskopen var hans undersåte och som sådan hade han inte rätt att trotsa kungens vilja. Eskils sista år som ärkebiskop var tunga. Han deltog i Valdemars stora kyrkomöte i Ringsted den 25 juni 1170. Där tving-

ades han kröna Valdemars 7-åriga son Knut och högtidligen skrinlägga den nyss kanoniserade Knut Lavard, far till Valdemar. Detta var djupt förödmjukande. Lauritz Weibull förklarar att båda handlingarna stod i skarpaste motsats till Eskils hela läggning och föregående verksamhet – hans liv hade varit ett liv i kamp mot Valdemars kungadöme och med seg energi hade han fört denna kamp utan hänsyn till vinst eller förlust. Händelserna i Ringsted fann sin lösning. Segern var helt och hållet Valdemars och den var Eskils nederlag.²⁰

Eskil bad Alexander att få bli befriad från sitt ämbete efter Ringstedmötet. Han ville tillbringa resten av sitt liv som munk i Clairvaux kloster. Påven uppmanade honom dock att härda ut ytterligare några år av politiska skäl. Eskil hörsammade påven men lyckades tillbringa flera år i Clairvaux samtidigt. Befrielsen kom då han själv på påvens uppmaning installerade Absalon som ärkebiskop i Lund 1177.

Vad har allt detta att göra med dopfunten i Lyngsjö?

Eskil hade alltså en hel del gemensamt med Thomas Becket. Båda tillbringade många år i landsflykt på grund av kampen att värja kyrkans oberoende mot kronan. De hade flera gemensamma vänner i Europa och de kan även ha träffats där. Eskil var i landsflykt 1161–1168, Becket mellan 1164–1169. Det som framför allt skiljde dem åt var förstås att Eskil undkom med livet i behåll men under förödmjukande förhållanden. Becket hade vägrat att kröka nacke för sin forne arbetsgivare och kung. Eskil hade aldrig varit anställd av en konung.

Jag utgår från att Eskil kände djup empati med Thomas Becket. Under de sista tunga åren är det sannolikt att han önskade göra något för att demonstrera det. Mordscenerna

klargör det öde en ärkebiskop kunde bli utsatt för. Dopfunten kommenterar alltså Eskils egen utsatta situation. En tredjedel av Lyngsjö socken utgjorde en del av ärkebiskopsbordet åtminstone i början av 1500-talet. Eskil bör ha känt till att den gamla dopfunten blivit otjänlig. Han hade tillgång till nödvändiga ekonomiska resurser för att donera en ny dopfont. Han hade makt att själv bestämma det unika motivet. Eskil var en av de första som fått kunskap om mordet och även tillgång till en illustration av det. Han hade genom sitt ansvar för byggandet av Lunds domkyrka stor kännedom om skickliga stenhuggare/skulptörer. Han kan ha lejt någon av dem för att framställa mordscenerna på Lyngsjöfonten. Andra stenhuggare kunde eventuellt ha huggit de övriga delarna av funten om det var aktuellt. När det gäller datering bör det vara i slutet av Eskils tid som ärkebiskop, förmodligen 1177 eller 1178.

Sammanfattning

Min frågeställning gällde vem som hade beställt det unika motivet på Lyngsjö dopfont. Bristen på källmaterial innebär att jag, i likhet med övriga forskare, har baserat mina antaganden på sannolikhetskalkyler. Jag har visat att Gertrud av Sachsen inte är aktuell. Det är tänkbart men knappast sannolikt att ärkebiskop Absalon, drottning Sofia av Minsk och hennes gemål Valdemar Sejr skulle ha visat sin tacksamhet genom att skänka dopfunten. Detsamma gäller deras son Knut. Mordet var politiskt. Att martyren Thomas åtnjöt stor popularitet som helgon bör utgöra en viss men inte hela förklaringen till fontens motiv. Placeringen på dopfunten är så unik att det tyder på beställarens personliga erfarenheter och relation till Becket vid den tiden då donationen ägde rum har varit viktig. Ärkebiskop Eskil uppfyller alla krav jag uppställt.

Summary

A description of the assassination of the archbishop Thomas Becket has been hewn in stone on the 12th century baptismal font in Lyngsjö parish in Scania. As such it is a unique font. The Lyngsjö font carries no date and no signature. An attempt has here been made to identify a possible donor. Queen Gertrud of Denmark, wife of king Knut VI, has since 1938 been considered as a possible donor. Gertrud, however, was born in the first marriage of Henry the Lion. Her mother was Clementina of Zähringen, not Mathilda of England (daughter of Henry II). A more likely donor is Archbishop Eskil of Lund whose experience of a conflict with the kings of Denmark was very similar to those of Thomas Becket. Eskil spent several years in exile 1161–1168 like Thomas Becket who had lived in France from 1164 until 1170 when he returned to England and was assassinated in Canterbury cathedral. Eskil's relation with king Valdemar continued to be bad but he had to tolerate it until the pope granted him the right to retire to Clairvaux in 1177. Thomas Becket and Eskil had many friends in common and had probably also met each other.

Noter

- ¹ Wrangel, Ewert, *Konstverk i Lunds domkyrka*. 1923, s 16.
- ² Skansjö, Sten, *Gods och bönder från högmedeltid till nutid*, s 50–51.
- ³ Lindgren, Mereth, *Kalkmålningarna. Den romanska konsten. Signums svenska konsthistoria*. Lund 1995, s 312.
- ⁴ Bescow Per, *Drottningar och helgondråpare. Skånska dopfuntar med historiska scener. Förbistringar och förklaringar. Festskrift till Anders Piltz*. Lund 2008 s 84–89.
- ⁵ Duggan, Anne, *Thomas Becket; a Textual History of his Letters.*, Clarendon Press, Oxford. 1980. s 235.
- ⁶ O'Connor, John Francis, *An Annotated Translation of the Letters of John of Salisbury*. 1947. https://ecommons.edu/luc_thesis.

⁷ Källa rörande Eskils kontakter: Peter av Celle, Alexander III

⁸ The letters of Peter of Celle, ed. and translated J. P. Haseldine, Oxford 2001.

⁹ Donald S Prudlo, *Martyrs on the Move: The spread of the Cults of Thomas of Canterbury and Peter of Verona. Perigrinations. International Society for the Study of Pilgrimage Art.* 2011. S 39–48.

¹⁰ Knowles, Michael David, *St. Becket*. URL: www.britannica.com/biography/Saint-Thomas-Becket.

¹¹ Duggan, Anne, *Thomas Becket*, London 2004. S 16–21.

¹² David Knowles,

¹³ Ann Duggan, *Thomas Becket*, London 2004, s 17.

¹⁴ Pallium, ett liturgiskt plagg och ämbetsstecken för påve och ärkebiskopen, bestående av ett om halsen buret ylleband med framtill och baktill nedhängande ändar. Från och med 800-talet måste ärkebiskopar erhålla palliet av påven innan de kunde utöva sin myndighet.

¹⁵ Lee, Christopher, *This Sceptered Isle: The Making of the British*. Constable & Robinson, 2002, s 97. Skildringen finns på latin i volym 2 av *Materials for the History of Thomas Becket*.

¹⁶ Dessa samlingar är numera tillgängliga i »*Materials for the History of Thomas Becket, Archbishop of Canterbury*, Volume 1, edited by James Craigie Robertson. Cambridge University Press, This edition first published 1875. 2012.

¹⁷ Quo modo Winlandiam Daciae subiecit. *Materials for the History of Thomas Becket*, vol.1 s 543–544.

¹⁸ nr 167. De canonico Lundensis ecclesiae paralytico. *Materials for the History of Thomas Becket*, vol. 1. s 144–145.

¹⁹ Wrangel, Ewert (1923), s 16.

²⁰ Anna Minara Ciardi, Lauritz Weibull prokatolsk? Om hans kyrkohistoriska arbeten. *Förbistringar och förklaringar. Festskrift till Anders Piltz*. Lund 2008, s 179–191.

Litteraturförteckning

Denmark and Europe in the Middle Ages ca 1000–1525.

Essays in Honour of Professor Michael Gelting. 2014.

Duggan, Anne J & Clarke D Peter, *Pope Alexander III: The Art of Survival*. Ashgate Publishing Limited, 2012.

Duggan, Anne, *Thomas Becket*. Hodder Education. London 2004.

Förbistringar och Förklaringar. Festskrift till Anders Piltz. Redaktörer: Per Beskow, Stephan Borghammar och Arne Jönsson. 2008.

Gods och bönder från högmedeltid till nutid. Nordic academic press, 2006.

Gotfredsen, Lise och Frederiksen, Hans-Jorgensen, *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark*. Herning 1987.

Materials for the History of Thomas Becket, Archbishop of Canterbury. Volume 1. Edited by James Craigie Robertson. Cambridge University Press. (1875) 2012.

Guy, John, *Thomas Becket: Warrior, Priest, Rebel, Victim: a 900-year-old Story Retold*. Penguin 2013.

Kyrkbyn Lyngsjö under medeltiden: när guldet blev till sand

Av Sten Skansjö

Professor em. Lund

Kristianstadsslätten under yngre järnålder/vikingatid

Kyrkbyn Lyngsjö är centralt belägen på Kristianstadsslätten i nordöstra Skåne. För den historieintresserade är byn utan tvivel mest känd för sin 1100-talskyrka med dess unika inventarier. Avsikten med denna artikel är att undersöka vad övriga bevarade relevanta medeltida källor (inklusive arkeologiska lämningar) tillsammans med kyrkan kan förmedla av kunskap om Lyngsjö kyrkby; samtidigt presenterar Elisabeth Reuterswärd i detta häfte av tidskriften *Ale* en specialundersökning av bakgrunden till den märkliga dopfunten i denna kyrka.

Ett par noteringar måste först göras om Lyngsjö före den äldre medeltiden. Byn är

belägen endast sex kilometer söder om en annan välkänd ort med särpräglad historia, nämligen Vä, som under medeltiden fungerade som stad. I arkeologisk forskning har sandslättsområdet kring Vä pekats ut som en central bygd för odling och bosättning redan under yngre järnåldern (inklusive vikingatid). Det framgår bl.a. av en kartering som arkeologen Johan Callmer har gjort över sammanhängande bosättningsområden i Skåne under perioden från ca 400 e.Kr. till ca 1000. Karteringen baseras på arkeologiska observationer av fornlämningar och fynd i kombination med ortnamnstypernas ålder. Som det klart största sammanhängande området i Skåne framstår enligt denna tolkning lerslättsbygden innanför den skånska väst-

Figur 1. Utdrag ur Callmers karta över bosättningsområden i Sydskandinavien under yngre järnålder (Callmer 1991)

och sydkusten. Det näst största av de skånska bosättningsområdena återfinns i nordöstra Skåne, nämligen Kristianstadsslätten med utlöpare mot norr och nordväst, ett område som till stora delar sammanfaller med Gälds och Villands härad.¹

Det är väl känt att Vä redan under stora delar av järnåldern har fungerat som ett multifunktionellt centrum i detta betydande bosättningsområde kring Helgeås nedre vattensystem. Som centralplats i nordöstra Skåne har Vä utgjort något av en parallell till Uppåkra i sydväst. Vä var enligt arkeologen Bertil Helgesson beläget i en dokumenterad rik järnåldersbygd, och bosättningen i Vä har en kontinuitet från åtminstone 200-talet e.Kr. Fynd från perioden ca 300–600 visar att Vä då hade en speciell status, med fynd av bl.a. vapen, delar av krigsutrustningar och guldbrakteater, och från samma tidsperiod känner vi även omfattande kulturlager och huslämningar från Vä. Från perioden ca 700–1000 finns flera fynd från Kristianstadsslätten och även norrut längs Helge å, och bygden här framstår tillsammans med övriga slättbygder i Skåne som de mest intensivt odlade under den senare järnåldern.

Förutom i dessa centrala platser har fynd av prestigekaraktär även gjorts i Fjälkinge, Önnestad, Norra Åsum och Rinkaby.² Till bilden av Helgeådalen under yngre järnålder hör också de två handels- och hantverksplatser som genom undersökningar av främst Callmer har konstaterats cirka en km uppströms från åmynningen i Åhus. De har fungerat i perioden ca 700–750 resp. 750–850. På den senare av dessa platser har det förekommit specialiserat hantverk, med bl.a. pärlframställning, kammakeri, bronsgjuteri (bl.a. av smycken), möjligen även finsmide i järn. Ett stort fyndmaterial tyder på långväga varuutbyte och kontakter med ett stort område i Central- och Västeuropa samt med Orienten. Under vikingatid framstår sålunda

Kristianstadsslätten som ett rikt omland dels till ett maktcentrum i Vä, dels till ett handelscentrum vid åmynningen vid Åhus.³

Fornlämningar i Lyngsjö

Det är alltså inom ramarna för en central järnåldersbygd som Lyngsjö socken med de historiskt kända byarna Lyngsjö och Hommentorp har etablerats. Fornminnesregistret visar fornlämningar inom Lyngsjö sockenområde från yngre stenålder och framöver.⁴

Det finns exempelvis 54 registrerade lokaler med gravhögar, främst från äldre bronsålder, väl spridda över sockenområdet (bortsett från de allra östligaste delarna). Flera mindre områden med fossila åkerspår finns i de västligaste delarna av socknen, där de ansluter till ett större område med gravar och fossil åker i Västra Vrams och Östra Sönnarslövs socknar, på Linderödsåsens nordöstra sluttning. Enligt Helgesson dateras sådana områden vanligen till yngre bronsålder och äldre järnålder. Vidare har 23 lokaler med stensättning registrerats inom Lyngsjö, en fornlämningstyp som främst representerar en gravform från äldre järnålder. De flesta stensättningarna framstår som solitärer, medan andra kan knytas till gravfält; huvuddelen av stensättningarna finns i den västra delen av socknen, inom den historiska byn Hommentorps område.

Från yngre järnåldern har bl.a. en stensättning från folkvandringstid påträffats på höjden strax väster om Lyngsjö kyrka; från just detta område finns även en uppgift från 1870-talet om en borttagen bautasten (rest sten). Sådana stenar markerar vanligen gravar från yngre järnålder, och en sådan sten finns ännu strax väster om Lyngsjön. Inom den historiska bytomten, ca 400 meter ÖNÖ om kyrkan, har fynd från yngre järnålder och medeltid påträffats (Callmer).

Utan att några tydliga fynd av prestigeka-

raktär i dagens forskningsläge kan knytas till Lyngsjö är det likväl uppenbart att området faller väl in i bilden av en central odlingsbygd med lång kontinuitet för förhistorisk odling och bosättning fram genom yngre järnålder/vikingatid.

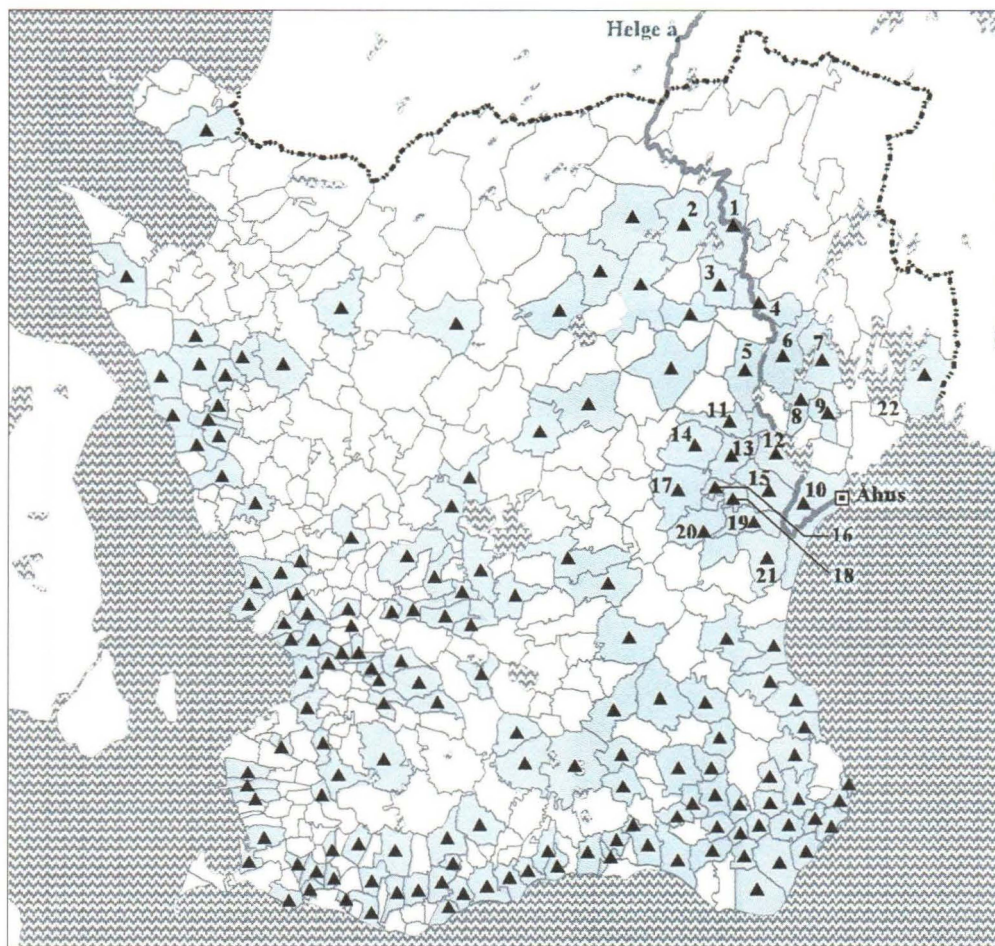
Kyrkobyggnaden som markör av en resursstark högmedeltida elit

I väsentliga avseenden kan situationen med Kristianstadsslätten som centralbygd verifieras även under äldre medeltid/högmedeltid (ca 1100–1300). Den vikingatida handelsplatsen vid Helgeås mynning fick efter hand en långsiktigt fungerande uppföljare i staden Åhus, med tydliga stadsfunktioner från 1200-talets mitt, medan den vikingatida centralplatsen Vä under medeltiden har fortsatt att fungera som centralort i Gälds härad. Man kan här tala om en kontinuitet inom förändrade samhällshistoriska ramar: Vä var en kunglig domän (kungalev) och fungerade som stadsbildning från 1200-tal fram till etablerandet av 1600-talsstaden Kristianstad (från 1614). Den medeltida kyrkan i Vä, Mariakyrkan, har med stor sannolikhet uppförts på kungligt initiativ vid en kungsgård vid 1100-talets mitt, och den fungerade från 1160-talet som klosterkyrka i det premonstratens kloster som efter en brand 1213 flyttade till Bäckaskog. Den intar en särställning i förhållande till landsbygdens sockenkyrkor framför allt genom sin storlek och utformning, som även innefattade dubbeltorn i väster från romansk tid (rivna i början av 1800-talet).⁵

Även i Lyngsjö utgör den påkostade och rikt utrustade sockenkyrkan en anslående och landskapsdominerande kvarleva från äldre medeltid. Mera om denna kyrka följer nedan, men först bör sägas att det i Helgeåsdalsområdet finns en påtaglig ansamling av påkostade kyrkor från romansk tid (ca 1150–

1250), som varierar i utförandet men som förenas av att alla har romanska tornbyggnader. Sådana kyrkor finns i ett sammanhängande område från norr till söder (se figur 2), omfattande socknarna Färlöv (Östra Göinge härad), Fjälkestad, Österslöv, Nosaby, Fjälkinge, Elleköpinge (Villands härad), Skepparslöv, Vä, Träne, Norra Åsum, Köpinge, Lyngsjö, Östra Vram, Västra Vram, Everöd, Östra Sönnarslöv och Vittskövle (Gärds härad).⁶ Av Gärds härads 18 kända medeltidskyrkor kan man alltså räkna med 11 kyrkor med romanska västtorn.⁷ Alla är belägna på Kristianstadsslätten, som kulturgeografen Sven Dahl beskriver som ett svåravgränsat område med sin blandning av sandjord och leravlagringar. Dess mest karakteristiska delar hänför Dahl till östra delarna av Gärds härad och de södra delarna av Villands.⁸ De socknar i Gärds härad som saknar västtornskyrkor är alla belägna i slättbygdens periferi eller mera direkt på Linderödsåsen: Degeberga, Maglehem, Hörröd, Huaröd, Linderöd, Äsphult och Djurröd. Vi kan konstatera att flera av tornkyrkorna från äldre medeltid/högmedeltid återfinns i ett område som har direkt eller indirekt beröring med Helgeå och dess större biflöden.⁹

Sockenbildningen har ett tydligt samband med tiondepliktens genomförande kring mitten av 1100-talet. En sockenkyrkas långsiktiga verksamhet kunde genom tiondeskatten i materiellt hänseende baseras på avgifter från i första hand spannmålsproduktionen från byar och gårdar inom respektive kyrkas territoriellt avgränsade distrikt för tiondeavgifter, dvs. från respektive socken. Det förklarar att tätheten av sockenkyrkor i det medeltida Danmark var högst i sådana områden som hade de bästa spannmålsjordarna. Vi kan även utgå ifrån att själva uppförandet av mer eller mindre påkostade sockenkyrkor i regel avspeglar respektive sockenområdes varierande produktivitet och möjligheter till

Figur 2. Kartan visar socknar och sockenområden för kyrkor med kända romanska västtorn (svarta trianglar) i Skåne (i huvudsak enligt Jacobsen 1993 och Anglert 1995). Fördelningen i landskapet i stort erinrar om de agrara huvudbygder som kan påvisas i princip från yngre stenålder till modern tid (och som även framgår av figur 1): ett relativt väl sammanhängande område på lerslätterna i väster, söder och sydost. I nordöstra Skåne finns en markant ansamling av romanska tornkyrkor, framför allt på sandslättsområdet på Kristianstadsslätten. De är där belägna inom Gårds, Villands och södra delen av Östra Göinge härad, längs Helgeå med tillflöden (bl.a. Vramsån och Mjöån). En koncentration av romanska tornkyrkor kan även följas norrut i anslutning till den på kartan markerade sträckningen av Helge å, vars gamla huvudmyning (före 1775) har varit vid Åhus. Dessa kyrkor har numererats: 1. Östra Broby, 2. Hästveda, 3. Gryt, 4. Knislinge, 5. Färlöv, 6. Fjälkestad, 7. Österslöv, 8. Nosaby, 9. Fjälkinge, 10. Elleköpinge, 11. Skepparslöv, 12. Norra Åsum, 13. Vä, 14. Träne, 15. Köpinge, 16. Östra Vram, 17. Västra Vram, 18. Lyngsjö, 19. Everöd, 20. Östra Sönnarslöv, och 21. Vittskövle. Gualöv, som saknar känt torn men vars aristokratiska prägel framgår av ett par bevarade romanska stiftarbilder, har fått nummer 22 (väster om Ivetofta, som inte har numererats). Karta: Henrik Svensson.

överskottsproduktion. Undantag i det avseendet kan vara att vissa extraterritoriella jordägare med särskilda resurser, såsom kungamakt och ärkesäte, kan ha uppträtt som

initiativtagare till kyrkobyggen. Likväl förutsätter en hållbar verksamhet och ett upprätthållande av kyrkobyggnaden goda odlingsbetingelser.¹⁰

Sextonhundralets kontrast

Utifrån dels förhistoriska lämningar och kända bosättningsområden, dels de påkostade kyrkobyggnaderna, framstår alltså den nordöstskånska slättbygden som en resursrik bygd, en agrar centralbygd, och det intrycket tycks ha en lång kontinuitet genom stora delar av förhistorien och fram till högmedeltid. Bilden av Kristianstadsslätten skildras emellertid på ett helt annat sätt av den svenska administrationen i samband med det stora jordrevningsprojekt som genomfördes kring 1670, ett drygt decennium efter det att Skåne blivit en del av det svenska riket. Här beskrivs den skånska nordöstslätten långt ifrån som en centralbygd. I den inledande beskrivningen i jordrevningsprotokollet för Gärdshärad 1671 kan man bl.a. läsa att detta område inte kan jämföras med den skånska slättbygden i övrigt »förmedelst dess skarpa och Magra ägor Skyld». Där man i slättbygden årligen kan ha två gårdar (vångar) i bruk, medan den tredje ligger i träda, kan man

nämligen i Gärdshärad endast bruka den bästa jorden till råg och korn så länge den får gödsel, men en del av bondens jord måste efter två års odling

Liggia ödhe, på 6, 8, 10, 20 och well 30 år, förrän dhen kan tagas i Bruuck och Ehdå eij mehra ähn för halff Wäxt, att kunna Skattas, fördhij Jordhen på dij Städher, Ehr Sandigh och Töhr, med grutt och grundsteen, Wfrucht-bahr, och Drifues medh årh och HandhPlogh Brukas alleniste till Boghuete och Rågh, och een dhel af dhen Jordh, som skall achtas för dhen bästa, till Rågh och Kornn...¹¹

Om man ställer den resursrika centralbygden som 1100-/1200-talets kyrkor omvittnar mot det magra och ofruktbara marginalområdet som jordrevningsprotokollet 1671 snarast ger uttryck för måste frågan ställas om det kan ha skett någon förändring i betingelserna för jordbruket i bygden mellan högmedeltid och sent 1600-tal. Problematiken har tidigare kortfattat berörts av landskapsforskaren Mårten Sjöbeck, som utgår ifrån att olämpliga odlingsmetoder bl.a. har lett till sandflykt och

Figur 3. Med Lyngsjön i förgrunden syns här Lyngsjö kyrka och by i sin omgivning av särpräglad sandslätt. Foto: Landskapet JO.

försämrade odlingsförhållanden. Sjöbeck gör följande reflexion utifrån praktkyrkor och magra sandjordar: »Närvaron av dessa ståtliga sakrala byggnader kan förefalla gåtfull i sällskap med den allmänna markförsämringen».¹²

Lyngsjö kyrka

Mot bakgrund av Helgeåområdets stora antal av påkostade romanska kyrkobyggnader kan frågan ställas vem som kan ha byggt medeltidskyrkorna, särskilt kyrkorna med romanska västtorn.

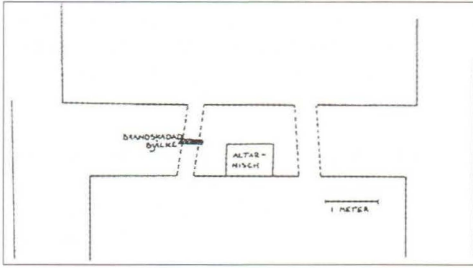
Inom det medeltida Danmark återfinns sådana kyrkor främst på Själland och i Skåne men har klara motsvarigheter i stora delar av Nordeuropa med dess många ursprungliga egenkyrkor (eller privatkyrkor). En tongivande uppfattning går i korthet ut på att dessa västverk, som på danskt område ofta har varit tvärrektangulära och haft samma bredd som långhuset (s.k. breda västtorn) men som i vissa fall kan vara kvadratiska, i många fall i likhet med kyrkobyggnaden i dess helhet har uppförts på initiativ och bekostnad av en världslig stiftare, en s.k. patronus, som kan vara en representant för kungamakten eller för det världsliga frälset. I tornens andra våning har det i flera fall funnits en särskild herrskapsläktare eller emporvåning, som varit öppen ned mot kyrkans långhus och kor. Arkeologiska undersökningar i tornrummens golv har i några fall även påvisat förekomsten av romanska gravar för respektive kyrkas världslige patronus med familjemedlemmar; dessa har därigenom erhållit arkitektoniskt väl framhävda gravplatser.¹³

Därmed tonar inrättandet av romanska tornbyggnader fram som en markör av en världslig elits särställning i förhållande till sockenmenigheten i ett äldremedeltida lokalsamhälle. Tornbyggnaderna framstår som en manifestation av stiftarnas världsliga makt

och sociala prestige, men manifestationen är inkaplad i en fromhetsgärning. Samtidigt som en kyrkas patronus socialt och kulturellt har kunnat markera sin ställning genom en tornbyggnad var nämligen uppförandet av denna byggnad en offerhandling. Att detta i Danmark skedde under den s.k. Valdemarstiden (ca 1150–ca 1240) förklarar arkeologen Jes Wienberg med att det var just under denna period som herremannaståndet, den senare adeln, etablerades i nya, privilegierade former. Västtornens emporvåningar blev arkitektoniska inrättningar som lämpade sig för att visa hur kyrkans patronus såväl fysiskt som symboliskt var höjd över sockenmenigheten. Wienberg ser ett tydligt samband mellan tidiga tornkyrkor på Själland och den under äldre medeltid dominerande släkten Hvide, bl.a. genom tornkyrkan i Fjenneslev, som tolkas som en ursprunglig aristokratisk gårdskyrka invid Hvidesläktens stamsäte.¹⁴

Den romanska kyrkobyggnaden i Lyngsjö har flera egenskaper som förtjänar uppmärksamhet i detta sammanhang. Kyrkan har anlagts i ett anslående läge på en höjd mellan Vramsån i norr och en mindre insjö, Lyngsjön, i söder. Enligt en byggnadsundersökning av Helén Lilja är den uppförd som en romansk kyrka med långhus och kor, dessutom en absid (som dock revs 1796), samt ett kraftigt brett västtorn, som uppförts snart efter det att övriga delar av anläggningen stod under tak. Kyrkan är större till ytan och högre än en genomsnittlig sockenkyrka på landsbygden. Det ursprungliga byggnadsmaterialet har i huvudsak varit tuktad fältsten lagd i jämna skift, medan fönster och sydportal omfattas av kvaderhuggen eller finhuggen kalksten.¹⁵

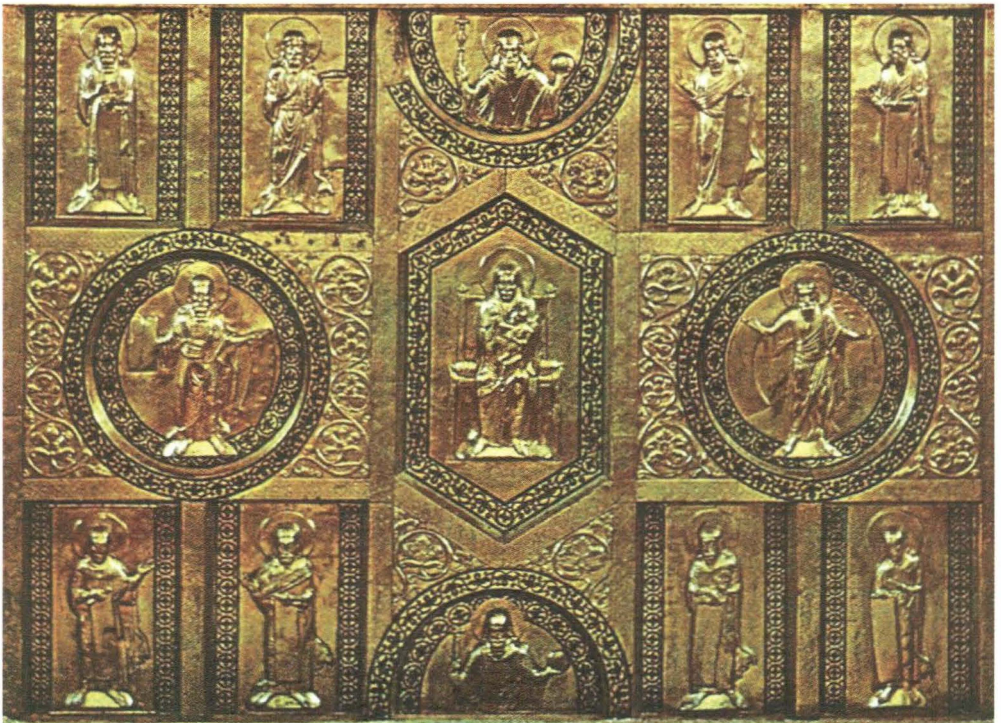
När det gäller interiören kan man först notera att det i västtornet finns en emporvåning, som tycks ha fungerat som en mindre herrskapsvåning med privatkapell; rester av en rundbågig altarnisch finns bevarad, flankerad

Figur 4. Emporvåningens östra mur med altarnisch och öppningar ut mot långhuset (uppåt på bilden), Lyngsjö kyrka. Ur Lilja 1992.

av två numera delvis igensatta portalöppningar mot långhuset; Lilja tolkar dessa emporportaler som en förbindelse mellan tornets kapell och en läktare i långhuset. På emporvåningens västvåg finns en medeltida runinskrift i form av en bön.

Vidare har Lyngsjö som den enda skånska kyrkan ett romanskt s.k. »gyllene altare», en för Norden mycket exklusiv typ av altarförstykke, ett s.k. antemensale (eller frontale), med bildframställningar som drivits i koppar och därefter förgyllts. Endast ytterligare sju sådana är kända från nuvarande Danmark (alla i Jylland) och ett från Sverige (Brodde-torp i Västergötland), men stilistiskt sett anses antemensalet i Lyngsjö egentligen sakna kända motsvarigheter i Norden.¹⁶ Medeltidsarkeologen och antikvarien Claes Wahlöö, som har publicerat beskrivningar av nära fem hundra skånska kyrkor menar att antemensalet i Lyngsjö »är unikt för Norden och i sin förnämitet bättre passande för högaltaret i en katedral än en aldrig så påkostad skånsk sockenkyrka».¹⁷

Figur 5. Antemensalet (frontalet) från 1100-talet bekläder framsidan av altaret i Lyngsjö kyrka. Centralt på Lyngsjö-frontalet avbildas Madonnan med barnet, omgivna av fyra större och åtta mindre bilder på kungar och profeter ur Gamla Testamentet. Foto: förf.

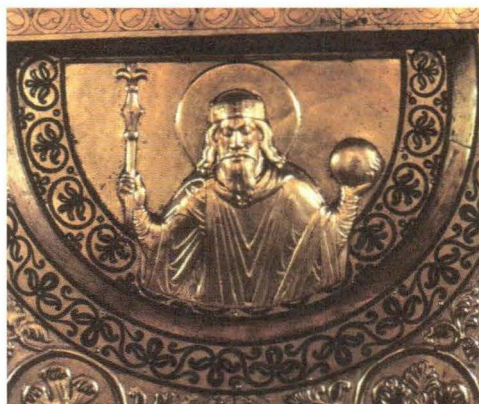

Figur 6. Lyngsjö kyrka från sydöst med syd-sidans två romanska korfönster. Foto: förf.

Konstvetenskapliga dateringar av altarprydnaden i Lyngsjö pekar på perioden från 1130-tal till ca 1150. En diskussion har förts kring frågan om antemensalet ursprungligen tillverkats för Lyngsjö eller senare har placerats där. En unik detalj i byggnaden ger oss en hållpunkt för bedömningen av denna fråga. Det finns nämligen i koret fyra likformigt placerade romanska fönster, alltså en dubbel uppsättning fönster, två i söder och två i norr, och ett fönster på varje sida sitter lägre och längre mot väster än vanliga placeringar av romanska korfönster. Som konstvetaren Torkel Eriksson påpekar måste detta rimligen tolkas som att fönsteranordningarna avsett att belysa detta speciella altare och att antemensalet därför bör vara ursprungligt, beställt och anskaffat i samband med kyrkans uppförande.¹⁸

I hög grad märklig är också dopfunten, som är huggen i sandsten och där cuppan avbildar det s.k. mordet i katedralen 1170, dvs. mordet på ärkebiskopen Thomas Becket i Canterbury, anstiftat av kung Henrik II. Enligt Elisabeth Reuterswärd är detta ett helt unikt dopfuntsmotiv, inte bara i Norden.¹⁹

Vidare har romanska målningar av hög kvalitet i koret och i triumfbågen uppmärksammas; de brukar tillskrivas den s.k. Finjamästaren som anses ha verkat ca 1125–1140. Bortsett från att den romanska absiden revs, att valv slogs under 1400-talet, att sydporta-

Figur 7. Detalj från Lyngsjö-antemensalet, föreställande kung David. Vid den intrikata tillverkningen har kopparplattor hamrats ut helt jämnt och tunt, varefter relief-figurer och ornament har utarbetats genom drivning (ciselering) dels bakifrån, dels framifrån, medan metall- en kontinuerligt värmts över träkol. Sedan kopparplåten bearbetats och satts samman har den förgyllts (Cinthio 1954; Lindgren 1995). Foto: förf.

len murats igen och att nya portaler och nya fönster har tagits upp i långhuset, måste kyrkan ses som en relativt väl bevarad 1100-talsanläggning.

Någon precis datering av uppförandet av kyrkan i sin helhet lär svårigen kunna fastställas, och inom forskningen varierar de stilhistoriskt baserade dateringsförslagen mellan olika byggnadsdelar. Sålunda kan långhuset och kor enligt Lilja ha tillkommit redan före 1100-talets mitt, då även kalkmålningarna (ca 1125–1150)²⁰ och antemensalet anses härröra, medan tornet tidigt förbereddes och sedan uppfördes ca 1150. Bjälkar från långhusets takstol har dendrokronologiskt daterats till 1165, men dessa är inte ursprungliga utan har satts upp efter en brand. Detta pekar alltså tydligt på att anläggningen i huvudsak är uppförd före denna tidpunkt.

Vem byggde kyrkan?

Frågan infinner sig då vem som kan ha anlagt denna rikt utstyrda kyrka i ett sockenområde som i varje fall under tidigmodern tid framstår som relativt kargt och svårt utsatt för sandflykt och som därför inte självklart har haft odlingsbetingelser för att kunna bekosta och bära upp sådana monument. Det finns flera förslag till svar på denna fråga inom forskningen.

Konsthistorikern William Anderson diskuterar sålunda om kyrkan i Lyngsjö först tillkommit som en gårdskyrka eller som en utpost till klostret i Vä.²¹ Medeltidsarkeologen och konsthistorikern Erik Cinthio räknar med att antemensalet troligen strax före mitten av 1100-talet har sammansatts i en skånsk verkstad av en konstnär som inkallats från Italien i samband med domkyrkobygget i Lund och att tillverkningen från början möjligen varit avsedd för Mariakyrkan i Vä.²² I ett senare arbete noterar Cinthio att altarprydnader av så hög europeisk klass som det gyllene alta-

ret i Lyngsjö »naturligtvis inte kunnat skaffas till andra kyrkor än dem, som understöddes av en förmögen patronus».²³ I linje med detta menar Torkel Eriksson som ovan nämnts att kyrkans fyra parallella korfönster tyder på att antemensalet är ursprungligt i Lyngsjö, och han kombinerar detta med kyrkans breda västtorn med privatkapell. Mot den bakgrunden blir hans konklusion att kyrkan »under äldre medeltid varit knuten till någon person eller släkt som haft en ledande ställning i den tidens samhälle» och att den »med stor sannolikhet uppförts som patronatskyrka... i anslutning till någon närbelägen storgård».²⁴ Något konkret förslag på en sådan patronus respektive läget för en sådan storgård ger dock vare sig Cinthio eller Eriksson.

Konstvetaren Mereth Lindgren menar att Lyngsjöantemensalet troligen har tillverkats i Sachsen vid 1100-talets mitt, och hon ifrågasätter »huruvida en sockenkyrka verkligen kunde inköpa ett så dyrbart arbete av högsta internationella kvalitet, om inte möjligen via en donation». Enligt Lindgren är det tänkbart att antemensalet ursprungligen har beställts för ett Mariaaltare i Lunds domkyrka.²⁵

Några forskare föreslår att kungamakten har stått bakom hela kyrkbygget i Lyngsjö, kanske på grund av att Gärds härads tingsplats under en stor del av den danska tiden hade sitt läge i Lyngsjö.²⁶ Den omständigheten behöver dock inte innebära något direkt samband mellan platsen och kungamakten såsom jordägare eller att kungamakten har fungerat som kyrkans patronus, en uppfattning som historikern Sven Eric Sallerfors annars argumenterar för.²⁷ Snarast kan tingsplatsens lokalisering förklaras med kyrkbyns centrala läge i häradet; läget för tingsplatsen anses vara norr om bykärnan i anslutning till Vramsån. Någon kungsgård kan inte påvisas i kyrkbyn Lyngsjö, och dopfuntsmotivet i sockenkyrkan måste närmast ses som en utmaning mot kungamakten med sin klart

kungafientliga tendens: mordet i katedralen uppfattades redan i samtiden som initierat av Henrik II.

Likaså har Helén Lilja ställt frågan om vem som föranstaltat om byggandet av kyrkan i Lyngsjö, men hon finner inget svar genom den byggnadsarkeologiska undersökning som hon 1992 genomförde av själva kvarlevan.²⁸ När Mats Anglert resonerar kring medeltida maktstrukturer i landskapet och förbindelser mellan kyrkor och världsliga huvudgårdar i Gälds härad ser han att denna förbindelse framstår som diffus i vissa kyrkbyar med påkostade västtorn med herrskapsläktare, däribland Lyngsjö.²⁹

Såväl antemensalet med dess kvalificerade teologiska förkunnelse som dopfunten med dess ärkebiskopligt präglade budskap kunde peka på att det har varit ärkesätet i Lund som stått bakom Lyngsjö kyrka. Som nedan visas har ärkesätet på 1530-talet också haft några gårdar i Lyngsjö socken i sin ägo, men vi vet inte när och hur dessa gårdar förvärvats. Vidare pekar västtornet med empor i en annan riktning, nämligen på ett inflytande från det världsliga frälset i äldre medeltid.

Lyngsjö i medeltida skriftligt källmaterial

Att det möjligen kan ha funnits en högmedeltida adlig huvudgård med ett tillhörande landbogs i Lyngsjö by kan diskuteras utifrån ett par av de äldsta bevarade dokumenten gällande Lyngsjö. Dessa dokument har inte beaktats i tidigare diskussioner kring en eventuell medeltida storgård i byn med den påkostade kyrkobyggnaden.

Troels Olufsens testamente 1377

Det första kända omnämmandet av Lyngsjö sker inte förrän 1377, dvs. cirka två hundra år efter kyrkobygget. I ett innehållsrikt testamente från 1377 betänkte frälsemannen

Troels Olufsen sockenprästerna och kyrkorna i de båda angränsande kyrkbyarna Lyngsjö och Everöd, och han skänkte även bort två gårdar i Lyngsjö. En av gårdarna i Lyngsjö kallar testator »curiam meam paternam in Lyngsio» ('min fädernegård i Lyngsjö'), medan andra gårdar som nämns i brevet identifieras genom att den aktuella landbon på gården namnges. Benämningen *curia paternam* skulle möjligen helt trivialt kunna avse en gård som tillfallit testator såsom färderne- arv (i motsats till exempelvis moderne- arv), men mera troligt avses en gård som tidigare varit en sätesgård för fadern, som i likhet med sina två kända söner uppenbarligen har tillhört det världsliga frälset (se nedan). Benämningen erinrar i viss mån om ett mera välbelagt, analogt fall av medeltida stenbyggd huvudgård intill en romansk västtornskyrka i nordöstra Skåne, nämligen i Österslöv i Villands härad. Biskopen av Roskilde Niels Jakobsen (Ulfeldt) skänkte 1391 till Lunds domkyrkas fabrica (byggnadsfond) »omnia bona nostra patrimonalia...in Østerslef...uidelicet curiam principalem una cum aliis curiis et fundis in ipsa uilla...» ('allt vårt fädernegods ...i Österslöv...dvs. huvudgården med andra gårdar och tomter i samma by').³⁰

Den nämnda gården i Lyngsjö tillföll enligt Troels Olufsens testamente 1377 frälsemannen Jon Bing, medan Troels Olufsen enligt samma dokument skänkte en andra gård i Lyngsjö till Lunds domkapitel för att inrätta sitt eget anniversarium (årtid, mässor m.m. på en avlidens dödsdag). Men det var inte bara dessa båda gårdar i Lyngsjö som tillhörde Troels Olufsen, utan han har ägt fler gårdar i denna by. Det framgår av att han till »*colonis meis in Lyngsio*», dvs. 'till mina landbor i Lyngsjö', efterskänkte hälften av det årliga landgillet av dessa till antalet ospecificerade gårdar, medan den andra hälften av landgillet skulle gå till de fattiga i byn; det

är föga sannolikt att han skänkte bort landgillet från de båda gårdar som testamentariskt just hade överförts till andra ägare, och därför måste vi förutsätta att han avser sådana gårdar som fortfarande var i hans ägo. Nämnas kan att testator även var besutten i Gringelstad, närmaste grannby i öster till Lyngsjö; han donerade en gård i denna by till två icke namngivna söner till en kvinna vid namn Anna.³¹

Senare samma år, 1377, skänkte Troels Olufsens broder, väpnaren Uffe Olufsen av Lyngby (i Everöds socken), ytterligare en gård i Lyngsjö till anniversariet för brodern, som alltså har avlidit strax efter det att han utfärdat sitt testamente. Detta framgår inte bara av Uffe Olufsens donationsbrev utan även av en dödsnotis i domkapitlets gåvobok, där det meddelas att den avlidne »*Thrygillus Olavi de Stewighe*» fått en gravplats i Lunds domkyrka och att hans årtid ska firas av avkastningen från en »*curia in Ljungsyø in Gershøret*». Av Troels Olufsens testamente framgår att han köpte sig sin gravplats i domkyrkan för 12 mark silver, och hans anniversarium blev således tryggt genom två separata donationer av gårdar i Lyngsjö. Herr Troels har tydligen inte själv residerat i Lyngsjö utan i Stävie (i Torna härad, nära Lund), vars kyrka i testamentet omtalas som »*ecclesie mee parochiali in Staffwie*» ('till min sockenkyrka i Stävie'). Att han haft personlig egendom i Lyngsjö visas alltså av hans gårdar där och hans generositet mot sina landbor i byn samt av att kyrkan och prästen i Lyngsjö får dela lika på de får som han hade där (»*oues meas quas habeo ibi*».)³²

Utifrån dessa fåtaliga källuppgifter kan vi med viss sannolikhet härleda en situation där de båda brödernas fader, Oluf, har haft en huvudgård i Lyngsjö med tillhörande landbogods, varav olika delar har tillfallit de båda bröderna som arv. Vi anar en frälseläkt som var besutten på flera håll i Skåne, inte minst i

Gärds härad. Att både Lyngsjö och Everöds kyrkor omtalas i testamentet 1377 tyder på detta, liksom den donerade gården i det angränsande Gringelstad. Troels Olufsen omtalas endast i ovan omtalade tre dokument. Såväl testamentet som broderns donationsbrev nämner att bröderna beseglat respektive dokument med sina sigill, men originalbrevens sigillen är förlorade, och därmed reduceras våra möjligheter att knyta fadern och bröderna till någon bestämd släktkrets. Ingen titulatur används om bröderna i dessa båda brev, inte heller i gåvoboksnotisen, men allt pekar tveklöst på att de åtminstone har varit väpnare. Av testamentet är det tydligt att herr Troels var en förmögen person, även om vi inte får någon detaljerad uppfattning om det godsbestånd (i Stävie, Lyngsjö och möjligen även på annat håll) som tillföll hans för eftervärlden okända arvingar (bortsett från de tre gårdar som enligt ovan genom särskilda legat testamenterades bort 1377).

Om vi dröjer ytterligare något vid testamentet kan vi notera vilka andra gåvor en i övrigt okänd skånsk frälseman kunde förde- la. Först och främst gick större och mindre gåvor och penninglegat till ett antal kyrkliga institutioner, förutom till domkapitlet även till följande institutioner i Lund: dominikan- respektive franciskanklostret, S:t Peters nunnekloster och Spetälskehuset. Till sin hustru gav han inte bara tio mark lödigt silver utan även ett skepp kallat »skuta» (»*cum naue dicta skuta*»), och till brodern Uffe gav han en guldring, och till flera andra namngivna personer skänkte han ett antal silverskedar, hästar, oxar, kor, får, svin, spannmål m.m.

Bland lösöret märks ett antal hästar, vapen och rustningsföremål, som tydligt markerar Troels Olufsens ställning som världslig frälseman och hans funktion som välrustad beriden krigsman. Först av alla gåvomottagare nämns i testamentet ärkebiskop Niels av Lund, till vilken Troels Olufsen skänker

»*meum panzer cum i cornu*» ('mitt harnesk/ min ringbrynja med ett dryckeshorn'). Till sina båda svenner (Torsten resp. Skåning, båda omtalade som »*famulo meo*») skänker herr Troels var sin häst (fåle, »*polidrum*»), och den ene av dem får motta ett armborst (»*balistam*»), en »*crawæ*» (krage till rustning), ett svärd (»*gladium*»), ett par stålhandskar (»*stalhandske*») och en tunika med hätta, medan den andre får ett par ridskenor (»*rytheskynæer*»), en »*krawæ*», en kjortel med hätta (*togam cum capucio*) och en vit tröja.

Testamentet ger alltså en bild av en förmögen världslig frälseman med anknytning till Lyngsjö, där möjligen hans far har haft en huvudgård. För närvarande saknas tydliga empiriska hållpunkter för att identifiera någon äldre storgård i bevarade skriftliga källor eller i kända fysiska lämningar i byn.

Nämnas kan dock att senare källor ger vissa om än vaga indikationer om att det funnits en s.k. »hovgård» i Lyngsjö, en benämning som i äldre källor skulle kunna indicera att en eller flera gårdar har ett ursprung i en nedlagd huvudgård. Den äldsta indikationen om en hovgård i Lyngsjö skymtar i den s.k. Decimantboken 1651. En av Anne Ramels till Maltesholm tre landbor i Lyngsjö registreras nämligen i nominallängden till Decimantboken under namnet »Anders Houffgaard», dvs. att landbons tillnamn indikerar att han brukade en gård med ett förflutet som huvudgård. Det fanns enligt samma källa inte mindre än fem decimanter (tiondegivande bönder) i Lyngsjö kyrkby som 1651 hette Anders i förnamn, och för att skilja dessa åt har man uppenbarligen använt tillnamn; så finns det exempelvis i byn mer än en decimant med namnet Anders Persen, och en av dessa kallas därför »Anders Persen Wester», vilket tyder på att han brukade en gård som låg väster om sin namnes. I analogi med detta kan alltså Anders Houffgaard ha brukat

den gård som ännu 1651 har uppfattas som en gård med speciellt förflutet som »hovgård». Iakttagelsen tycks dock för närvarande inte kunna stödjas i äldre källmaterial eller i hittills gjorda arkeologiska iakttagelser. Nämnas bör att de utsockne frälsehemmanen Nr 14 & 15 i Lyngsjö kyrkby ännu enligt de äldsta lantmäteriakterna före utskiftningen omtalas som hovgårdar, och dessa gårdar markerar sig med en större gemensam toftmark, men de kan ha detta namn eftersom de tillhörde det eftermedeltida adelsgodset Maltesholm.³³

Vi är då betydligt bättre underrättade om brodern Uffe Olufsens huvudgård Lyngby, belägen i den till Lyngsjö angränsande Everöds socken, dvs. knuten till en av de socknar som nämns i broderns testamente. I Lyngby är nämligen resterna av en större medeltida privatborg, den s.k. Lyngby gård, ännu synliga i form av en ansenlig borgkulle (ca 35 x 40 meter och 4 meter hög, med en 20 meter bred vallgrav) i anslutning till Mjöån. Arkeologiska forskningsundersökningar av mindre delar av denna borgkulle år 2009 har visat lämningar av anläggningar, keramik och myntfynd i huvudsak från perioden från sent 1300-tal till mitten av 1500-talet,³⁴ en period som också avspeglas i det kända skriftliga källmaterialet. Den förste kände ägaren till Lyngby är just den ovan nämnde väpnaren Uffe Olufsen, som 1377 tydligt skrev sig till Lyngby (»*Vffo Oleffson de Liungby*»).³⁵ Denna privatborg, som givetvis kan vara äldre, fanns kvar under hela medeltiden som säte för världsligt frälse. Den siste kände ägaren var väpnaren Jep Torsen Sparre, död i landsflykt 1562. Vid den tiden tycks huvudgården ha blivit nedlagd, och i Lunds stifts landebok från ca 1570 omtalas ett par åkrar till prästgården i Everöd belägna »hoss liungby hoffgaardt» (jämför ovan om bruket av termen »hovgård»).³⁶

Tor Flensmarck pekar på möjligheten att

väpnarna Uffe och Troels Olufsens fader med namnet Oluf skulle kunna identifieras med en riddare Oluf Bessing, endast omnämnd 1336.³⁷ Identifieringen bygger i huvudsak på två fragmentariska brevregister från sent 1600-tal (i den s.k. Skånebrevförteckningen), där en »Oluf Bæszingh», även omnämnd som »hr Oluf» 1336 omtalas som ägare till en gård i Everöd. Eftersom han omtalas som »herr», har ett tillnamn och även har arvingar är han sannolikt inte präst utan riddare.³⁸ Som Flensmarck själv är klar över är denna identifiering svår att verifiera, men det finns alltså vissa namnmässiga, kronologiska och geografiska samband, även om inte Lyngsjö figurerar i det lapidariska materialet kring Oluf Bessing.

Oavsett faderns identitet skulle det vara rimligt att föra tillbaka den här föreslagna huvudgården i Lyngsjö till 1300-talets förra hälft, men tidsavståndet är likväl ca 200 år till tiden för uppförandet av den romanska kyrkan. Vi måste i så fall förutsätta flera okända generationer av en eller flera välbesuttna frälsesläkter i Lyngsjö innan det går att etablera ett samband mellan en sannolik 1300-talshuvudgård och en möjlig storgård, som är samtida med och kan förklara den påkostade kyrkan i Lyngsjö. Men dessa iakttagelser kan i varje fall anföras som ett alternativt uppslag i diskussionen om Lyngsjö kyrka och dess patronatsförhållanden. En undersökning av Helgeådalens romanska västtornskyrkor och den dokumentariskt kända förekomsten av medeltida världsliga huvudgårdar i de aktuella kyrkbyarna visar tyvärr att det är mycket sällsynt med skriftliga belegg före 1300; det enda undantaget tycks vara Vittskövle, där kyrkan, de skriftliga omnämningarna av den äldsta kända huvudgårdsägaren och arkeologiskt påvisade fysiska lämningar av en privatborg i kyrkbyn empiriskt kan säkerställas från ca 1250 eller t.o.m. strax före denna tidpunkt.³⁹

Lyngsjö i det senmedeltida brevaterialet

Under senmedeltiden framstår ägarstrukturen i Lyngsjö kyrkby som blandad mellan ärkesätet, domkapitlet, Bosjökloster och olika frälsesläkter. Uppgifter om markanvändning och produktionsinriktning är mycket sparsamt antydda.

I ett brev från år 1379 överlåter riddaren Holger Gregersen (Krogno) till Vittskövle ett antal gårdar i Gärds härad till den välbördiga fru Elene Ingemarsdatter, nämligen tre gårdar i Folkestorp (Maglehems socken), en gård i Degeberga, två gårdar i Gaddaröd (Hörröds socken), en gård i Everöd och en gård i Lyngsjö. För alla gårdarna anges dels den aktuella landbonds namn, dels den årliga avgiften, som för Lyngsjögården måste bedömas vara av normalstorlek, 2 öre spannmål (motsvarande ca 10 tunnor), men denna spannmålsavgift är inte specificerad i fråga om sädeslag.⁴⁰

Ett annat brev på gårdar i delvis samma byar är känt genom en 1600-talsregist, enligt vilken väpnaren Henrik Jensen erkänner sig ha lejt följande gårdar från Bosjökloster (efter att först ha pantsatt dem till klostret): 7 gårdar i Everöds socken, 1 gård i Gaddaröd, 4 gårdar i Långaröd (Djurröds socken) och 1 gård i Lyngsjö.⁴¹ År 1418 överlämnar väpnaren Bonde Jeppen (Thott) i Krageholm 1 gård i Lyngsjö till altargodset vid Lunds domkyrka i utbyte mot en gård i Årsjö (i Krageholms omedelbara närhet); inga avgifter eller andra upplysningar av intresse lämnas om Lyngsjögården. Att ytterligare en gård i Lyngsjö har tillhört släkten Thott visas i ett arvskiftesdokument från 1419 efter Jakob Axelsen (Thott) och hans hustru Margrete Bondesdatter, där den ovan nämnde Bonde Jeppen bland sitt tillskiftade gods även fick en gård i Lyngsjö.⁴²

I ett omfattande arvskifte 1456 efter Axel Pedersen Bille till Ljungby (nuv. Trolle Ljungby i Villands härad) ingick en gård i

Hommentorps by i Lyngsjö socken, tillsammans med flera gårdar i Gärds och Villands härad, dock ingen i Lyngsjö by. Gården i Hommentorp erlade 3 pund (dvs. 10 tunnor) spannmål (ospecificerat), jämte en penningavgift, vilket överensstämmer med vissa gårdar i (Östra) Sönnarslöv, medan en gård i Ständeröd (Ö. Sönnarslövs socken), belägen på Linderödsåsen antecknas med en smöravgift; de olika landgillepersedlarna avspeglar givetvis den varierande produktionsinriktningen på slätten resp. i åsbygden. Varje gård i Sönnarslöv skulle förutom landgille erlagga en fet ko i vinterskatt, medan de båda gårdarna i Hommentorp och Ständeröd tillsammans med en gård i Lyngby (Everöds socken) vardera skulle ge en penningavlösning på 28 grot för tre delar av en fet ko.⁴³

Även arvskiftet efter Bonde Jeppsens (Thott) 1470 är känt, och bland en omfattande godsmassa omnämns även en gård i Lyngsjö med spannmålslandgille och penningavgift (30 skäppor, dvs. 5 tunnor spannmål jämte 1 skilling grot), möjligen identisk med den gård som omnämndes 1419.⁴⁴ I ett fåtal ytterligare brev namnges tre bönder i Lyngsjö såsom tingsvittnen e.dyl. 1480–90, men det ges inga uppgifter om odlingsinriktning m.m.⁴⁵

Sammanfattningsvis visar de fåtaliga och begränsade landgilleuppgifterna i det medeltida brevmaterialet rörande Lyngsjö och Hommentorps byar endast att man har odlat spannmål, dock ovisst vilka sädeslag, och av testamentet från 1377 framgår att det i Lyngsjö har pågått fåravel.

Åhusräkenskaperna 1532–33

Det är först vid medeltidens slut som vi får en samlad uppgift om flera av Lyngsjö sockens bönder, genom bevarat räkenskapsmaterial gällande inkomster och utgifter 1532–33 från Åhus slott, som då tillhörde ärkesätet i

Lund.⁴⁶ Per Ingesman (1990) har på basis av detta material visat att ärkesätet ägde och förvaltade 270 landbogårdar under Åhus slott, fördelade på Villands, Gärds och Albo härader.

I denna godsmassa ingick 124 gårdar i Gärds härad. Endast ett fåtal av dessa anges uttryckligen tillhöra ett namngivet ärkebiskopligt »län»; en uppdelning av godsbeståndet i ett antal län med varierande antal gårdar är annars den organisation av ärkesätets godsbestånd som användes i bl.a. Palteboken från ca 1515. I Palteboken redovisas det s.k. fataburgsodset, dvs. det godsbestånd som förvaltades direkt under Lundagård; för Gärds härad redovisas i Palteboken exempelvis Norra Åsums län och Vittskövle län med var sin s.k. skudgård, dvs. förvaltningsgård. Ingesman identifierar utifrån spridda noteringar i räkenskapsmaterialet från Åhus 1532–33 ett antal samlade delar av godsbeståndet med benämningen »län». Däribland rekonstruerar han ett väl samlat »Lyngsjö län» med 6 gårdar i Lyngsjö by, 10 gårdar i Hommentorp i samma socken och 3 gårdar i den angränsande Gringelstads by i Köpings socken. Det finns dock inga uppgifter om någon skudgård i Lyngsjö.⁴⁷

Under senmedeltiden framstår alltså ärkesätet som den kanske störste jordägaren i Lyngsjö socken och som helt dominerande i Hommentorps by. Frågan blir då om man kan veta när och hur denna godsmassa kommit i ärkesätets händer. Det har visat sig för flera av byarna i Gärds härad att det under medeltidens lopp har skett egendomsförskjutningar från världsliga ägare till kyrkliga institutioner. Ärkesätets medeltida godsarkiv har emellertid för merparten av handlingar gått förlorat, varför åtkomst och proveniens rörande godsbesittningarna mera sällan kan beläggas. Det är först under början av 1500-talet som det finns ett rikt källmaterial, och då ser vi som resultatet av en i sina detaljer

okänd process hur flera kyrkbyar, t.ex. Norra Åsum, Köpinge och Vittskövle framträder som centrala delar av kyrkliga län. Det var en i det danska samhället tidstypisk förändring att adeln under senmedeltiden miste en tidigare dominerande roll som jordägare till förmån för kyrkliga institutioner. I Lyngsjö sockens båda byar kan vi ha exempel på ett likartat fenomen, en godsöverföring från världsligt frälse till en kyrklig ägare, men om detta saknar vi säker detaljkunskap.

Av räkenskaperna framgår vilka årliga avgifter som åvilade ärkesätets bönder i Lyngsjö län. Av de 6 gårdarna i Lyngsjö by redovisas den först nämnda enheten med två landbonamn och en avgift för båda (*>ambo>*) på 3 pund mjöl; det kan tyda på att det var en mölla/möllaregård med två landbor. Möllan namnges inte, men detta kan vara ett indirekt äldre belägg på den s.k. Lyngsjö mölla, som annars först är belagd med namns nämmande i början av 1600-talet.⁴⁸

När det gäller övriga 4 gårdar i Lyngsjö har dessa enligt Åhusräkenskaperna erlagt en penningavgift på belopp som varierar mellan 4 och 10 grot (eller, omräknat för att underlätta en jämförelse med andra samtida gårdar, mellan 3 och 7,5 skilling (sk.)), vartill kommer ett par höns, 1 gås och 3 skäppor (skpr) havre för var och en av landborna. För att bedöma värdet av denna penningavgift kan vi utifrån nära samtida taxeringar utgå ifrån att 7,5 sk. har motsvarat värdet för 12 skpr spannmål, dvs. 2 tunnor, och att värdet på havre, gäss och höns för varje landbo har motsvarat ca 4–5 sk.⁴⁹ Intrycket blir att det var blygsamma individuella årliga avgifter till ärkesätet för brukningsrätten till en gård i Lyngsjö, men till detta kommer att de 6 Lyngsjölandborna tillsammans med 3 landbor i Gringelstad som en gemensam årlig skatt erlade 1 tunna smör, en skatteko och en skattegalt, vilket tillsammans torde ha motsvarat en penningssumma på uppskattningsvis

180–225 sk., dvs. att den årliga avgiften ökar med 20–25 sk. i genomsnitt för varje landbo. För varje post i denna uppbördsräkenskap har skrivaren antecknat att avgifterna verkligen har erlagts av respektive landbo.

För Hommentorps by har alltså 10 gårdar antecknats i räkenskaperna, vilket torde innebära att nära nog hela byn vid detta tillfälle var i ärkesätets ägo. Av dessa har 9 landbor erlagt mellan 5 och 10 skilling (i genomsnitt 5,3 skilling), medan en landbo antecknas för ett landgille som motsvarar ett värde som är åtta gånger större än de övrigas: 19,5 skilling jämte 10 skpr korn och 10 skpr råg. Vi måste förutsätta ett rimligt samband mellan landgilletts storlek och de individuella gårdarnas storlek och produktionskapacitet, och siffrorna pekar därmed ut en av gårdarna i Hommentorp som en storgård i byn. Vidare har dessa landbor i Hommentorp som en kollektiv gård erlagt inte mindre än 18 höns, 9 gäss, 20 skpr havre, 1 tunna smör, 2 kor, 3 lamm, 3 får och 1 galt.

Räkenskapsmaterialet från 1532–33 ger oss en inblick i näringsinriktningen i detta slättbygdsområde med dess produktion av råg, korn och havre, samt med en varierad djurhållning. När det gäller spannmålsavgifterna kan man konstatera att dessa var av blygsam omfattning när det gäller gårdarna i Gärds härad, särskilt i jämförelse med motsvarande slättbyar i Villands härad, där betydande spannmålsavgifter var vanliga, framför allt av korn (byg).

Ingesman har summerat uppbörden i Åhusräkenskaperna och därvid bl.a. noterat vilka landgillepersedlar som förekom och den sammanlagda mängden av pengar och olika naturaprodukter som bönderna gav i avgifter till slottet från de tre häraderna Albo, där det fanns 43 gårdar under Åhus slott, Gärds med 124 och Villands med 103 gårdar (eller landgillebetalande enheter). Medan uppbörden av råg från Gärds härad 124 gårdar sam-

manlagt uppgick till 10 tunnor, av korn till 11 $\frac{2}{3}$ tunna och av havre till 37 tunnor, var motsvarande siffror för Villands härads 103 gårdar: 23 $\frac{1}{3}$ tunna råg, hela 275 $\frac{1}{2}$ tunnor korn och 14 $\frac{1}{3}$ tunnor havre.⁵⁰

Kanske de lägre talen per gård i Gärds kan ha en förklaring i att flygsanden har slagit hårdare i vissa delar av Gärds, särskilt om man betänker den bild av sistnämnda härad som ovan citerats från jordrevningsmaterialet från 1670-talet. När det gäller Lyngsjö kan nämnas att den s.k. Lunds stifts landebok från ca 1570 beskriver odlingsmarken till Lyngsjö kyrkby och därvid anger flera marknamn som tyder på att bymarken vid den tiden var tydligt sandpräglad: »sandagir», »Saannen», »Saandklippen», »sandryg» m.fl.⁵¹

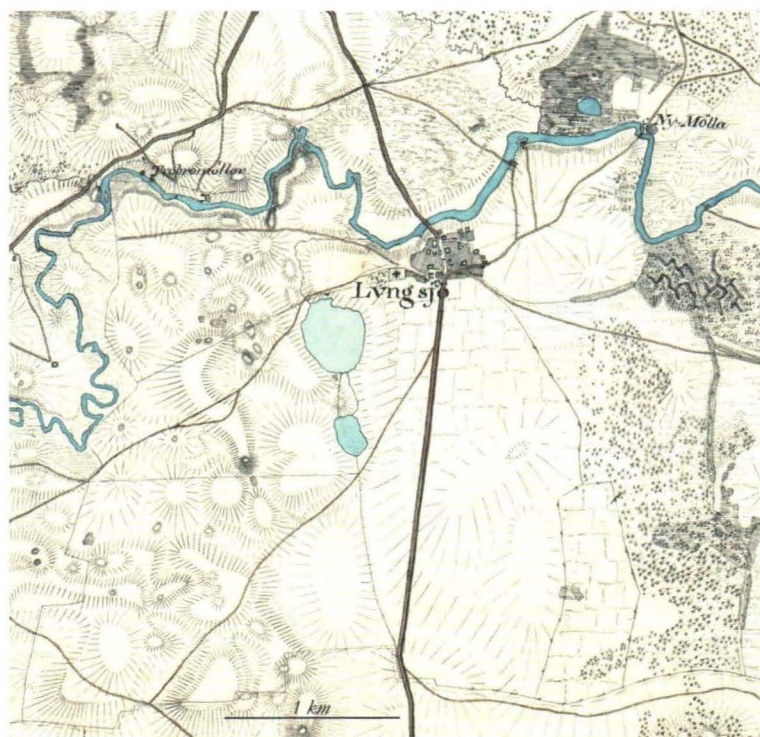
För att komma vidare med frågor kring markförhållanden och odlingsbetingelser i

Lyngsjö räcker inte det medeltida skriftliga källmaterialet, men det finns numera både ny arkeologisk evidens och nya vegetationshistoriska undersökningar som kan vägas in i bilden. Först måste vi besvara frågan om var kyrkbyns gårdar låg under medeltiden, eftersom det finns skilda uppfattningar i denna fråga, som har viss betydelse för odlingsförhållandena i bymarken.

Läget för Lyngsjö kyrkby under medeltiden – arkeologi i bymarken

När man betraktar kartbilder över Lyngsjö kyrkby från tiden före byns enskifte (som skedde i omgångar 1806–1807 respektive 1826–1827) ser man tydligt att kyrkan är belägen ett stycke väster om byns gårdar. Det finns emellertid en lokal tradition om att kyrkan tidigare varit omgiven av bygårdar i väs-

Figur 8. Utdrag ur Skånska rekognosceringskartan från 1810-talet, dvs. innan flera av byns gårdar utskiftades. Här framgår tydligt kyrkans närmast solitära läge väster om byns alla gårdar. Arkeologiska iakttagelser talar för att dessa förhållanden även har gällt under medeltiden. De tunna vallar som syns i de östra delarna av kartbilden är flygsandsbildningar.

ter, söder och norr, dvs. att kyrkan tidigare ska ha legat mera »mitt i byn». ⁵² För att bl.a. pröva den hypotesen och tillika spåra eventuella fysiska lämningar av tidig flygsandsdrift vid byn, genomfördes i september 2007 en arkeologisk forskningsundersökning av markerna runt kyrkan under ledning av Anders Ohlsson och Therese Nilsson. ⁵³

Sammanlagt togs 22 provschakt av olika storlek utspridda över ett område i bymarken runt kyrkan. Inte i något av dessa schakt påträffades byggnadslämningar, bortsett från resterna av ett gatehus med 1700-talsfynd längst i öster; detta kan dock identifieras med ett hus i de västligaste delarna av den bykärna som vi känner från kartor från tidigt 1800-tal och framöver. Resultaten av grävningarna leder till att hypotesen om att byn tidigare legat närmare kyrkan kan avfärdas.

Grävningarna 2007 ger även viktig information om vad som hände med kyrkbyns odlingsmark. I flertalet schakt framkom nämligen en lagerbildning med tre odlingsnivåer, varav det understa (äldsta) var ett ganska kraftigt odlingslager med en tjocklek mellan 20 och 40 cm. Keramik- och tegelfynd visade att dessa lager var medeltida, och sådana lager fanns i schakten väster, söder och öster om kyrkan. I ett av schakten i söder, ca 1,5 meter utanför nuvarande gräns för kyr-

Figur 9: Profil mot söder i schakt 24, i åkermark ca 170 meter söder om Lyngsjö kyrka. Det undre mörka lagret är ett matjordslager med medeltida fynd, överlagrat av flygsand. (Ur Nilsson & Ohlsson 2007.)

kogården, påträffades resterna av en grav, som var orienterad i öst-västlig riktning, dvs. en kristen medeltida grav. Den innehöll ett välbevarat skelett av en man med en ålder av cirka 50 år, och ¹⁴C- och ¹³C-prov visade att mannen med stor sannolikhet har levat i perioden 1155–1260, dvs. under högmedeltiden. Graven hade grävts ner genom det nämnda understa bördiga matjordslager som återfanns i de flesta av schakten och som alltså representerar den period då kyrkan byggdes och det gyllene altaret och dopfonten kom på plats. Allt pekar därför mot att flygsanden drabbade byn under senmedeltid eller i början av tidigmodern tid (det senare omvittnat genom ovan nämnda marknamn från ca 1570).

Markanvändning och vegetationshistoria

I samband med vägprojektet E22 mellan Sätaröd och Vä genomfördes som en del av förstudierna till de arkeologiska insatserna 2016–2018 även en undersökning av vegetationshistorien och markanvändningen. Det skedde genom pollenanalys, och den mest lämpade lokalen för pollenproverna bedömdes ligga en bit utanför den planerade nya vägsträckningen, nämligen Lyngsjön, som tidigare omnämnts i denna artikel och som ligger inom Lyngsjö kyrkbys odlingsmarker. Det innebär alltså att de resultat som kvartärgeologen Leif Björkman har presenterat i en omfattande rapport i samband med vägprojektet, har omedelbar och hög relevans för frågor kring markanvändningen för den by som står i fokus för föreliggande artikel, nämligen kyrkbyn Lyngsjö. Här omger byns marker själva provtagningslokalen (se ovan figur 3). ⁵⁴

Hela lagerföljden omfattar drygt 6 700 år och täcker alltså perioden från yngsta delen av mesolitikum till nutid, med en detaljerad

kronologi, som främst bygger på ¹⁴C-dateringar, och där tidsspännet har indelats i 11 tidszoner med relativt likartad pollendeponering. De zoner som är av särskilt intresse i diskussionen om Lyngsjö kyrkby under medeltiden är Zon 7: 650–1150 e.Kr. (dvs. från vendeltid till äldre medeltid), Zon 8: 1150–1375 (dvs. högmedeltid) och Zon 9: 1375–1750 (dvs. senmedeltid och tidigmodern tid).

Av Björkmans iakttagelser gällande Zon 7, som alltså sträcker sig fram till ca 1150, kan nämnas att pollenspektra visar på ett mosaikartat landskap med vissa skogsbestånd, betesmarker och åker. Landskapet blev efter hand allt mer öppet genom rójningar för att skapa betes- eller åkermark. Enligt Björkman avspeglar pollenproven ett ökat betestryck, liksom att odlingen nu blev mer omfattande och kontinuerlig jämfört med föregående period. Det dominerande sädeslaget var råg, som bedöms vara det sädeslag som ger bästa avkastning på näringsfattiga sandjordar. En nyhet vid denna tid var att man i stor utsträckning började odla hampa, som kontinuerligt rötades i sjön för att utvinna fibrer till textilier.

Nästa zon (8), som avser högmedeltiden fram till ca 1375, präglas enligt Björkman av ett öppet landskap, där omgivningarna kring Lyngsjön till allra största delen bestod av åker och betesmarker, jämte några utspridda skogsdungar. Pollenproverna för högmedeltiden indikerar ett ökat betestryck, bl.a. i form av hårt kreaturstrampad gräsmark. I sjöns närområde var spannmålsodlingen betydande, med pollen från korn, vete (fram till ca 1300) och råg, och det var rågen som odlades i allra störst omfattning. Odlingen av hampa fortsatte och blev som mest omfattande under denna period. Noterbart är att det i slutet av perioden (1360-talet) för första gången uppträder enstaka pollen från bovete, en växt som främst odlades på »fattiga och sandiga jordar» (s. 33).

Även under perioden för nästa tidszon (9), som omfattar senmedeltid och tidigmodern tid, var området kring Lyngsjön ett öppet landskap, dominerat av betesmarker och åker. En ökning av gräspollen från slutet av 1300-talet och början av 1400-talet avspeglar enligt Björkman en expansion av betesmarkerna, som nådde sin största utbredning i området ca 1600. När det gäller sädeslag har frekvensen för råg ökat, vilket avspeglar en ökad åkerareal. Även korn och vete har odlats, men veteodlingen har minskat under slutet av 1600-talet. Vid övergången mellan senmedeltid och tidigmodern tid dyker enstaka pollen av havre upp. Fortfarande odlas hampa. Intressant är att bovete har börjat odlas »kontinuerligt och i tämligen stor omfattning» (s. 36). Det gäller från början av 1400-talet, och allra mest omfattande var boveteodlingen mellan 1550 och 1675.

Med sistnämnda årtal är vi inne i svensktiden och den period då de svenska administratörerna genomförde den stora jordreningen, där det ovan citerade jordreningensprotokollet för Gärds härad 1671 så tydligt dömer ut odlingsjordarna i häradet såsom mestadels torra och sandiga och egentligen endast användbara till bovete och råg. Därtill behövde jordarna fleråriga trädesperioder.

Avslutande reflexioner

Föreliggande undersökning av Lyngsjö kyrkby under medeltiden har härmed nått in i början av tidigmodern tid, och vi har ovan även kortfattat meddelat några iakttagelser från Lunds stifts landebok ca 1570 och jordreningensprotokollet från 1671. Dessa båda källor visade tydligt att denna kyrkby på Kristianstadsslättan vid den tiden var påtagligt präglad av flygsandsfenomen, som måste ha försämrat odlingsbetingelserna avsevärt. Det kan vara en av anledningarna till att odlingen av det tåliga bovetet expanderade vid

slutet av medeltiden och början av tidigmodern tid. Om man ställer den situationen mot den stora och påkostade romanska kyrkan med exklusiva inventarier, särskilt det gyllene altaret från tiden kring 1150, kan man sammanfatta processen med en från helt andra sammanhang känd metafor: »guldet blev till sand».

När det gäller frågan om odlingsmarkernas försämring framstår den arkeologiska undersökningen 2007 av bymarken runt kyrkan som viktig: i flertalet undersökningschakt visade det sig att det understa lagret (med vissa medeltidsfynd) var ett bördigt odlingslager som över hela undersökningsområdet hade översandats med sandflyktslager av betydande tjocklek. Härtill kommer resultaten av pollenanalysen från Lyngsjön, där främst expansionen av bovetesodlingen i perioden 1400 – 1675 kan vara ett kriterium på försämrade odlingsmarker.

Om man letar efter djupare orsaker till denna nedgång kan vi utifrån Björkmans pollenanalys notera att odlingen under äldre medeltid och högmedeltid expanderade, samtidigt som betestrycket ökade, något som fortsatte in i tidigmodern tid. Det kan därmed ha funnits en risk för överexploatering av dessa känsliga odlingsmarker. En annan faktor som möjligen kan ha spelat in är klimatförändringar: vi känner från allmänt nord-europeiska förhållanden att en högmedeltida odlingsexpansion sammanföll med och befrämjades av ett gynnsamt klimat från ca 1000 och vidare genom en högmedeltida värmeperiod. Denna avlöstes dock av den s.k. »lilla istiden», som kulminerade under 1600-talet. Det är inte orimligt att vi kan se återspeglings av sådana generella processer genom de förändrade odlingsbetingelserna på det lokala planet i Lyngsjö.

Genomgången av det bevarade skriftliga

källmaterialet har medgett en diskussion om olika jordägare i byn från senmedeltiden, men det saknas tyvärr hållpunkter för att tydligt knyta kyrkans glansperiod under perioden från mitten av 1100-talet till mitten av eller senare delen av 1300-talet till någon specifik, resursrik ägare med anknytning till Lyngsjö. Kyrkans speciella dyrbarheter i form av det gyllene altaret och den unika dopfunten pekar starkt mot Lunds ärkestift och ärkebiskopen Eskil (1138–77), som hävdade kyrkans frihet gentemot kungamakten och tidvis var i skarp konflikt med kung Valdemar I. Som Reuterswärd visat i sin artikel i detta nummer av *Ale* finns det här en tydlig parallell till ärkebiskop Thomas Becketts ödesdigra fiendskap med kung Henrik II av England. Frågan som återstår men som tills vidare måste förbli obesvarad är varför funten hamnade just i Lyngsjö, och något liknande gäller antemensalet.

Lyngsjögårdarna har enligt resonemangen ovan under senmedeltiden tillhört delvis ärkesätet, delvis världsligt frälse. Hur situationen var under 1100-talet är okänt, men vi känner till ett exempel från Lyngsjös omedelbara grannskap på att en ärkebiskop av Lund i samverkan med en lokal världslig frälseman har stått bakom uppförandet av en annan av Gärds härads praktfulla romanska kyrkor med västtorn och emporläktare, nämligen Norra Åsums kyrka. Här finns det en märklig skriftlig källuppgift i form av en bevarad medeltida runsten från ca 1200, som omtalar att kyrkan har uppförts av ärkebiskop Eskils efterträdare Absalon av Lund (1177–1201) tillsammans med en viss Esbern Mule, som sannolikt var en lokal storman.⁵⁵ Kanske skedde denna form av samverkan efter mönster från Lyngsjö, med Absalons företrädare Eskil i förening med en för eftervärlden okänd världslig frälssläkt?

Summary

The Kristianstad region in NE of Scania is dominated by the largest sandy plain in Sweden ("Kristianstadsslätten"). In prehistoric times, such as in the Late Iron Age, this territory has attracted settlement and cultivation, and even during Early Medieval times we can observe a number of big, magnificent Romanesque church buildings with towers as a sign of a rather prosperous agricultural environment. However, this situation seems to change drastically according to written sources from Early Modern Times, when this area is described as almost unfertile and dominated by sandy soils, only suited for cultivation of rye and buckwheat. Obviously a deterioration of the farming possibilities has occurred, and this article discusses the chronology and causes of this decline in farming possibilities. Focusing on the church village of Lyngsjö with its almost luxuriously equipped church from the 12th century (with its "golden altar", its famous baptismal font and so on) this article discusses the chronology of the decline in farming. With the help of evidence from written sources the known medieval landowners of Lyngsjö are discussed, and thanks to new archaeological evidence as well as a recent pollen analysis we can establish that an increase of sand drift occurred towards the end of the medieval period and continued into Early Modern Times: then the "gold was turned into sand".

Noter

¹ Callmer 1991, s. 257 ff. I sin tolkning av den regionala indelningen av Skåne under yngre järnåldern ansluter sig Bertil Helgesson i allt väsentligt till Callmer (Helgesson 2002, s. 150 ff.).

² Helgesson 2002, s. 33, 65 ff., 149 f. Jfr Thun & Anglert 1984, s. 7 ff.; Mårtensson (red.) 1995, s. 21 ff., s. 181 f.

³ Helgesson 2002, s. 72 f., s. 199. Jfr Anglert 1995, s. 117 ff.

⁴ Det följande bygger på Informationssystemet om formninen (FMIS) (<http://www.fmis.raa.se/fmis/jsp/>

main.jsp) samt tolkningar i ett e-postbrev från arkeologen Bertil Helgesson 2006-01-09. Jfr Mårtensson (red.) 1995, s. 140 ff.

⁵ Ahlstedt-Yrliid 1976, s. 58 ff.; Thun & Anglert 1984, s. 32, 41 f.; Andrén 1985, s. 187 f., 234 f.; Anglert 1995, s. 117.

⁶ För en kasuistisk presentation av de romanska tornkyrkorna på Själland och i Skåne, se Jacobsen 1993; Närmare om västtornskyrkor och medeltida huvudgårdar i nedre Helgeådalens i Skansjö 2006.

⁷ Som en nittonde medeltidssocken kan nämnas den på 1600-talet nedlagda Nöbbelövs kyrka, vars sockenområde inkorporerades med Vä men vars kyrkobyggnad är okänd.

⁸ Dahl 1942, s. 7 ff. Det kan här tillfogas att det i de delar av Göinge (inom det senare Västra Göinge härad) som Dahl beskriver som angränsande till Kristianstadsslätten har funnits följande kyrkor med romanska västtorn: Gumlösa, Vinslöv, Stoby, Farstorp, Vankiva, Norra Mellby, Finja och längst i söder Tjörnarps (Jacobsen 1993, s. 144 ff.; se karta i Ödman, 2001, s. 8).

⁹ Området med romanska tornkyrkor sammanfaller till väsentliga delar med det 2005 inrättade Biosfärområdet Kristianstads Vattenrike, där dessa kyrkor sålunda ger en väsentlig dimension till biosfärområdets kulturhistoriska kvaliteter.

¹⁰ Jfr om tiondeplikt och kyrktäthet Skansjö 1983, s. 164 ff., 171 f. och där anförd litteratur; Anglert 1995, s. 166 ff.

¹¹ Jordrevningsprotokollen för Gärdens härad 1671, s. 2.

¹² Sjöbeck 1950, s.100 ff., citatet på s. 106.

¹³ Se bl.a. William Anderson 1926, s. 6, 40 och 76; Cinthio, artiklarna »Kyrka», resp. »Kyrktorn», *KLNM IX*, f., 1964, sp. 604, 1981, sp. 26; Olsen 1965–68, s. 246 ff.; Thun 1967, s. 5 ff.; Gustafsson & Weidhagen 1968, s. 154 ff.; Sundén 1982, s. 24 ff., s. 40, s. 102 ff.; Anglert 1989, s. 225 ff.; Anglert 1995, s. 12 ff., s. 78 ff. Jfr Fenger 2002, s. 103 ff., där förf. betonar enskilda stormäns uppförande av kyrkor såsom offergångar.

¹⁴ Wienberg 1993, s. 153 ff. Jfr Hermanson 2000, s. 4 ff.; Carelli 2001, s. 253 ff.; Ing-Marie Nilsson 2003, s. 31 ff.

¹⁵ Beskrivningen av kyrkan bygger främst på Lilja 1992 resp. 1993, s. 21 ff. Jfr Anglert 1995, s. 90 ff.

¹⁶ Beträffande antemensalet (eller frontalet), se Cinthio 1954, s. 3 ff.; Eriksson 1992, s. 11 ff.

¹⁷ Wahlöö 2014, s. 194 f.

¹⁸ Eriksson 1992, s. 20 f. Eriksson påpekar att antemensalet idag inte står på ursprunglig plats; när kyrkans absid revs 1796 flyttades antemensalet några meter åt väster, in i koret.

¹⁹ Närmare om Lyngsjöfunten, se Elisabeth Reuterswärd's artikel med illustrationer i detta häfte av *Ale*.

²⁰ De romanska målningarna brukar av konstvetenskapen tillskrivas den s.k. Finja-verkstaden, verksam ca

1125–1150. Se härom Ahlstedt Yrild 1976, s. 38; Lindgren 1995, s. 312 ff.

²¹ W. Anderson 1926, s. 39 f.

²² Cinthio 1954, s. 6, 32 f.

²³ Cinthio 1969, s. 121.

²⁴ Eriksson 1992, s. 21.

²⁵ Lindgren 1995, s. 293.

²⁶ Om tingsplatsen i Lyngsjö under dansk tid, se Torsten Nilson 1984.

²⁷ Jfr Sallerfors 1974, s. 101 f.

²⁸ Lilja 1993, s. 31.

²⁹ Anglert 1995, s. 126.

³⁰ *Dipl. Dan.* 4:4 nr 406. I Lunds domkapitels gåvobok beskrivs huvudgården i Österslöv som »*antiqua domus lapidea*» ('ett gammalt stenhus'), och ännu 1624 fanns det enligt prästrelationerna lämningar av ett stenhus väster om kyrkan (*Lunde Domkapitels Gavebøger*, s. 284; *PR 1624*, s. 132 ff.; Malin Håkansson 2002, s. 33 f., dens. 2003).

³¹ *Dipl. Dan.* 4:1 nr 238. Om Jon Bing, se Flensmarck, *Skånelands Medeltid* del B, 2003, s. 112.

³² *Dipl. Dan.* 4:1 nr 238 och 307; Lunde Domkapitels *Gavebøger*, s. 129; jfr Lunds domkapitels jordeböcker 1570 och 1650, s. 178, 246, 306 och 342 f.

³³ I Skånsk ortnamnsdatabas, som redovisar samlingarna från det numera nedlagda Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL), är det äldsta belägget på *Lyngsjö hofgård/hovgårdar* resp. *Hovgården* från 1900-talets förra hälft. Enligt en uppteckning från 1933 avser benämningen *Lyngsjö hovgårdar* fyra gårdar i Lyngsjö, och enligt den nära samtida beskrivningen till Ekonomiska kartan (»Häradskartan») avser detta namn gårdarna Lyngsjö 10:1, 14:1 och 15:1; dessa gårdar tillhörde Maltesholms säteri, och efter enskiftet flyttades de ut från byn till Maltesholms närhet.

³⁴ Ohlsson 2009.

³⁵ *Dipl. Dan.* 4:1 nr 307.

³⁶ *Lunds stifts landebok*, del 2, s. 134; Sallerfors 1974, s. 130 f.; Flensmarck 1982, s. 89 ff.

³⁷ Flensmarck 1982, s. 89 f.

³⁸ *Dipl. Dan.* 2:11 nr 277; 2:12 nr 210. Flensmarck 1982, s. 90; dens. 2003, s. 101.

³⁹ Skansjö 2006, s. 21 ff.

⁴⁰ *Dipl. Dan.* 4:1 nr 502.

⁴¹ *Dipl. Dan.* 4:4 nr 642. Regesten återfinns i Skånebrevsförteckningen bland brev rörande Bosjökloster, och gårdarna har förmodligen genom icke inlöst förpantning hamnat i och stannat i klostrets ägo.

⁴² *Svenskt diplomatarium* del 3, s. 339 resp. 511 f.

⁴³ *Rep.* 2 nr 1930.

⁴⁴ *Rep.* 2 nr 2770.

⁴⁵ *Rep.* 2 nr 4604; *LÄU* band 4 s. 383 ff., band 5, s. 123 ff.

⁴⁶ Regnskab for Åhus slot 1532–33. Professor Per Ingesman, Aarhus Universitet, har vänligen ställt en transkriberad version av räkenskaperna till mitt förfogande.

⁴⁷ Ingesman 1990, s. 106 f.

⁴⁸ I ett extraskattemantalsregister (eskm.) för Gälds härad 1610 (Lensregnskaber, Rigsarkivet i Köpenhamn) omtalas »Liungssö Mölle» under rubriken »Möller som Ingen Awl Bruger», dvs. möllor utan egen odling. I prästrelationerna 1624 omnämns både Lyngsjö mölla och Nymölla (vid Vramsån, belägen mellan Lyngsjö och Gringelstads byar) (*PR 1624*, s. 62.).

⁴⁹ Uppgifter om danska priser och konverteringstaxor från 1520-talet visar att 1 skäppa (sk.) korn (byg) i penningavlösning eller pris kan motsvara ca 1–2 skilling (sk.), 3 skäppor (skpr.) havre = 2 sk. 1gås = 1–2 sk., 2 höns = 1 sk.; 1 tunna smör = 128–160 sk., 1 galt = 20 sk., 1 ko = 32–45 sk.. (Svend Aakjær, »Maal, Vægt og Taxter i Danmark», *Mått och vikt*, Nordisk Kultur XXX, Stockholm m.fl. 1936, s. 251 f., s. 268 ff.).

⁵⁰ Ingesman 1991, s. 112 f.

⁵¹ *Lunds stifts landebok* del 2, s. 170 ff.

⁵² Jfr Holmstedt 1956, s. 62 ff.

⁵³ De arkeologiska iakttagelserna presenteras i Nilsson & Ohlsson 2007 och Ohlsson 2010, s. 41 ff. Jfr Wikberg 2018, som redovisar en arkeologisk undersökning 2018 med 11 smärre schakt på själva kyrkogården och där det främsta fyndet var en stengrund till en okänd, mindre byggnad (3,5x3,5 m stor) söder om långhuset, tolkad som en möjlig ställning för klockstapel.

⁵⁴ Det följande bygger på Björkmans resultat och tolkningar av pollenanalysen i Lyngsjö enligt hans rapport 2019.

⁵⁵ Skansjö 2006, s. 41 ff.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Rigsarkivet, Köpenhamn

Registratur 108 A, ny pakke 36: Regnskaber for Åhus slot 1532–33

Lensregnskaber

Extraskattemantalsregister för Gälds härad 1610

Landsarkivet i Lund

Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv

GIII c: vol.6: Jordrevningsprotokoll för Gälds härad 1671

Tryckta källor

Annales Danici medii ævi, ed. Ellen Jørgensen. Köpenhamn 1920

Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm, utgiven av Sten Skansjö & Birgitta Tuvestrand, Skånsk senmedeltid och renässans 21. Lund 2007

Diplomatarium Danicum (citeras *Dipl. Dan.*), udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Köpenhamn 1938 ff.

- Diplomatarium dioecesis Lundensis, Lunds ärkesätets urkundsbok* (citeras LÄU), utg. av Lauritz Weibull. Lund 1900–39
- Lunde Domkapitets Gavebøger* (»*Libri datici Lunden-ses*»), udg. ved C. Weeke. Köpenhamn 1889
- Lunds domkapitels jordeböcker 1570 och 1650*. Utgivna och kommenterade av Göte Paulsson & Sten Skansjö. Skånsk senmedeltid och renässans 25. Lund 2017
- Lunds stifts landebok del 2. Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm*. Skånsk senmedeltid och renässans 5. Lund 1952
- Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624* (citeras PR 1624), utg. av John Tuneld. Lund 1934
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis*, 2. rk., 1451–1513, (citeras Rep. 2) utg. av William Christensen, Köpenhamn 1928–39
- Svenskt diplomatium från och med 1401*, del 3. Stockholm 1885–1902
- Litteratur**
- Agrell, Harald, »Kristianstadsslätans inlandsdyner – geologiska minnen från historisk tid», *Gärds Härads hembygdsförening. Årsbok* 1980
- Ahlstedt-Yrliid, Inger, *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes medeltida muralmåleri*. Lund 1976
- Anderson, William, *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*. Lund 1926
- Andersson, Ingvar, *Skånes historia till Saxo och Skånelagen*. Stockholm 1947
- Andrén, Anders, *Den urbana scenen. Städer och samhällen i det medeltida Danmark*. Malmö 1985
- Anglert, Mats, *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund 1995
- Anglert, Mats, »Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid», *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdet medeltid*, red. Hans Andersson & Mats Anglert. Stockholm 1989
- Björkman, Leif, »Bilaga 1: Pollenanalytisk undersökning», *Väg E22 Sätaröd–Vä. Arkeologiska undersökningar 2016–2018*. Sydsvensk Arkeologi. Rapport 2019:10
- Callmer, Johan, »Territory and Dominion in the Late Iron Age in Southern Scandinavia», *Regions and Reflections in Honour of Märta Strömberg*, red. Kristina Jennbert m.fl. Lund 1991
- Carelli, Peter, *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Stockholm 2001
- Cinthio, Erik, *Frontalet i Lyngsjö*. Lund 1954
- Cinthio, Erik, »Kyrkorummet – funktion och utsmyckning», Ewald Gustafsson & Erik Cinthio, *Skånsk lantkyrka från medeltiden*, Sydsvenska Dagbladets årsbok 1969. Malmö 1969
- Cinthio, Erik, artiklarna »Kyrka» resp. »Kyrktorn» *Kulturhistoriskt Leksikon för nordisk middelalder (KLN M) IX f.*, 1981 f.
- Dahl, Sven, *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund 1942
- Eriksson, Torkel, »Lyngsjöantemensalet och Grosskom-burg», *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Ewald Gustafsson*. Stockholm 1992
- Fenger, Ole, »Kirker rejses alle vegne», 1050–1250, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, Bind 4. Köpenhamn 2002
- Flensmarck, Tor, »Borgar i Gärds härad, del II, Lyngby-gård i Everöd», *Gärds Härads Hembygdsförening. Årsbok* 1982
- Flensmarck, Tor, *Skånelands Medeltid, Orter och Ätter*, Vä 1999 ff.
- Gustafsson, Ewald & Margareta Weidhagen, »Investigation in Hammarlunda Church», *Res mediaevales Ragnar Blomqvist Kal. Mai MCMLXVIII oblata*. Lund 1968
- Helgesson, Bertil, *Järnålderns Skåne. Samhälle, centra och regioner*. Stockholm 2002
- Hermanson, Lars, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Göteborg 2000
- Holmstedt, Folke, *Lyngsjö. Kyrkan och socknen genom tiderna*. Lund 1956
- Håkansson, Malin, »Guds- och ägareförhållanden kring Råbelövssjön ca 1300–1650», magisteruppsats i historia, augusti 2002, Högskolan Kristianstad
- Håkansson, Malin, »Karsholms föregångare», *Villands härads Hembygdsförenings årsbok* 2003
- Ingesman, Per, *Ärkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Skånsk senmedeltid och renässans 12. Lund 1990
- Jacobsen, Henrik, *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebelt*. Stockholm 1993
- Lilja, Helén, »Lyngsjö kyrka, Skåne. Byggnadsarkeologisk undersökning». Rapport, Länsmuseum (numera Regionmuseet) i Kristianstad 1992
- Lilja, Helén, »Lyngsjö kyrka», *Gärds Härads Hembygdsförening. Årsbok* 1993
- Lindgren, Mereth, »Kalkmålningarna», Lennart Karlsson m.fl., *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria. Lund 1995
- Lindgren, Mereth, »Metallskulpturen», Lennart Karlsson m.fl., *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria. Lund 1995
- Mårtensson, A.W. (red.), *Attraktiv kulturbygd. På upp-täcktsfärd i Kristianstad kommun*. Kristianstad 1995
- Mårtensson, Leif, »Tinget i Gärds härad – om tingsplatser, häradshövdingar och bostället», *Gärds Härads Hembygdsförening. Årsbok* 1997

- Nilsson, Therese & Anders Ohlsson, *Arkeologisk forskningsundersökning 2007: Lyngsjö 77:1 & 78:1. Undersökning av sanddrift kring Lyngsjö kyrka*. Lunds universitets historiska museum i samarbete med Högskolan Kristianstad. 2007.
- Nilson, Torsten, »Kring Lyngsjö ting», *Gärds Härads Hembygdsförening. Årsbok 1984*
- Nilsson, Ing-Marie, »Härskarsymbol och högsäte – om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor», *META* 2003:1
- Ochsner, Friedrich, *Helgon, drottningar och kyrkor. Apteckningar till Skånes medeltid under 1100-talet*. Vä 1991
- Ohlsson, Anders, *Lyngby gård. Lyngby 17:27, RAÄ 14:1, Everöd socken, Kristianstad kommun, Skåne län*. Lunds universitets Historiska museum i samarbete med Högskolan Kristianstad. 2009
- Ohlsson, Anders, »Sandflykt och en 'försvunnen by'», *Gärds Härads Hembygdsförening. Årsbok 2010*
- Olsen, Olaf, »Rumindretningen i romanske landsbyrker», *Kirkehistoriske Samlinger* 7. r. 6. Köpenhamn 1965–68
- Rosengren, Björn, »Kyrkorna i Gärds. Korta översikter», *Gärds Härads Hembygdsförening. Jubileumsskrift 1935–1985*. 1985
- Sallerfors, Sven Eric, »Gärds härad under dansk tid. Bebyggelse och befolkning». Otryckt licentiatavhandling, Historiska institutionen vid Lunds universitet, 1974
- Sjöbeck, Mårten, *Bleking. En landskaplig orientering*. Stockholm 1950
- Skansjö, Sten, *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid, Skånsk senmedeltid och renässans* 11. Lund 1983
- Skansjö, Sten, »Medeltida skånska godslandskap i dokument och monument. Kyrkor och adelshuvudgårdar i Helgeådal», i M. Olsson, S. Skansjö & K. Sundberg (red.), *Bönder och gods från högmedeltid till 1900-tal. Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*. Lund 2006
- Steenstrup, Johannes, artikeln "Gertrud», *Dansk Biografisk Leksikon*, bd 5, Köpenhamn 1980
- Sundnér, Barbro, *Maglarp. En tegelkyrka som historiskt källmaterial*. Lund 1982
- Thun, Egon, »Fynd i Lilla Slågarps kyrka», *Ale* 1964:1
- Thun, Egon, »Fjälkinge kyrka», *Ale* 1967:1
- Thun, Egon & Mats Anglert, *Vä, Medeltidsstaden* 57. Stockholm 1984
- Wahlöö, Claes, *Skånes kyrkor 1050–1949. Guide till 493 monument och minnesplatser*. Lund 2014
- Wickberg, Ylva, *Klockarejorden 1:1. Arkeologisk underökning på Lyngsjö kyrkogård år 2018*. Sydsvensk arkeologi. Rapport 2018: 41
- Wienberg, Jes, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm 1993
- Ödman, Anders, *Vittsjö, en socken i dansk järnbruksbygd*, Norra Skånes medeltid 2. Lund 2001
- Ödman, Anders, *Borgar i Skåne*. Lund 2002
- Övrigt**
- Skånsk ortnamnsdatabas (<http://www.sprakochfolkminnen.se/sprak/namn/ortnamn/skanssk-ortnamnsdatabas/sok-i-databasen.html>)

Belägringen av Lindholmen under andra hansekriget 1368–69

Av Anders Reinsnert

F.d. stadsantikvarie, Malmö

Denna artikel om Lindholmen bygger på två typer av material där historiska källor och arkeologiska resultat sammanvävts. De skriftliga källorna kring det andra hansekriget har tidigt sammanställts av Schäfer, Reinhardt, Tägil och Skansjö. Det är främst deras framställningar som använts men uppgifterna har också kontrollerats i tillgängliga, tryckta källskrifter. Den andra materialgruppen är det arkeologiska källmaterialet, framgrävt i en serie undersökningar från 1930-talet till 1990-talet. Huvuddelen av detta material är sammanfattat i en rad uppsatser som är framlagda vid Arkeologiska institutionen i Lund och inte minst i boken *Lindholmen: Medeltida riksborg i Skåne* (Mogren & Wienberg 1995).

Artikeln har tidigare publicerats i en »smal» skrift i Bonn 2015 på engelska i *Castles at war* (Atzbach, Meldgaard Sass Jensen & Plith Lauritsen) men har här omarbetats något.¹

Inledning

Källkritiskt, det medges gärna, finns en hel del att anföra mot slutledningarna och tolkningen av det arkeologiska materialet, som framförs här. De äldre undersökningarna från 1930-talet saknar exempelvis ofta exakta fyndangivelser i rapporteringen, vilket innebär svagheter i senare gjorda spridningskartor. Dessutom har, måste jag tillstå, tolkningarna av det arkeologiska materialet pressats för att nå det slutliga resultatet. Här finns möjligheter för andra tolkningar, inte minst med tanke på att borgen Lindholmen ännu inte är totalundersökt. Om eller när hela anläggningen arkeologiskt undersökts kan spridningsbilderna av vapenfynden ge andra koncentrationer än de här föreslagna.

Vad gäller den hanseatiska överbefälhavaren, tillika borgmästaren från Lübeck, Bruno Warendorps död, saknas exakta skriftliga källor och här är den nedanstående framställningen närmast spekulativ. I en källa nämns

att han miste livet i kampen om Skåne, men de exakta omständigheterna förblir oklara.²

Bruno Warendorp kan ju faktiskt avlidit av andra orsaker än fiendens vapen. Han kan exempelvis ha störtat från sin häst, fått hjärtinfarkt eller dött i någon av tidens vanliga sjukdomar. Å andra sidan har hans kropp förts till Lübeck under hedersbetygelser och gravmälet i stadens Mariakyrka var en gång storstilat och prytt med både hans sköld och stridshjälm.³ Detta talar snarare för att Bruno Warendorp stupat i strid än att han mist livet av trivialare orsaker.

Bakgrunden

Efter en lång tids söndring i Danmark besteg Valdemar IV, kallad Atterdag, Danmarks tron 1340.

Inledningsvis arbetade han energiskt för att återföreina riket. Väpnad kamp och förhandlingar användes omväxlande under de följande årtiondena för att återta de av rikets

Fig. 1. Valdemar Atterdag. Väggmålning i Peterskyrkan, Nestvæd. Efter https://sv.wikipedia.org/wiki/Valdemar_Atterdag

borgar som var förpantade till danska och tyska herremän.⁴ Samtidigt med de militära framgångarna utvecklade kung Valdemar en

bred diplomati i Europa för att långsiktigt säkra sin överhöghet över Danmark.⁵

Efter att riket konsoliderats med erövringen av Skåne 1359, inledde Danmark en aggressiv expansionspolitik i Östersjöområdet. Öland anfölls 1360 och intogs av danska trupper. År 1361 fortsatte flottan mot Gotland och på högsommaren stod slaget vid Korsbetningen utanför hansestaden Visbys murar.⁶

Hansestädernas politiska ledning insåg att deras ekonomiska position i Östersjöområdet allvarligt hotades av den danska politiken.

Första hansekriget

En allians mellan de Vendiska hansestäderna, kung Magnus av Sverige och det Holsteinska furstehuset bildades 1361 för att möta det danska militära hotet. En flotta med 3000 väpnade män ombord avseglade från Lübeck

Fig. 2. Helsingborg, staden och slottet. Från »Civitates orbis terrarum» av George Braun & Franz Hogenberg. Fjärde bandet, Köln 1588.

1362 under befäl av Lübecks borgmästare Johan Wittenborg. Enligt de upplagda krigsplanerna skulle svenska trupper under kung Magnus ledning falla in i Skåne för att stödja Lübecks flottoperation. Lübecks flottas första anfallsmål riktades mot det starka fästet Helsingborg, själva låset för Öresund.⁷

Borgen försvarades av den själländske adelsmannen och medlemmen av den danske kungens edsvurna råd, Peder Nielsen Jærnskjæg.⁸ Vi kommer senare i denna framställning åter att möta denne man under åren 1368–1369, men då som kommendant på Lindholmen och ledare för dess försvar.

De svenska trupperna uteblev dock och Johan Wittenborg tvingades att använda huvuddelen av sina trupper i belägringen av borgen. En av hansans värvade enheter leddes av en då ung kapten, Bruno Warendorp.⁹ Helsingborgs slott var vid denna tid kraftigt befäst och belägringen drog ut på tiden. Detta gav kung Valdemar möjlighet att samla en dansk flotta i Vordingborg. I hemlighet avseglade flottstyrkan och lyckades överrumpla de svagt bemannade hanseatiska koggarna på redde utanför Helsingborg. 12 koggar och viktiga fångar togs som byte av kung Valdemar. Johan Wittenborg tvingades till förhandlingar och hans armé fick ta landvägen ner till Skanörhalvön, varifrån de sargade trupperna kunde embarkera mot hansans städer.

Det militära misslyckandet för hanseaterna var totalt och Valdemar stod starkare än någonsin. Johan Wittenborg fick betala dyrt för det militära misslyckandet. Han arresterades, förlorade sina ämbeten och dömdes till döden. Rådet i Lübeck accepterade inga militära misslyckanden. Avrättningen ägde rum i månadsskiftet augusti–september 1363 då Johan Wittenborg halshöggs framför rådhuset på torget i Lübeck.¹⁰

Den 22 november 1365 slöts en för Danmark fördelaktig fred med hansans städer.¹¹

Konfederationen i Köln

Det mäktiga handelsförbundet hade stora ekonomiska resurser till sitt förfogande. Att förödmjukas av Danmarks kung och samtidigt se sina handelsintressen i Östersjöområdet hotade var inget som kunde tolereras i längden. I november 1367 hölls det hansedag i Köln.¹² Självklart var den uppkomna politiska situationen i Östersjöområdet den centrala anledningen till mötet. Av de städer som närvarade beslutade inte mindre än 77 att bilda ett anfallsförbund riktat mot Danmark. Ombord på de beväpnade koggarna som de förbundna städerna skulle möta upp med, skulle varje fartyg medföra hundra välbeväpnade män varav tjugo skulle vara tränade och väl utrustade arborstskyttar. Förbundet stärktes genom mäktiga allierade. Greve Adolf av Holstein, hertig Albrekt av Mecklenburg och kung Albrekt av Sverige förband sig att delta i anfallet på Danmark. Kriget var väl planerat genom en intensiv diplomati och öppnades på flera fronter samtidigt.¹³

Att genom ett snabbt motanfall förgöra fiendens styrkor, som vid Helsingborg 1362, var därmed uteslutet från dansk sida. De borgar i Danmark som stod under Valdemar Atterdags kontroll rustades istället och försågs med starka garnisoner. Om den militära taktiken från dansk sida kan betraktas som defensiv så var den diplomatiska insatsen desto kraftfullare. Kung Valdemar lämnade Danmark några veckor före krigsutbrottet och försökte skapa ett anfallsförbund i ryggen på Hansans städer men också mot Holstein och Mecklenburg.¹⁴

Andra Hansekriget

Till skillnad mot det första hansekriget, då kampen koncentrerats kring Helsingborg, utkämpades det andra kriget på flera krigsskådeplatser. Taktiken från konfederationens sida var att splittra de danska trupperna och

tvunga Danmark till ett lokalt försvar. Därmed hade de danska militära enheterna ingen möjlighet att kraftsamla för ett större motangrepp, som framgångsrikt genomförts 1362.

Som överbefälhavare över de samlade stridsinsatserna från Kölnkonfederationens sida utsågs Lübecks borgmästare Bruno Warendorp¹⁵ och möjligen var taktiken med flera olika anfällsmål hans egen idé.

Kriget inleddes i Skåne, när den svenske monarken Albrekt av Mecklenburg med sina trupper, föll in i landskapet tidigt på våren 1368. Städerna Falsterbo, Skanör, Ystad, Simrishamn och Lund föll snart. Borgen i Falsterbo höll ut till den 17 juni och därefter intogs Elbogen (Malmö) och Värpinge. Ett försök att överrumpla Helsingborg gjordes men misslyckades.¹⁶

Den 11 april anföll den nederländska hansans städer, främst med legionärer från Deventer och Hardewijk, Norge och Bohuslän. Marstrand, Kungälv och Lödöse intogs och plundrades liksom Bergen.¹⁷ Därmed var en

av Valdemars starkaste allierade, svärsonen kung Haakon av Norge, eliminerad.

Greve Klaus av Holstein föll in i Jylland. Ribe och Viborg intogs. Klaus bror, Herman, erövrade samtidigt Lolland.¹⁸

Med 37 skepp och 2000 väpnade män ombord lättade huvudflottan ankar från Lübeck den 4 april 1368 med Köpenhamn som första anfällsmål. Med ombord fanns också 400 hästar, åtta blidor, fyra andra kastmaskiner och murbräckor.¹⁹ Tågill har dock gjort något försiktigare beräkningar av hanseaternas truppstyrkor.²⁰ Köpenhamns stad intogs snart och efter två månaders belägring, den 2 maj, föll också borgen.

Flera städer och borgar på Själland belägrades och vissa intogs med storm av Kölnfederationens trupper men andra kapitulerade efter förhandlingar.

Hertig Albrekt av Mecklenburg lämnade hamnen i Warnemünde den 27 april med en eskader på tio koggar och troligen ett antal mindre fartyg. På skeppen fanns 300 riddare och ett okänt antal knektar. Anfällsmålen var dels Själland och dels att understödja det holsteinska angreppet på Lolland.²¹

Stridigheter ägde även fortsättningsvis rum i Skåne, där svenska allierade stod i förbund med hansans trupper tillsammans med lokala danska stormän. Den viktiga Skåne-marknaden säkrades militärt för Kölnfederationen samtidigt som ett brohuvud, genom intagandet av Köpenhamn, hade upprättats på den själländska sidan av sundet.

Genom dessa framgångar kunde hanseaterna inleda belägringen av det välförvarade Helsingborg på sommaren 1368. Helsingborg var en av de starkaste borgarna i Danmark och belägringen drog, trots de stora truppstyrkorna, ut på tiden och belägrarna tvingades övervintra utanför borgens murar. Först den 21 juli, efter ett års kamp, kapitulerade Helsingborgs garnison på gynnsamma villkor. Under de följande månaderna mottog borgens befälhavare Vicko Moltke och Hart-

Fig. 3. Albrekt av Mecklenburg, kung av Sverige tillsammans med sin far, Hertig Albrekt av Mecklenburg – Schwerin (Från Meklenburgische Reimchronik 1378).

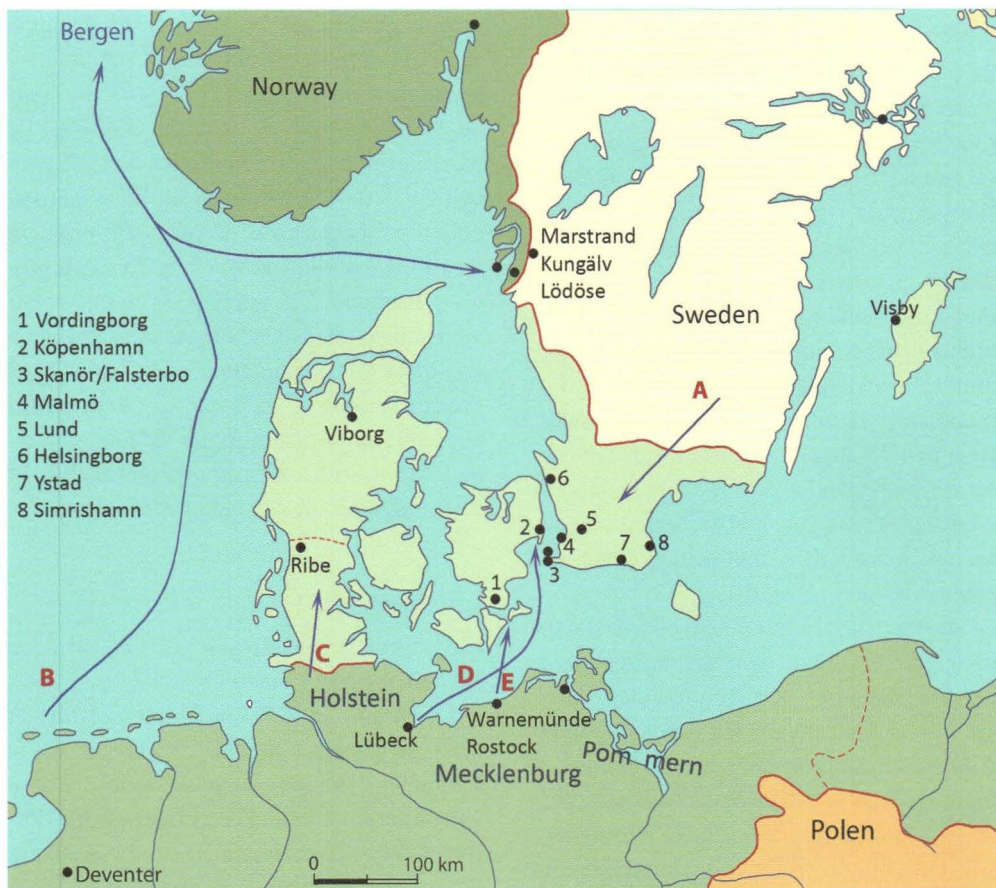

Fig. 4. Karta som illustrerar de militära kampanjerna under det andra hansekriget.

A: Attack riktning av de svenska trupperna under befäl av den svenske kungen Albrekt av Mecklenburg.

B: Attack riktning av den holländska Hanseatic flottan.

C: Attack riktning av soldaterna från Holstein under befäl av Räkning Claus av Holstein och hans broder Herman.

D: Attack riktning av den huvudsakliga flottan från Lübeck under befäl av Lübecks borgmästare Bruno Warendorp.

E: Attack riktning av flottan under befäl av hertig Albrekt av Mecklenburg.

(Graphic made by Chatarina Ödman).

wig Kale stora summor pengar från Lübeck och andra hansestäder.²² Intagandet av Helsingborg bör ha varit en personlig triumf för Bruno Warendorp. Han hade tagit revansch för Lübecks förnedrande nederlag 1362 och öppnat Danmarks lås för Öresund.

Allt tycktes gå Kölnfederationens militära styrkors väg. Kombinationen av diplomati, och därmed säkrandet av mäktiga bundsförvanter, och militär slagstyrka med överlägsen

taktik, hade splittrat de danska försvarsresurserna och slutligen tvingat kung Valdemar och Danmark på knä.

Dock återstod en borg att inta innan segern över Danmark var fullständig. I baklandet till den betydelsefulla Skånemarknadens huvudorter på Skanörhalvön låg det starka fästet Linholmen. För att långsiktigt trygga den hanseatiska överhögheten över marknadsområdet borde även denna borg intas.

Marschen mot Lindholmen

Den 14 augusti anlände 1100 man, som frigjorts efter den långdragna men framgångsrika belägringen av Helsingborg till Höllviken under ledning av Bruno Warendorp.²³ Han mottogs i triumf av de hanseater som deltog i Skånemarknaden på platsen. Redan den 15 augusti marscherar trupperna vidare mot Lindholmen för att förstärka kung Albrekts styrkor, som belägrat borgen mer eller mindre effektivt sedan våren 1368.²⁴ I en rapport av Bernhard Hoepfner till rådet i Riga den 18 augusti, berättas att förberedelser för mottagandet av trupperna hade gjorts i Falsterbo²⁵ vilket bör ha underlättat den snabba avmarschen mot Lindholmen som påbörjades den 15 augusti.

Marshen till Lindholmen bör ha kunnat göras på 1,5 dygn då vägsträckan mellan Skanör-Falsterbo och Lindholmen är ca 20 km. Väl framme vid borgen väntade Albrekt av Mecklenburg, säkert otåligt, på förstärkningarnas ankomst. Anfallsförberedelser hade troligen gjorts, stormstegar snickrats, armborstpilar tillverkats eller köpts in, förråd lagts upp och lägerplatser förberetts. Man har troligen också försökt fylla igen vallgraven kring Lindholmen, ett farligt arbete som i så fall måste ha gjorts i skydd av

Fig. 5. Karta över Skåne visar platsen för slottet Lindholmen (Grafik gjord av Chatarina Ödman).

nattens mörker. Ett brev från 1369, troligen skall det dateras till juli månad och inte till september, som DD/DRB anger²⁶, berättas att Herman von Owe underhandlat med de hanseatiska fogdarna på marknaden i Skanör och Falsterbo. Det framgår att kung Albrekt och hans belägrande trupper fått problem framför Lindholmen. Mer krigsfolk och proviant behövdes och kungen visste inte heller vem som var hans vän eller fiende. Rimligen kan detta tolkas som att Albrekt har stött på svårigheter och att hans härläger är utsatt för angrepp från soldater trogna Valdemar Atterdag. Möjligen har försvararna lyckats föra in förstärkningar till den belägrade borgen.

Lindholmen

Hur såg då borgen Lindholmen ut vid tiden för belägringen 1368–69?

Lindholm, eller Lindholmen som är platsens moderna namn, är beläget några kilometer öster om dagens Svedala. På en vattenomfluten holme i en grund vik till Böringsjön anlades en relativt stor borganläggning under Erik Menveds regering, troligen under 1300-talets första årtionde.²⁷ Fullt utbyggd kom borgen att bestå av en kvadratisk ringmursborg med 60 x 50 meters sidor. Ringmuren är 3,4 meter bred och murad i tegel i både skalmursteknik och fullmur. I borgens nordöstra hörn hade ett kraftigt torn uppförts som i bottenvåningen säkrade borgens brunn. Härifrån kunde den enda vägen till borgen beskjutas. Tillträdet in till borgen skedde via ett kraftigt porttorn med 10 meters sida och mellan 2,5 och 3 meter tjocka murar med en genomgående, tre meter bred port. Vindbryggan har varit av kontraviktstyp och drygt 3,5 meter lång. Porttornet är uppfört i flera etapper men har troligen stått helt klar 1368. Borgmuren omgavs av en 15 meter bred och minst två meter djup vallgrav som varit vattenförande. En ca tio meter bred

Fig. 6. Plan för situationen kring Lindholmen. Återuppbyggnaden av slottsplanen har placerats över en historisk karta från 1709 (Graphic från Chatarina Ödman).

vall skiljde inre vallgarven från den naturliga sjön. Centralt placerad i anläggningen fanns ett kärntorn med kvadratisk plan med 10 meters sida. Murtjockleken var här lite drygt två meter och tornet kan ha varit så högt som 18 meter. Borgens södra sida upptogs av en ca 45 meter lång salsbyggnad vars inre rumsbredd varit drygt 7 meter (för närmare beskrivning av borgen se Mogren & Wienberg m.fl 1995). I salsbyggnadens bottenvåning fanns minst tre rum. Förtagningar i murens yttersida visar på att en större, utvändigt trappkonstruktion var planerad²⁸ och troligen också utförd, vilken förmedlade kommunikation till salsbyggnadens andra våning.

Höjden på ringmuren kan ha varit 18 meter enligt en källa från 1700-talet²⁹ men det är nog rimligare att ringmuren haft en höjd på 12 till 14 meter³⁰. Carl von Linne höjduppgift kan istället gälla delar av kärntornet som stått som ruin in på 1700-talet.

Vi vet inte hur stor garnison som fanns på Lindholmen vid tiden för belägringen men den har uppenbarligen varit tillräckligt stor för att försvara borgen med kraft. Befälha-

vare var den tidigare nämnde riddaren Peder Nilsen av den jylländska adelsläkten Järnskögg.³¹

Stormen på Lindholmen

När Bruno Warendorp väl var framme vid Lindholmen bör han ha haft gott självförtroende. I den snart två år långa militära kampanjen mot Danmark hade de fiendliga borgarna fallit eller deras besättningar kapitulat inför Kölnfederationens militära slagkraft. Hitintills hade hans militära kampanj varit mycket framgångsrik.

Man får förmoda att Bruno Warendorp, omedelbart efter ankomsten till härläget utanför Lindholmen, satt sig in i den taktiska situationen. Han måste ha funnit att belägringen ditintills utförts på ett bra sätt och att man snabbt kunde komma till ett avgörande. Mindre anfall, för att sondera fiendens styrkeförhållande, bör ha satts in innan huvudanfallet inleddes den 21 augusti.

Men vid Lindholmen murar uteblev framgångarna och under anfallet stupade Bruno Warendorp.³² Man kan här notera att på Bru-

Fig. 7a. Rekonstruktion av borgens plan, med fördelningen av fynd av armborst pilspetsar och fragment av rustningsdelar. Varje svart punkt representerar tre fynd av pilspetsar. Varje gul punkt representerar 1–5 fynd av rustningsdelar. Koncentrationen av fynd runt porttornet och den västra delen av hallbyggnaden är uppenbar. Grafik gjord av Chatarina Ödman efter Dahlén 1993.

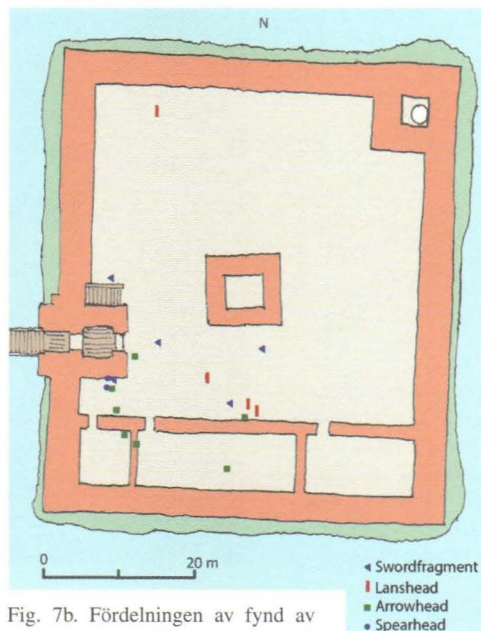

Fig. 7b. Fördelningen av fynd av vapen ger samma koncentration som fynd av rustningsdelar och pilspetsar från armborst. Grafik gjord av Chatarina Ödman efter Dahlén 1993.

no Warendorps gravplatta i Maria kyrkan i Lübeck anges att han föll vid Helsingborg. Som redan Mantels visat är detta en omöjlighet då Helsingborg redan fallit den 21 juli. I eftermälet över Bruno omtalas bara att han föll i Skåne som anförare för »vår stads styrkor i kriget mot danernas konung».³³

Hansans trupper avslutade belägringen efter det misslyckade anfallet och avtågade från Lindholmen och så gör även Albrekt av Mecklenburg och hans män.

Lindholmen kom under de närmast följande decennierna att vara en av det danska rikets viktigaste stödjepunkter i Skåne.³⁴

Så långt känner vi händelseförloppet från skriftliga källor. Men vad hände egentligen? Vad fick en ditintills framgångsrik militär befälhavare, som efter två års strider måste betecknas som en veteran, att så miss-

brandlager på borggården innanför porttornet vid de äldre undersökningarna. På salsbyggnadens insida har även fragment av pansarhandskar och rustningsdelar återfunnits.³⁷ Även utanför salsbyggnaden, på yttervallen, har rustningsdelar påträffats.³⁸ Här är utgrävningarna inte fullständiga och fler fynd kommer troligen att göras i framtiden.

Detta material har sammanställts i spridningskartor av Dahlén³⁹ vilka ger en bild av själva slutstriden på borgen. Enligt Dahlén bör både armborstpilar, rustningsdelar och närstridsvapen hamnat i den brandpåverkade lagerbilden i samband med krigshandlingar 1360 eller 1368–69.⁴⁰ Undertecknad menar dock att striderna 1369 har tolkningsföreträde framför de övriga förslagen. Belägringen 1360 däremot tycks ha varit en seg och långdragen händelse. År 1360 nämns exempelvis att borgen intogs med hjälp av hotelser och en stor summa pengar.⁴¹

Med hjälp av fynden kan följande skeende hypotetiskt rekonstrueras:

Man får förmoda att Bruno Warendorp förberett slutanfallet med blidor och kastmaskiner, dels sådana som redan funnits på plats vid hans ankomst och dels de han själv medförde. Stormavdelningar har sedan tagit sig fram till ringmurens fot och 12 meter höga stormstegar har rests, männen har snabbt anträt dessa höga svajiga stegar. Detta var ganska utsiktslöst, egentligen, men själva idén var inte att eskalera murarna utan att splittra försvaret. Spår av detta stormningsförsök finns i form av delar till stridshandskar vid murens fot. Samtidigt har huvudanfallet riktats mot porten. En stormstyrka, kanske under Bruno Warendorps personliga ledning, har brutit igenom porten och portornet. Väl inne på borggården har de anfallande mött hårt motstånd. Från murar, kärntornet och skytteloftet har förvararna överöst den inträngande fienden med projektiler och skurar av pilar. I deras rygg har portornets fällgaller fällts ned och inte bara hejdat förstärkningar att komma de anfallande till undsättning utan också hindrat varje möjlighet att retirera. De överlevande av stormstyrkan har tvingats in i hörnet mellan portornet och salsbyggnaden. Här har de brutit sig in i salsbyggnadens bottenvåning och i den efterföljande närkampen har stormtrupperna och möjligen Bruno Warendorp själv huggits ned av försvararna. Förhållandevis stora mängder delar till rustningar har påträffats här, tillsammans med pilspetsar och en del trasiga närstridsvapen.⁴²

De stora mängderna fragment från harnesk och annan skyddsutrustning visar på intensiteten i närkampen där man bokstavligen huggit varandra sönder och samman.

Slutord

Om vi kan acceptera ovanstående tolkning av det arkeologiska källmaterialet bör, efter förhandlingar om att häva belägringen, Bruno

Fig. 8. Plakett till minne av Bruno Warendorp på hans tidigare hus i Lübeck, Mengstrasse 4 mitt emot St. Maria kyrka (Buddenbrockhaus) (Foto: Anders Reisnert).

Warendorps lik ha utlämnats av försvararna för vidare färd till Lübeck och familjens gravställe i stadens Maria kyrka. Hans hjälm fanns kvar in på 1700-talet och hängde ovanför gravplattan, gravrad i mässing.⁴³

Fick då nederlaget vid Lindholmen någon betydelse för Hansan och Kölnfederationen? Egentligen inte. Den slutliga segern över Danmark gick visserligen förlorad men de viktigaste militära målen hade uppnåtts genom säkrandet av Skåne-marknadens städer och dess marknadsplatser längs Öresunds-

Fig. 9. Familjen Warendorps vapensköldar. Efter <http://www.geni.com/people/Elsebe-von-Warendorp/600000007377233243>

Fig. 10. Gravsten över Bruno Warendorp i kyrkan S:ta Maria i Lübeck. Efter https://de.wikipedia.org/wiki/Bruno_von_Warendorp

Texten kring figuren lyder: *I herrens år 1369, tisdagen före St Bartholomeus dag (21 augusti), dog i Skåne Herr Bruno von Warendorp, son till Herr Gottschalk, borgmästaren och vår befälhavare i vår stad i kriget mot kungen av Danmark, hans kropp är här begravd. Bed för honom.*

kusten. Intagandet av Helsingborg gav också den hanseatiska militära makten upprättelse efter nederlaget 1362 och under de närmast följande åren kom Hansans militära styrka i Norden att vara ohotad. Vid freden i Stralsund 1371 kan segrarna diktera villkoren i det slutliga dokumentet. Under de kommande 15 åren får Hansan kontrollen över mässområdena vid Öresund, men att inneha överhögheten av den viktiga Skånemarknaden gav inte de ekonomiska fördelar som hansans medlemmar föreställt sig. Stora kost-

nadsåtaganden åt upp vinsterna. Den danska kungamakten kontrollerade fortsättningsvis Lindholmen, och kunde därmed skapa viss oro i ryggen på Skånemarknadernas nya herrar.

För släkten Warendorps del innebar förlusten av Bruno Warendorp inte heller något dynastiskt avbräck. Familjen kom även fortsättningsvis att spela en ledande roll i staden Lübecks politiska och ekonomiska liv.

Summary

Today the ruins after Lindholmen castle is situated a few kilometres from the urban area of Svedala and few kilometres south of Malmö Airport.

It was founded by the Danish king Eric Menved around 1300 to neutralize local resistance against the king. It was modern for its time and heavily fortified. Several times it played a major role in military conflicts. During the second Hanseatic war in 1368–69 the castle was besieged by Swedish and Hanseatic troops. After a long siege, the castle was stormed. It withstood the storm and the leader of the Hanseatic troops, the Mayor of Lübeck, Bruno von Warendorp was killed. The author of this article has combined historical sources with archaeological evidence to create a probable picture of the event.

Noter

- ¹ Reinsnert, 2015, sid. 203 ff
- ² Mantels, 1871, sid. 127
- ³ Mantels, 1871, sid. 133
- ⁴ Olsen, 2011, sid 144 ff
- ⁵ Tägil, 1962
- ⁶ Westerholm, 2007, sid 148 ff och där anförd litteratur
- ⁷ Tägil, 1962, sid 232 f och där anförd litteratur
- ⁸ DAA XVI, 1899, 184 ff. Bruun, 1937, sid. 569 f. Lerdam, 1996, sid. 34
- ⁹ Mantels, 1871, sid. 130
- ¹⁰ Mantels, 1871, sid. 120 f. Schäfer, 1879, sid. 275 ff. Reinhardt, 1880, sid 304 ff. Tägil, 1962, sid. 232 ff

- ¹¹ DD/DRB 3R, b7 nr. 328
- ¹² DD/DRB 3R, b8 nr. 92. Daenell, 1894
- ¹³ Schäfer, 1879, sid. 437–446. Reinhardt, 1880, sid 291–414. Tägil, 1962, sid. 297–302
- ¹⁴ Tägil, 1962, sid 282 ff
- ¹⁵ Schäfer, 1879, sid. 466
- ¹⁶ Schäfer, 1879, sid. 476 ff. Reinhardt, 1880, sid 430 ff
- ¹⁷ Schäfer, 1879, sid 480–481
- ¹⁸ Schäfer, 1879, sid. 481–482
- ¹⁹ Schäfer, 1879, sid. 466–468
- ²⁰ Tägil, 1962, sid. 316
- ²¹ Schäfer, 1879, sid. 481–482. Reinhardt, 1880, sid. 425
- ²² Reinhardt, 1880, sid. 442
- ²³ Schäfer, 1879, sid. 502
- ²⁴ Skansjö, 1995, sid. 78 f
- ²⁵ DD/DRB 3R b8 nr. 340
- ²⁶ DD/DRB 3R b 8 nr. 351
- ²⁷ Skansjö, 1995, sid. 74
- ²⁸ Gardelin, 1995, sid. 158–159
- ²⁹ Linné, 1749, sid. 244
- ³⁰ Carelli, 1995, sid. 103. Etting, 2010, sid. 118
- ³¹ DD/DRB 3. rk., bd., 8 no. 449
- ³² Mantels, 1871, sid. 132. Tägil, 1962, sid. 329. Skansjö, 1983, sid. 125
- ³³ Mantels, 1871, sid. 127
- ³⁴ Skansjö, 1981, sid. 125
- ³⁵ Dahlén, 1993, sid. 24. Dahlén, 1995, sid. 195
- ³⁶ Engberg, 1995, sid. 242
- ³⁷ Dahlén, 1993, sid. 33
- ³⁸ Olsson, 1935, sid. 213–219
- ³⁹ Dahlén, 1993, fig. 26, 32, 33 och 34
- ⁴⁰ Dahlén, 1993, sid. 40
- ⁴¹ Skansjö 1995, 77 och där anförd litteratur
- ⁴² Dahlén, 1993, sid. 32 ff
- ⁴³ Mantels, 1871, sid 133. Erhardt, 2001, sid. 558
- Dahlén J. 1995 Armborstet, in Lindholmen Medeltida riksborg i Skåne. (ed) Mats Mogren & Jes Wienberg Stockholm 1995.
- DAA. Danmark Adels Aarbog XVI. (ed) Hiort-Lorenzen & Thiset. København 1899.
- DBL. Dansk Biografisk Leksikon XI. (ed) Povl Engestoft. Artikel: Jernskjæg, Peder Nilsen by Bruun H. København 1937.
- DD/DRB. Diplomatarium Danicum/ Danmark Riges Breve. (Ed.) Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1938 ff.
- Erhardt R. 2001, *Familie und Memoria in der Stadt. Eine Fallstudie zu Lübeck im Spätmittelalter*. Göttingen 2001.
- Etting V. 2010, *The Royal Castles of Denmark during the 14th century*. Publications of the National Museum, Studies in Archaeology & History Vol. 19. Copenhagen 2010.
- Gardelin G. 1995, Byggandet av borgen, in Lindholmen Medeltida riksborg i Skåne. (ed) Mats Mogren & Jes Wienberg Stockholm 1995.
- Linné C v. Skånska resa. (ed.) Carl-Otto von Sydow. Stockholm 1975.
- Mantels W. 1871, Die hansischen Schiffshauptleute Johann Wittenborg, Brun Warendorp und Tiedemann Steen. Hansische Geschichtsblätter 1871. Leipzig 1872.
- Olsen RA. 2011 Borge i Danmark. Danmark 2011.
- Olsson H. 1935 Nya svenska fynd av järnmanschetter till rustningar från 1300-talet in Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum. Lund 1935.
- Reinhardt. C. E. F. 1880 Valdemar Atterdag og hans kongejerning. København 1880.
- Reisnert A. The Siege and Storm of Lindholmen During the Second Hanseatic War (1368–1369). I, Castles at war. (ed.) Rainar Atzbach, Lars Meldgaard Sass Jensen och Leif Plith Lauritsen. Bonn 2015.
- Rördam H. 1996 Danske len og lensmænd 1370–1443. København 1996.
- Schäfer D. 1879 Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark, Hansiches Geschichte bis 1376. Jena 1879.
- Skansjö S. 1981 Lindholmens borg: Riksfäste, Länsmedelpunkt och bygdecentrum, in Svedala genom tiderna(ed) K Karlsson mfl. Lund 1981.
- Skansjö S. 1995 Lindholmen som riksfäste och länscentrum, in Lindholmen Medeltida riksborg i Skåne, (ed) Mats Mogren & Jes Wienberg. Stockholm 1995.
- Tägil S. 1962 Valdemar Atterdag och Europa. Bibliotheca Historica Lundensis IX. Lund 1962.
- Westholm G. Visby 1361 invasionen. Finland 2007.

Litteratur

- Carelli P. 1995 Lindholmens borgruin som antikvariskt monument, in Lindholmen Medeltida riksborg i Skåne. (ed) Mats Mogren & Jes Wienberg Stockholm 1995.
- Daenell, E.R, Die Kölner Konföderation vom Jahre 1367 und die schonischen Pfandschaften. Hansisch-dänische Gesichte 1367–1385. Leipzig 1894.
- Dahlén J. 1993, Armborst på Lindholmen, en studie av ett medeltida vapenslag med utgångspunkt i fyndmaterialet från Lindholmens borg, Skåne. Ark 103 HT 1993. Arkeologiska institutionen Lunds Universitet. Lund 1993.

Ægte og sminkede regnskaber

En underslæbsaffære ved ærkesædet 1519–22

Af Per Ingesman

Professor i kirkehistorie, Aarhus universitet

En underslæbsaffære omkring 1520 har medført, at et enestående regnskabsmateriale, der stammer fra ærkebispens official, er blevet bevaret. Artiklen gør rede for baggrund og oprindelsessituation og undersøger, hvilke regnskaber der er bevaret, og hvorledes de forholder sig til hinanden. Dette viser sig at være ensbetydende med at opklare den gamle underslæbsaffære.

Per Ingesman er cand. mag. i historie og kristendomskundskab og har siden 1982 været kandidatstipendiat ved Institut for Kristendomskundskab, Aarhus Universitet, hvor han arbejder med senmiddelalderlig kirkehistorie.

Indledning

Det lundensiske ærkesædes arkiv er for størstepartens vedkommende gået tabt, de ældste dele af arkiver allerede i middelalderen, andre dele først ved reformationen.¹ Formodentlig i forbindelse med kronens overtagelse af ærkestolens gods førtes en del af arkivet over til kancelliet i København, hvor det nu findes i Rigsarkivet. Foruden de i det følgende behandlede officialsregnskaber drejer det sig af regnskabsmateriale om et jordebogsregnskab, der er blevet anvendt på Lundegård ved oppebørselen af de til Mikkelsdag 1522 forfaldne afgifter af det ærkebiskoppelige gods,² et regnskab over Åhus slots indtægter og udgifter 1532–33³ og et udgiftsregnskab for Lundegård 1534–35.⁴ En nu tabt jordebog over den del af ærkesædets landgods, der omkring 1515 forvaltedes direkte under Lundegård, den såkaldte Paltebog, blev tilbage i Lund, hvor den blev afskrevet i det 17. århundredes.⁵ Netop fra ærkesædets arkiv er der således bevaret et rigt jordebogs- og regnskabsmateriale fra de sidste årtier før reformationen, hvilket gør det muligt at give et detaljeret indblik i ærkebispedømmets godsadministration.⁶

Nok er materialet rigt, men størstedelen af det bevarede ærkebiskoppelige jordebogs- og regnskabsmateriale må dog karakteriseres som værende af en art og et indhold, som ikke er ukendt fra andre middelalderlige arkiver. Helt enestående i dansk middelaldersammenhæng er imidlertid det omfattende regnskabsmateriale, der stammer fra adelsmanden Hans Skovgaards virke som ærkebiskoppelig official i årene omkring 1520. Dette regnskabsmateriale er langt fra blevet udnyttet efter fortjeneste, skønt det ikke blot er af agrar- og socialhistorisk, men også af kirke- og kulturhistorisk interesse – blandt andet fordi det indeholder oppebørselen af den gejstlige jurisdiktion, dvs. de bøder, som betales for overtrædelser af den kirkelige lovgivning.⁷

Benyttelsen af officialsregnskabsmaterialet vanskeliggøres af, at det består af flere forskellige enkeltregnskaber, hvis indbyrdes forhold ikke er umiddelbart gennemskueligt.⁸ Formålet med denne artikel er at forsøge at bringe klarhed over materialet ved simpelt hen at undersøge, hvilke regnskaber der er bevaret, og hvorledes de forholder sig til hinanden.

Inden undersøgelsen af det foreliggende regnskabsmateriale vil det være nødvendigt med en forholdsvis udførlig redegørelse for dets historiske baggrund og dets oprindelsessituation, en undersølsaffære i ærkesædets administration omkring 1520.

Baggrund og oprindelsessituation

Officialseembedet indførtes i ærkestiftet kort før år 1300.⁹ I det 14. århundrede er det lundensiske officialat efter alt at dømmes et embede af samme type som det officialat, vi kender fra Roskilde.¹⁰ Officialen er en gejstlig, der optræder som udøver af ærkebispens dømmende myndighed og desuden har visse notarielle funktioner. Officialens økonomiske funktioner synes i hvert fald at bestå i udbetaling og modtagelse af penge på ærkebispens vegne, mens det ikke kan afgøres, i hvor stort omfang officialen allerede i det 14. århundrede har varetaget godsadministrative funktioner. Omkring 1400 skifter officialseembedet indhold og bliver til et rent godsadministrativt embede, der som hovedregel varetages af verdslige lavadelsmænd. De bevarede officialsregnskaber fra 1519–22 viser, at officialens myndighedsområde er det under Lundegård liggende, ikke bortforlemede gods – dog undtaget det fjerntliggende gods af denne kategori i Göinge herred og i Halland. Af dette gods, omkring 900 gårde, oppebærer officialen, hvad der kort kan karakteriseres som de uvisse indtægter: indfæstning, førlov, arvepenge, forsvar, husbondhold, sagesfald mv. Officialen indsætter og afsætter bønder på godset, han varetager det retslige forsvar af gods og personer i sit embedsomsråde, hvilket også en lang række bevarede breve dokumenterer, og han har tilsyneladende også en vis »politimæssig« myndighed.

Senmiddelalderens lavadel var til dels en »funktionærgruppe«, som ikke selv ejede

gods af nogen betydning, men ernærede sig ved at administrere gods for de kirkelige institutioner, højadelen og kronen,¹¹ Det ser ud til, at tjeneste hos ærkebispens i Lund tiltrak unge lavadelsmænd af denne kategori fra hele landet. Efter i en periode at have tjent i den kreds af lavadelige svende, som ærkebispens omgav sig med,¹² gik vejen for de dygtigste til de vigtige, men sikkert også arbejdsmæssigt byrdefulde godsadministrative embeder som official og fodermarsk. Nogle års tjeneste »i marken som official eller fodermarsk kvalificerede til en stilling som slotsfoged på et af ærkesædets slotte, hvorefter en »pension i form af et ærkebiskoppeligt len var sikret. Den fodermarsk eller official, der ikke gik videre til slotsfogedposter, pensioneredes ligeledes med et ærkebiskoppeligt len, hvis han da ikke allerede havde fået et sådant som aflønning for sin embedsvirksomhed. For den virkelig dygtige ærkebispetjener var officialsstillingen den direkte vej til store ærkebiskoppelige forleninger, der gav mulighed for at skabe en ikke ubetydelig position. Det skulle den også blive for Hans Skovgaard.

Hans Skovgaard tilhører en jysk lavadels-slægt, der omkring 1500 antog slægtsnavn efter hovedgården Skovgård (Øster Starup sogn, Brusk hrd.). Slægten fører en falk i våbenet, men har næppe nogen forbindelse med den politisk fremtrædende højadelsslægt, der førte samme våben på Sjælland i anden halvdel af det 13. århundrede.¹³ Stamfaderen til den linje af slægten, som Hans Skovgaard tilhører, var en ellers ukendt Jep Jensen i Varde, hvis enke nævnes 1427. Ved sit giftermål kom denne Jep Jensen i besiddelse af Skovgård, som hans efterkommere skrives til. Sønnen Jes Jepsen skrives i Skovgård 1459 og 1473, men er i øvrigt næsten lige så ukendt som faderen. Først i slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede træder slægten med de tre brødre Jep Jensen,

Oluf Jensen og Jes Jensen for alvor frem i kilderne. En af Jep Jensens sønner var den ærkebiskoppelige official Hans Skovgaard; de øvrige behøver ikke nærmere omtale i denne sammenhæng.

I årene 1513–15 forekommer Hans Skovgaard som medbesejler i skånske breve,¹⁴ skønt hans slægt ikke havde gods eller forbindelser i Skåne, og skønt han på dette tidspunkt hverken havde fået embede eller len af ærkebispens. Dét tyder på, at han som så mange andre er begyndt sin karriere som ærkebispetjener i ærkebispens lavadelige svendekreds. I januar 1517 forlenedes Hans Skovgaard med det halvstore ærkebispelen Norra Vram (Södra Åsbo hrd.), og senest 1522 havde han foruden denne forlening fået ærkebispetienden af Vallby len (Vemmenhögs hrd.).¹⁵ Mellem 1516 og 1518 udnævntes Hans Skovgaard til official. Hans forgænger forekommer sidste gang som official den 22. maj 1516, mens han selv nævnes som official første gang den 18. maj 1518.¹⁶ Det er ikke utænkeligt, at forleningen med Norra Vram len den 16. januar 1517 kan stå i forbindelse med en samtidig udnævnelse til official.

I disse år styredes ærkestiftet af den gamle ærkebisp Birger Gunnarsen (1497–1519). Efter hans død i december 1519 skulle det danske ærkesæde komme til at opleve den måske mest urolige periode i sin lange historie. På kun lidt over tre år styredes ærkestiftet af tre forskellige »ærkeelecti«, som alle var påtvunget domkapitlet i Lund af Christian II.¹⁷ I den længste periode, fra januar 1520 til oktober 1521, virkede rådmandssønnen fra Kolding Jørgen Skodborg, der først havde været i dronning Christines og siden i Christian II's tjeneste og utvivlsomt var i besiddelse af både dygtighed og administrativ erfaring.¹⁸ Hans to efterfølgere var begge udlændinge, Didrik Slagheck fra stiftet Münster, Johan Weze fra stiftet Utrecht.¹⁹ Didrik

Slagheck virkede fra november 1521 til januar 1522, da han blev brændt på Gammeltorv i København, mens Johan Weze virkede fra februar 1522, indtil han forlod landet sammen med Christian II i april 1523. Det turde være givet, at ingen af de tre kan have nået at få noget større kendskab til de lokale forhold i ærkestiftet. Dét er sikkert forklaringsgrunden på, at Hans Skovgaard – stik imod sædvane for officialer – fik lov at fortsætte på sin post også efter ærkebisp Birgers død.

Hans Skovgaard virkede som official, indtil ærkeelectus Johan Weze omkring årsskiftet 1522–23 lod ham fængsle og sigte for underslæb i embedsførelsen. Begivenhederne i denne forbindelse er vigtige og skal forsøges afdækket så detaljeret som muligt.

Den 6. november 1522 aflagde Hans Skovgaard regnskab over for ærkedegnen magister Niels Kortsen (van Nuland), kantoren Adser Pedersen, kansleren magister Christiern Pedersen og fadeburspræsten Eskild Gregersen, der af ærkeelectus Johan Weze havde fået befaling til at »høre« hans regnskab.²⁰ Dagen efter, den 7. november, betalte Hans Skovgaard ærkeelectus det beløb, han var blevet ham skyldig ved regnskabsaflæggelsen.²¹ I Hans Skovgaards store regnskab i Registratur 108 A er den sidste overskrift i indtægtsdelen dateret den 11. november, mens den sidste udgiftspost er dateret den 6. december.²² Den 12. december afleverede Hans Skovgaard et restanceregister,²³ hvilket sandsynligvis hænger sammen med, at der allerede da var sat spørgsmålstegn ved hans regnskabsaflæggelse en måned i forvejen. Kort efter lod ærkeelectus Johan Weze Jep Falk – der vist allerede da var udnævnt til ny official – sætte Hans Skovgaard i fængsel, tårn og jern, idet han samtidig lod hans regnskabsbøger mv. beslaglægges.²⁴

Allerede den 18. januar 1523 var Hans Skovgaard imidlertid fri igen. Denne dag ud-

stedte ærkeelectus Johan Weze nemlig et brev, hvori han dels gav Hans Skovgaard kvittering for hans regnskabsaflæggelse, dels forlenede ham med Norra Vram len uden al afgift, tjeneste og tyngte i tre år. Hans Skovgaard lovede til gengæld, at han eller hans venner aldrig skulle kære eller klage på ærkeelectus eller nogle af hans tjenere på nogen måde. Gjorde han eller de det, så skulle alle sager parterne imellem være aldeles »åbne«, som de var før.²⁵ De nærmere omstændigheder omkring dette forlig fremgår af et vidnesbyrd, som Lundekapitlet udstedte knap halvandet år efter.²⁵ Det hedder heri, at da Hans Skovgaard var kommet ud af det fængsel, han sad i, og var forliget med ærkeelectus Johan Weze, da sendte denne det lige omtalte brev med kvitteringen for regnskabsaflæggelsen og forleningen med Norra Vram len til kapitlet med begæring om dets medbesegling. I første omgang afviste kapitlet at give sit samtykke, men da det fik at vide, at Hans Skovgaard ved forliget havde lovet Johan Weze 16.000 mark, beseglede det alligevel brevet.

Begivenhedsforløbet derefter kan ikke følges i enkeltheder. Den 1. marts indgik ærkeelectus og Hans Skovgaard vistnok en aftale om de regnskabsbøger mv., der var blevet beslaglagt ved fængslingen.²⁷ Derefter har Hans Skovgaard tilsyneladende bragt sagen for kongen, som den 4. april stiftede et nyt forlig mellem ærkeelectus Johan Weze og Hans Skovgaard.²⁸ Johan Weze lovede at »overgive« af ugunst, fejde, ret og tiltale om indtægt, udgift og alt andet regnskab, som han kunne have til Hans Skovgaard på Lunde stifts vegne, og han lovede tillige at tilbagelevere Hans Skovgaard forpligtelsesbrevet på de 16.000 mark. Hans Skovgaard skulle beholde Norra Vram len i tre år uden al tjeneste og afgift, hvorimod Johan Weze skulle beholde guld, sølv og penge til en værdi af

3.500 mark, som han havde fået af ham. Hans Skovgaard lovede ikke at klage eller kære på hr. electus eller nogle af hans tjenere, fordi han var sat i fængsel, og heller ikke på magister Christiern eller en vis Simon Skytte »for breff, quittantzer eller regenskabs bøger, som Hans sagde, at the skulde borett aff hans herberig«.

Den 13. april sejlede Christian II fra København, og ærkeelectus Johan Weze fulgte ham i landflygtigheden. Under efterfølgeren Aage Jepsen Sparres besiddelse af ærkesædet fortsatte stridighederne med Hans Skovgaard i en lang og bitter proces, der strakte sig helt frem til reformationen.²⁹ Processens forløb blev ikke til ærkesædets fordel. Under striden fik Hans Skovgaard indførsel i Väsby len og Stubbarp len (begge Luggude hrd.) samt en gård i Skorpinge (Södra Åsbo hrd.),³⁰ således at han ved ærkebispegodsets inddragelse i 1536 sad inde med det store Väsby len, det lille Stubbarp len, det halvstore Norra Vram len med mere.³¹

Hans Skovgaards succes skyldtes utvivlsomt, at han forstod at engagere Frederik I på *sin* side i striden med ærkeelectus Aage Jepsen Sparre,³² idet striden af kongen kunne udnyttes kirkepolitisk. Det er formentlig blandt andet i dén sammenhæng, de kongelige begunstigelser af Hans Skovgaard skal ses. Allerede i 1524 havde Hans Skovgaard fået ridderslaget, og han forlenedes da med Lyckå og fik i 1527 desuden løfte på Bäckaskogs kloster.³³ Det lykkedes således Hans Skovgaard at arbejde sig op til en højadelig position, der også kommer til udtryk i hans giftermål med en dame af den bedste skånske højadel, Elsebe Axelsdatter Brahe. Hans Skovgaard døde omkring 1565, men hans position »arvedes« af nevøen af samme navn, der overtog hans skånske besiddelser og efter mange års tjeneste i kancelliet opnåede at komme i rigsrådet.³⁴

Det foreliggende regnskabsmateriale

Det er altså beskyldningerne mod Hans Skovgaard for underslæb og den deraf følgende lange strid mellem den forhenværende official og ærkesædet, der er forklaringen på, at vi i Rigsarkivet – sammen med en lang række procesakter³⁵ – har bevaret det regnskabsmateriale, der skal gennemgås i det følgende. For at gøre det lettere at følge med i gennemgangen gives i hosstående skema en oversigt over det bevarede officialsregnskabsmateriale.

Det bevarede officialsregnskabsmateriale

1. **Hans Skovgaards officialsregnskab 1519–22**
RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 1 /ny pk. 12
Lokalarkiver I, s. 23 nr. 36
- 1a. **Mester Bents afskrift af fol. 18r–33r**
RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28
Lokalarkiver I, s. 23 nr. 38
2. **Hans Skovgaards officialsregnskab 15/1 1521–29/10 1521**
RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28
Lokalarkiver I, s. 23 nr. 37 (eksemplaret B)
- 2a. **Afskrift**
RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28
Lokalarkiver I, s. 23 nr. 37 (eksemplarer A)
3. **Hans Skovgaards officialsregnskab 29/10 1521–6/11 1522**
RÅ. Lunde ærkebispes proces 1523–28
Lokalarkiver I, s. 23 nr. 38
- 3a. **Hans Eskilsens afskrift**
RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28
Lokalarkiver I, s. 23 nr. 38
- 4a. **Afskrift af Hans Skovgaards restanceregister 12112 1522**
RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28
Lokalarkiver I, s. 23 nr. 40

Det mest udførlige officialsregnskab findes i Registratur 108 A (skemaets nr. 1). Det består af to hæfter, der nu er indbundet sammen og er fortløbende folieret.³⁶ De to hæfter har lidt forskelligt format. Det første er ca. 20 x

14 cm og består af seks brækkede ark, dvs. tolv sider. Det andet er ca. 21 x 14,5 cm og består af fjorten brækkede ark, dvs. 28 sider; idet nogle af de sidste, delvis ubeskrevne sider ikke er sprættet op foroven, må hæftet oprindeligt være lavet af syv brækkede dobbeltark. De to hæfters usædvanlige format må være fremkommet ved, at folioark er brækket på tværs og ikke som normalt på langs, hvorved det for senmiddelalderlige regnskaber karakteristiske høje og smalle format fremkommer.

Regnskabet er opbygget på følgende måde. Øverst på hver versoside står en slags overskrift, der indeholder dels en datering, dels en henvisning til en »bog«. I det første af de to hæfter lyder den første af disse overskrifter: »Mdxix otte dage for jwll vti fempte bog« (fol. 1v), mens den sidste lyder: »Mdxv vti fempte bog effter gutz legoms dag« (fol. 12v). I det andet hæfte findes den første overskrift på første side – altså på en rectoside, hvor der ellers ikke findes overskrifter – og lyder: »Mdxxi effter poske vti sywende bog« (fol. 13r), mens den sidste lyder: »Mdxxii effter sancte Mortens dag i sywende bog« (fol. 32v). Regnskabet over indtægterne i det andet hæfte slutter øverst på fol. 33r, men efter en række blanke sider følger på fol. 37 udgifter og på fol. 40v en oversigt over indtægten af officialsgæstningen i 1522.

Regnskabet første hæfte må åbenbart være identisk med femte bog, der (som den ser ud nu) dækker perioden fra omkring 17. december 1519 til omkring 7. juni 1520. Der er dog grund til at antage, at det første hæfte er ufuldstændigt bevaret, idet det ikke blot mangler udgifter, men også begynder uden overskrift eller datering (fol. 1r) og slutter nederst på en side (fol. 12v). I øvrigt er det første hæfte i en betydeligt dårligere stand end det andet hæfte. Hvis ét eller flere brækkede ark er gået tabt, må der være forsvundet noget af både begyndelsen og slutningen af

23

+ Anno Dni m^d lxxiiⁱ søndag m^d 23de febr^{uarii} for for m^d regis ogke dag appoa l^{ind} gard bliff ~~under~~ p^{er} p^{er}gan essiffel i d^e d^ett
 - utbliff^{er} indlyff^{er} aff l^{ind} p^{er}ffett och
 sam^e dog antoand^e gard m^d 23de p^{er}gan
 gard l^{ind} gard ogke ar befalleff m^d
 ffrem d^ele officiale indlett veri og^{er}is^e og^{er}
 23de aff^{er}ff^{er} i m^d p^{er}ffett for^{er}ffett

Strøbelstorp
 Hogentorp
 Boserop

He bent Olsen i l^{ind} p^{er}ffett m^d 23de gardleie for
 Oluff Bantsen i Hogentorp oc Oluff Laurissen i Boserop
 He og Twrsen 30 sk. føreløff aff samme gard
 He officiale 3 lod sylff fyrst i ffaste for samme gard

Ege

He m^d Olsen i l^{ind} p^{er}ffett m^d 23^{de}
 gardleie for m^d regis i m^d regis
 He officiale 3 lod sylff fyrst for
 samme gard ar p^{er}ffett p^{er}ffett for
 p^{er}ffett l^{ind} og gardleie ar befalleff m^d
 gardleie og p^{er}ffett ar befalleff i d^e p^{er}ffett
 l^{ind} og p^{er}ffett i d^e p^{er}ffett

Side af det store officialsregnskab (skemaets nr. 1). I notitsen øverst fortæller Hans Skovgaard, at Johan Weze den 23. februar 1522 tiltrådte som ærkeelectus og samme dag betroede ham den fortsatte varetagelse af officialsembedet. Derefter viderefører Hans Skovgaard sit regnskab efter det én gang påbegyndte system. Under »Strøbelstorp« hedder det:

- »Item Bentt Olsen 1 oxen sancte Michels dag gardleie; pro eo Oluff Bantsen i Hogentorp oc Oluff Laurissen i Boserop.
- Item Oge Twrsen 30 sk. føreløff aff samme gard.
- Item officiaks 3 lod sylff fyrst i ffaste for samme gard.«

Bemærk korsene over de betalte beløb.

hæftet. Det andet hæfte må være identisk med syvende bog, der dækker perioden fra omkring 31. marts 1521 til omkring 11. november 1522. I regnskabet er der altså en lakune, der omfatter perioden fra omkring 7. juni 1520 til omkring 31. marts 1521. Denne periode må have været dækket af en eventuel forsvundet slutning på femte bog samt af en nu tabt sjette bog. Regnskabsførelsens system forudsætter ligeledes eksistensen af første til fjerde bog, der netop kan have dækket årene fra Hans Skovgaards tiltrædelse som official omkring 1517 til det tidspunkt, hvor femte bog oprindeligt har taget sin begyndelse, vel engang i anden halvdel af 1519.

I hver regnskabsbog er indtægtsregnskabet ført fortløbende kronologisk, mens de enkelte indførsler rubriceres efter lokaliteter. Under hver lokalitet opføres én eller flere personer, som angives at skulle betale et bestemt beløb. Ved hver person angives beløbets størrelse og betalingstermin(er), hvad beløbet skal betales for, hvem der garanterer for betalingen af det pågældende beløb, samt til slut et beløb, som officialen skal have i samme anledning. Et eksempel citeres i billedteksten nedenfor. Over de fleste af de angivne beløb er sat et kors, hvilket gælder både penge, sølv og naturalier. Korset markerer, at det pågældende beløb er blevet betalt. Et enkelt sted findes et kors nemlig ikke over et førlovsbeløb på 30 skilling, men forklaringen gives med det samme: »dem eftergav jeg ham for Guds skyld for hans fem fattige børns skyld« (fol. 1v). Ofte angives det med mindre skrift, som efter placeringen at dømme tydeligvis er tilføjet senere, at det ansatte beløb er betalt, eller at en del deraf »står igen« eller »fattes«. Visse steder kan man følge betalingen af en afgift eller en bøde i flere omgange. Af den måde, hvorpå romertallet er frembragt i en notits som »iiiiij lød. mc. er betalett« (fol. 10v), kan man se, at det

ikke er skrevet på én gang, og i øvrigt kan man se, at de fire sidste cifre i tallet er skrevet anderledes end de to første. Når f.eks. tallet fire i notitser om betalinger skrives »iijj« eller »ijij«, er det klart, at det må være blevet til i to omgange (fol. 17v, 32v). I notitsen »ther aff er betalett jiiijj lod (fol. 19v) er tallet tilsyneladende blevet til i seks omgange, idet officialen har tilføjet et nyt »j«, hver gang han modtog et lod sølv. Efterhånden som de til betaling ansatte beløb er blevet betalt, har officialen altså slået tilbage i sit regnskab og har markeret dette. Hor kun en del af et beløb betaltes, har han noteret dette i en særlig notits, mens han, når hele beløbet betaltes på én gang eller var afdraget i flere rater, har sat et kors over beløbet.

Der står umiddelbart klart, at dette regnskab er et originalt arbejdsregnskab, som officialen personligt har ført. Den let genkendelige hånd i regnskabet må følgelig være Hans Skovgaards egen hånd, hvilket vi straks skal få bekræftet.

Det øvrige officialsregnskabsmateriale findes sammen med de førnævnte procesakter i Lunde ærkebispes arkiv i en pakke kaldet »Lunde ærkebispes proces 1523–28«. Her findes to regnskabshæfter, der er skrevet med den samme hånd som dén, der har skrevet det store regnskab i Registratur 108 A, dvs. Hans Skovgaards egen hånd.

Det ene af disse er et beskadiget hæfte i brækket folio, der indeholder tolv blade (skemaets nr. 2). Det bærer på fol. 1r med en anden hånd påskriften: »Dette er Hanss Skovgaardz handscriftt oc register, som han gjorde mester Jørgen regenskaff met oc antuorde hannem fra sight. Dette regnskab dækker perioden fra regnskabsafleggelsen den 15. januar 1521 til regnskabsafleggelsen den 29. oktober 1521 (fol. 2r, 9r), og er altså det regnskab, som Hans Skovgaard ved sidstnævnte lejlighed afleverede til ærkeelectus.

Dette regnskab bærer ikke samme præg af at være et arbejdsregnskab som det store regnskab i Registratur 108 A. Det indeholder på fol 2r–9r indtægter og på fol. 11 udgifter. Indtægtsdelen er ordnet efter lokaliteter som i det store regnskab. Under hver lokalitet angives én eller flere personer, hvad disse har betalt, hvorfor de har betalt det, samt eventuelt hvad officialen skal have i samme anledning. Nederst på hver side er en summa lateris, hvilket for øvrigt ikke findes i det store regnskab i Registratur 108 A. I summa lateris er de beløb – som oftest i lod sølv – som officialen angives at have fået, ikke medregnet. De er åbenbart tilkommet officialen selv. Indtægtsdelen slutter med en summa summarum på fol. 9r, hvorefter officialens udgifter i samme regnskabsperiode som sagt opføres på fol. 11. Også udgifterne afsluttes med en summa summarum, der efterfølges af en henvisning til indtægternes samlede størrelse, således at differencen umiddelbart har kunnet beregnes.

Af det her omtalte regnskab findes en afskrift (skemaets nr. 2a), således at indholdet af de forsvundne partier i den beskadigede original er kendt.

Det andet regnskab, der er skrevet med Hans Skovgaards egen hånd, er ligeledes et hæfte i brækket folio indeholdende tolv blade (skemaets nr. 3). Det dækker perioden fra regnskabsaflæggelsen den 29. oktober 1521 til engang i oktober 1522 (fol. 1r, 10v) og er det regnskab, hvormed Hans Skovgaard foretog sin sidste regnskabsaflæggelse den 6. november 1522. Dette regnskab er opbygget på nøjagtig samme måde som det førnævnte regnskab, som det ligger i umiddelbar forlængelse af.

Af dette originale Hans Skovgaard-regnskab haves ligeledes en afskrift, der er skrevet af en vis Hans Eskilsen (skemaets nr. 3a). Denne afskrift indeholder en forklarende på-

skrift på fol. 1r: »Dette register, som Hanss Eskilsen screff effter mester Johan Vess befalning, lyder ord fra ord ligeruiss som det register lyder, som Hanss Skowgaard gjorde sit regenskaff met sist fore mester Nielss-Kortsen erkedegen, her Atzer Persen canther i Lund, mester Cristiern Persen oc fore her Eskild i fadebured«. Den nævnte regnskabsaflæggelse er omtalt ovenfor og fandt som sagt sted den 6. november 1522. Påskriften oplyser desuden formålet med Hans Eskilsens afskrift: »Her vdaff maa huer obenbare see oc merke, huorlediss han gjorde icke ret regenskaff ether desse bogess oc registerss lydelsse, som mester Bent haffuer screffuit, naar man ville lese den ene bog emod den anden«.

Den af Mester Bent skrevne bog, som der her henvises til, er en afskrift af selve det store regnskab i Registratur 108 A fra fol. 18r midt på siden, hvor regnskabsaflæggelsen den 29. oktober 1521 omtales, og indtægtsdelen ud (skemaets nr. 1a). Der er tale om en ordret afskrift, bortset fra at angivelsen »udi syvende bog« i hver versosides overskrift ikke er medtaget. Derimod er også korsene over de betalte beløb medtaget, og i øvrigt er der i margenen ud for de enkelte notitser tilføjet en række forskellige tegn: kors, trekant, firkanter, boller og pegende hænder. Påskriften på Mester Bents afskrift begynder: »Dette register, som mester Bent screff effter mester Johan Vess befalning, det lyder ord fra ord ligeruiss som Hanss Skowgaardz egen bandschrift oc regenskaff bog lyder, i huilken han haffuer seiff screffuit det, som han haffuer opbaared; oc der haffuer han selff screffuit 1 kaarss offuer, oc haffuer han scriffuit først i samme sin regenskaff bog, ath der som + stonder offuer scriffuit, det er betaled oc vdkommeth«. Dernæst omtales blandt andet regnskabsaflæggelsen for Niels Kortsen, Adser Pedersen med flere den 6. november

1522, og der afsluttes også her med en redegørelse for formålet med afskriften: »Her aff maa huer merke det, som han gjorde icke da regenskaff fore, naar han legger det regenskaff hoss hoss dette, som han fik fra seg, oc det er oc hans egen handscriff, huilket Hanss Eskilsen siden vdscriffuit ugeruiss, som det lyder, oc som han da gjorde sit regenskaff dermet fore forscreffne dannemend«. Her henvises altså til den ovenfor nævnte afskrift ved Hans Eskilsen.

Det sidste regnskab i pakken, der vedrører officialen, er en afskrift af et restanceregister, som Hans Skovgaard leverede fra sig den 12. december 1522 (skemaets nr. 4a).³⁷

Efter denne gennemgang er vi i stand til at sammenfatte forholdet mellem de bevarede regnskaber og regnskabsafskrifter (jvf. skemaet). Det store regnskab i Registratur 108 A er Hans Skovgaards eget private regnskab, hans arbejdsregnskab. Det må være en beslaglæggelse af dette regnskab, der skete ved fængslingen af Hans Skovgaard, hvor der netop tales om regnskabsbøger. De af Hans Skovgaard skrevne regnskaber dækkende perioderne 15. januar 1521–29. oktober 1521 og 29. oktober 1521–6. november 1522, der er bevaret i original, er de officielle regnskaber, som Hans Skovgaard afleverede til ærkeelectus ved regnskabsaflæggelserne henholdsvis den 29. oktober 1521 og den 6. november 1522. Af disse to officielle regnskaber haves afskrifter af henholdsvis en anonym skriver og Hans Eskilsen. Ifølge sin påskrift har Hans Eskilsens afskrift skullet holdes sammen med Mester Bents afskrift af Hans Skovgaards beslaglagte private regnskab. Derfor omfatter Mester Bents afskrift netop samme tidsrum i det store regnskab – perioden efter regnskabsaflæggelsen den 29. oktober 1521 – som det tidsrum, der dækkes af det officielle regnskab, som Hans Eskilsen har taget en afskrift af.

Hans Skovgaards underslæb

Hans Eskilsens og Mester Bents afskrifter må være en slags bevismateriale mod Hans Skovgaard, og da de ifølge påskrifterne er taget på befaling af ærkeelectus Johan Weze, er de uden tvivl blevet til omkring årsskiftet 1522–23, højst sandsynligt allerede inden udgangen af 1522,³⁸ men under alle omstændigheder før begyndelsen af april 1523.

Ved at lægge dette bevismateriale frem, altså ved at stille det officielle regnskab for perioden 29. oktober 1521–6. november 1522 op ved siden af det private regnskab, kan vi nu se, at Hans Skovgaard virkelig har gjort sig skyldig i underslæb. En lang række indtægter findes kun i det private regnskab, ikke i det officielle. Det gælder først og fremmest indtægter i penge, mens næsten alle det private regnskabs indtægter i køer og øksne genfindes i det officielle regnskab. Næsten alt det sølv, som officialen ifølge det private regnskab har oppebåret, findes ikke i det officielle regnskab, men det skyldes som sagt, at dette sølv åbenbart retmæssigt tilkom officialen. Ved en sammenligning af udgifterne i henholdsvis det private og det officielle regnskab ses en noget større overensstemmelse, men det er i det officielle regnskab ofte lagt en mark ekstra på udgifter til fortæring, ligesom et par småudgifter også kun findes i det officielle regnskab, ikke i det private regnskab.

Størrelsen af underslæbet kan beregnes helt nøjagtigt. Ifølge det officielle regnskab andrager indtægterne i alt 304 mark 4 skilling, 33 øksne, 15 køer, 9 lod sølv og 20 pund byg, mens udgifterne andrager 145 mark 4 skilling. Overskuddet i penge og sølv er altså 159 mark og 9 lod sølv, og netop dette beløb betalte Hans Skovgaard ifølge en oplysning i det private regnskab til ærkeelectus dagen efter regnskabsaflæggelsen den 6. november 1522 (fol. 37v). Mester Bents afskrift af Hans

Hvis der til denne summa summarum lægges et over linien nævnt beløb på 40 mark 12 skilling »af Stig Grøn« – et beløb, der ikke optræder i det private regnskab – får vi 872 mark 2 skilling og 269 ½ lod 1 kvintin sølv. Differencen mellem sammentællingens 831 mark 6 skilling og det officielle regnskabs 304 mark 4 skilling er 527 mark 2 skilling, og efter sammentællingen bemærker Mester Bent da også, at Hans bliver »min herre« 527 mark skyldig over det, han gjorde regnskab for. I Hans Eskilsens afskrift af Hans Skovgaards officielle regnskab er tilskrevet det samme tal for, hvad Hans Skovgaard bliver electus skyldig (fol. 12r). I det originale eksemplar af Hans Skovgaards officielle regnskab har en anden hånd på fol. 11r bemærket, at indtægten på sølv og penge »effter hanss egen handscrifft« i alt er 872 mark og 273 lod sølv. Her er det af Stig Grøn oppebårne beløb altså medregnet i pengebeløbet, mens sølvmængden afviger en smule fra den i de to afskrifter nævnte. På trods heraf bygger tallet vel blot på sammenregningen i Mester Bents afskrift og har ikke selvstændig kildeværdi. I perioden fra den 29. oktober 1521 til den 6. november 1522 har Hans Skovgaards underslæb altså ifølge oplysningerne i Mester Bents og Hans Eskilsens afskrifter omfattet 527 mark.³⁹ Da de knap 270 lod sølv, som Hans Skovgaard ifølge sammenregningen i Mester Bents afskrift har oppebåret i det nævnte tidsrum, tilsyneladende ikke betragtes som noget, der er unddraget ærkeelectus, må man gå ud fra, at dette sølv har været officialens retmæssige betaling, en slags gebyr til officialen af hver enkelt bøde eller afgiftsopkrævelse.⁴⁰

Det ser ud til, at ærkeelectus Johan Weze har været mest interesseret i at afsløre det underslæb, som Hans Skovgaard begik i regnskabsperioden fra den 29. oktober 1521 til den 6. november 1522. Dette har sin naturlige forklaring deri, at Johan Weze først til-

trådte den 23. februar 1522,⁴¹ hvorfor et eventuelt underslæb i den forudgående periode var begået under forgængerne Jørgen Skodborg og Didrik Slagheck. En sammenligning mellem Hans Skovgaards private regnskab og det officielle regnskab for perioden fra den 15. januar 1521 til den 29. oktober 1521 viser imidlertid, at Hans Skovgaard også i denne periode undlod at anføre en række af sine indtægter, specielt pengeindtægterne, i det officielle regnskab. Da begyndelsen af den periode, som det officielle regnskab dækker, har været opført i den nu tabte sjette regnskabsbog, idet det private regnskabs syvende bog som sagt først starter omkring den 31. marts 1521, er det imidlertid ikke muligt at fastslå det nøjagtige omfang af Hans Skovgaards underslæb i denne regnskabsperiode.

En sammenligning mellem det restanceregister, som Hans Skovgaard afleverede den 12. december 1522, og det private regnskab viser, at en del af de pengebeløb, som Hans Skovgaard opgav som resterende, i virkeligheden var blevet betalt, idet de er markeret med et kors i det private regnskab: Dette bemærkes også til slut af den, der har afskrevet restanceregistret: »Item ieg fand i dag i hanss egen handscrifft, ath Hanss haffuer self opbaared noget aff denne forscreffne atterstade«. Videre bemærker afskriveren: »Oc der fore gjorde han aldrig inthet regenscaff, som I mue selffue formerke, thi han sagde, at det stod alt sammens til oc skulle der effter indkreffuiss effter samme registerss lydelse, som han da fik fra sig«. Det fremgår heraf, at Hans Skovgaard antagelig først afleverede et restanceregister som følge af, at der var blevet rejst kritik af hans regnskabsafleggelse den 6. november, idet han forsøgte at rubricere nogle af de penge, som han havde undladt at opgive i det officielle regnskab, som restance, skønt de rent faktisk var blevet oppebåret.

Afslutning

At Hans Skovgaards underslæb i det hele taget kunne finde sted, er forståeligt på baggrund af de generelt urolige forhold for ærkesædet i de pågældende år, men forbløffende er det unægtelig, at Hans Skovgaard slap så godt fra det, som han gjorde. Hele affæren bliver derved et meget sigende vidnesbyrd om, hvorledes den gamle kirke blev stadig mere trængt og ydmyget af konge og adel i den sidste, urolige tid inden reformationen.

I reformationstidens begivenhedsrige historie er den lundensiske underslæbsaffære dog kun en episode. Affærens virkelige betydning ligger i, at den har bevaret et enestående historisk kildemateriale for eftertiden. Den her givne redegørelse for dette kildemateriale har forhåbentlig skabt et nogenlunde sikkert grundlag for fremtidig benyttelse af det. Redegørelsen har vist, at Hans Skovgaard som official førte et arbejdsregnskab, der var hans personlige ejendom, mens han ved regnskabsaflæggelserne til ærkeelectus afleverede regnskaber, der var udarbejdet specielt til dette formål.⁴² Det særlige i Hans Skovgaards tilfælde er, at vi har bevaret både arbejdsregnskabet og de officielle regnskabsrenskrifter, således at vi kan foretage en sammenligning imellem dem. Denne viser, at de officielle regnskaber er konstruerede regnskaber, der i hovedsagen må være blevet til på grundlag af arbejdsregnskabet. For benyttelsen af officialsregnskabsmateriale har den foretagne undersøgelse således et ganske klart resultat: Det er Hans Skovgaards arbejdsregnskab, det store officialsregnskab i Registratur 108 A, der må lægges til grund for en indholdsmæssig analyse, og de øvrige regnskaber og regnskabsafskrifter kan kun på få punkter benyttes til at supplere det store regnskab.

Noter

¹ Lauritz Weibull, Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden, Lund 1901, s. 54–61.

² RÅ. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 2/ny pk. 12. Ud-givet i Gösta Johannesson, Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut, Lund og Kbh. 1953. s. 475–555.

³ RA. Registratur 108 A gl. pk. 69, læg 2/ny pk. 36.

⁴ RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 3/ny pk. 12.

⁵ Paltebogsafskriften, der tidligere var i Riksarkivet i Stockholm, men nu er i Landsarkivet i Lund, er udgivet i Gösta Johannesson, Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut, s. 29–465.

⁶ Se Per Ingesman, Det danske ærkebispedømmes godsadministration i senmiddelalderen, Utrykt guldmedaljeafhandling, Århus 1981. Jvf. Gösta Johannesson, Kring Birger Gunnersens Paltebok. Några rön beträffande Lunds ärkesätets gods och dess forvaltning vid medeltidens slut. Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok 1950, s. 117–170.

⁷ Det eneste materiale, der i denne henseende kan sammenlignes med officialsregnskabsmateriale, er nogle små, efterreformatoriske regnskaber over oppebørselen af den gejstlige jurisdiktion på Bornholm; de er trykt J. R. Hübertz, Aktstykker til Bornholms Historie, 1327–1621, Kbh. 1852, s. 212–220.

⁸ Materiale er registreret i Vejledende Arkivregistratorer XVII, Lokalarhiver til 1559. Gejstlige arkiver I. Ærkestiftet og Roskilde stift, Ved Thelma Jexlev, Kbh. 1973. s. 23 (registraturen citeres herefter som Lokalarhiver I). Jvf. i øvrigt Thelma Jexlev, Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter til Registratur 108 A, ARKIV V. 1974–75, s. 155, samt Wilhelm von Rosen (red.), Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, Kbh. 1983, I, 2, s. 653 og 759.

⁹ Redegørelsen for officialsemdedets historie og indhold og for rekrutteringen af ærkesædets godsadministratorer bygger på min i note 6 anførte afhandling.

¹⁰ Jvf. Troels Dahlerup, Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation, Kbh. 1963, s. 79–175.

¹¹ Troels Dahlerup, Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, 1969–70, s. 1–43.

¹² Et direkte vidnesbyrd om denne »hird« findes i Lundegårds udgiftsregnskab 1534–35, der opfører en halv snes lavadelige svende på lønningslisten: RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 3/ny pk. 12.

¹³ Erik Ulsig, Danske Adelsgodser i Middelalderen, Kbh. 1968, s. 80f med note 137. I øvrigt henvises til Danmarks Adels Aarbog XXXIV, 1917, s. 476ff.

¹⁴ RA. Privatarkiver på pergament. Sparre, Oluf Jepsen: 1513 14/7. Arnemagnæanske Samling. AM 293fo1., fol. 64 (1515 5/4). Landsarkivet, Lund. Kristianstads rådhusarkiv: 1515 9/6.

- ¹⁵ RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28: 1517 16/1. Gösta Johannesson, *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut*, s. 521, 535.
- ¹⁶ Arnamagnæanske Samling. AM 293fo1., fol. 61v. Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. V, s. 802–804.
- ¹⁷ Gösta Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen*, Lund og Kbh. 1947, s. 9–15.
- ¹⁸ Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., XIII, s. 446–448.
- ¹⁹ Om Didrik Slagheck: Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., XIII, s. 504f. Om Johan Weze: Dansk Biografisk Leksikon, 2. udg., XXV, s. 468–472.
- ²⁰ RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 1/ny pk. 12: Hans Skovgaards officialsregnskab, fol. 32r. RÅ. Lunde ærkebispes proces 1523–28: Mester Bents afskrift, fol. 1r.
- ²¹ RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 1/ny pk. 12: Hans Skovgaards officialsregnskab, fol. 37v.
- ²² Sst., fol. 32v, 37v.
- ²³ RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28: Hans Skovgaards restanceregister (1522) 12/12.
- ²⁴ Danske Magazin 4. rk. IV, s. 103f. Riksarkivet, Stockholm. B 29, Acta privata nr. 744.
- ²⁵ RA. Lunde ærkebispes proces 1523–28: 1523 18/1.
- ²⁶ Danske Magazin 4. rk. IV, s. 104f.
- ²⁷ Bevaret i en ikke helt klar regist: Riksarkivet, Stockholm. B 29, Acta privata nr. 744.
- ²⁸ Danske Magazin 4. rk. IV, s. 103f.
- ²⁹ En fremstilling af stridens forløb gives i Gösta Johannesson, *Den skånska kyrkan och reformationen*, s. 102–104, jvf. s. 375 note 110. I det følgende fremhæves blot, hvad striden kom til at betyde for Hans Skovgaard.
- ³⁰ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup, Kbh. 1879, s. 185. Danske Domme 1375–1662. De private domssamlinger I, Udg. Erik Reitzel-Nielsen, Kbh. 1978, nr. 62.
- ³¹ Kr. Erslev, *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, Kbh. 1879, s. XXXVIII.
- ³² Kong Frederik den Førstes danske Registranter, s. 185.
- ³³ Sst., s. 52, 185.
- ³⁴ Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., XIII, s. 464f.
- ³⁵ Se Lokalkarkiver I, s. 23ff.
- ³⁶ Dog kun til og med fol. 33. Alle de nedenfor omtalte regnskaber og regnskabsafskrifter er ufolierede.
- ³⁷ Restanceregisterer omtales Lokalkarkiver 1, s. 23 nr. 40. Den under nr. 38 sidst omtalte »excerpt af regnskabs sidste sider omfattende restancer« har ikke kunnet findes i pakken; den skulle vel ikke simpelt hen være identisk med nr. 40?
- De under nr. 41 omtalte tre stykker, hvorom det hedder, at de formentlig kan opfattes som bilag til officialsregnskaberne, har næppe noget med officialen at gøre. Det på svensk skrevne stykke c) (»fortegnelse over, hvad Dirk Hansen har opkrævet i en række sogne, men selv

beholdt«) er således af svensk-finsk proveniens. De to andre stykker er det meget vanskeligt at tids- eller sted-fæste, men der er i hvert fald intet i dem, der peger på en forbindelse med officialen eller blot med ærkestiftet i det hele taget.

³⁸ Hans Eskilsens afskrift indeholder en bemærkning om Hans Skovgaards opbejersel af afløsning for officialsgæstning »i år« (fol 8r).

³⁹ Heri er inkluderet det beløb på godt 25 mark, som ifølge det private regnskab er opbejersel *efter* regnskabsaflæggelsen den 6. november 1522.

⁴⁰ Det var almindeligt, at officialer og provster fik »procenter« af de afgifter og bøder, de opbejersel: Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, s. 114. Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 362.

⁴¹ RA. Registratur 108 A gl. pk. 27, læg 1/ny pk. 12: Hans Skovgaards officialsregnskab, fol. 23r.

⁴² Jvf. i øvrigt om problemet arbejdsregnskab contra renskrift til regnskabsaflæggelse Poul Enemark, *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*, Århus 1971, I, s. 87–92.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Riksarkivet København (RA)

Registratur 108 A gl. pk. 27/ ny pk. 36. Utg. i Gösta Johannesson, *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut* (se nedan).

Registratur 108 A gl. pk. 69

Lokalkarkiver: Lunde ærkebispes process 1523–28
Privatarkiver på pergament. Sparre, Oluf Jepsen

Riksarkivet Stockholm

B 29, Acta privata nr 744

Arnemagnæanske Samling

AM 293

Landsarkivet i Lund

Kristianstads rådhusarkiv (1515 9/6)

Kildeutgaver

Aktstykker til Bornholms Historie 1327–1621. Udg. af J.R. Hübertz. København 1852.

Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbojersjordebok. Utg. av Gösta Johannesson. Skånsk senmedeltid och renässans nr 7. Lund 1953.

Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. København 1879.

Litteratur

- Dahlerup, Troels, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*. København 1963.
- Dahlerup, Troels, *Det danske Sysselevæsen i Middelalderen*. København 1968.
- Dahlerup, Troels, »Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder», *Historisk Tidsskrift 12 rk. IV, 1969–70*. *Dansk Adels Aarbog XXXIV*, København 1917.
- Dansk Biografisk Leksikon*.
- Danske Magazin 4.rk. IV*.
- Enemark, Poul, *Studier i toldregnskabsmateriale i bebyggelsen af 16. Århundrede*. Århus 1971.
- Erslev, Kristian, *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*. København 1879.
- Ingesman, Per, *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*. Skånsk senmedeltid och renässans nr 12. Lund 1990.
- Jexlev, Thelma, *Vejledende Arkivregistraturer XVII*,

- Lokalarkiver til 1559. Geistlige arkiver I. Ærestiftet og Roskilde stift*. København 1973.
- Jexlev, Thelma, »Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter til Registratur 108 A.» *ARKIV V*. København 1974–1975.
- Johannesson, Gösta, *Den skånska kyrkan och reformationen*. Skånsk senmedeltid och renässans nr 1, Lund 1947.
- Johannesson, Gösta, *Kring Birger Gunnersens Paltebok. Några rön beträffande Lunds ärkesätets gods och dess förvaltning vid medeltidens slut*. Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok 1950.
- Kirkehistoriske Samlinger 2.rk V*
- Rosen, Wilhelm von (red.), *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*. København 1983.
- Ulsig, Erik, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*. København 1968.
- Weibull, Lauritz, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*. Lund 1901.

Efterskrift

Föregående artikel *Ægte og sminkede regnskaber* trycktes första gången 1984 i det danska Rigsarkivets publikation Arkiv. Författaren, dåvarande cand.mag. Per Ingesman, har senare behandlat ämnet även i sin doktorsavhandling *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen* (s.65ff., tryckt i Lund 1990 i serien *Skånsk senmedeltid och renässans*).

Det torde emellertid vara få inom Ales läsekrets som är bekanta med det föreliggande kyrkohistoriska materialet från 1520-talet, varför redaktionen har funnit det angeläget att aktualisera denna både anmärkningsvärda och spännande försakingningsaffär inom det lundsiska ärkestiftet. Det bör också påpekas att mycket litet av ärkestiftets arkiv är bevarat idag, något som ytterligare höjer värdet av denna artikel. Underrubri-

kens början, *En underslæbsaffære*, klingar inte helt välbekant i svenska öron, men underslæb betyder försakingning. Den som stod för denna kriminella handling var en hög kyrkans ämbetsman, ärkebiskopens official Hans Skovgaard. Denne hade bland många andra av sina åligganden hand om uppbörderna och redovisningen av de ärkebiskopliga länen.

Noterbart är – utanför artikelns innehåll – att den ertappade och fängslade brottslingen Hans Skovgaard senare blev grundare och ägare till huvudgården Vrams Gunnarstorp i Södra Åsbo härad, vars ägor till stor del utgjordes av före detta ärkebiskopslän.

Den avslutande förteckningen *Kilder og litteratur* har utarbetats av professor Sten Skansjö, Lund.

Red.

August Schmitz och Furulund – några aspekter på ett patriarkalt förhållningssätt

Av Lars Berggren

Professor em. i historia, Lunds universitet

År 1874 fick den 22-åriga August Schmitz från Mechede i Westfalen anställning som direktör på Malmö Yllefabriks Aktiebolag i Malmö. Schmitz skriver i sina memoarer från 1930-talet att han tog initiativ till flera förändringar på fabriken. Dels gällde det en »omläggning av själva fabriktionsförfarandet efter tidsenliga och rationella metoder», dels en ny försäljningsorganisation.¹ Under Schmitz ledning utvecklades fabriken till ett betydande textilföretag i Skandinavien med flera fabriker. År 1923 fanns det totalt 1869 arbetare och tjänstemän vid yllefabrikens anläggningar. Av dessa arbetade 1183 i Malmö, 608 i Furulund och resten vid fabriken i Varberg som förvärvats 1913.² En stor del av arbetsstyrkan bestod av kvinnliga arbetare.³

I sin ledarstil utgick August Schmitz från en patriarkal grundsyn.⁴ Schmitz vinnlade sig, enligt vad han uppger i sina memoarer, om ett personligt förhållande till sina arbetare och skriver att han redan från början »införde en nästan officiell metod att få personlig kontakt mellan arbetsgivare och arbetare»

Det blev tillkännagivet, att varje arbetare inom fabriken, vilken ställning och ålder han än innehade, fick komma till mig på en härför särskilt utsatt tid, som blev förlagd till en bestämd veckodag. Arbetaren kunde härvid säga ifrån, om det var något missförhållande, som han önskade få rättat. Han kunde fritt utveckla sina sakskaäl, vilka jag noga åhörde och betraktade. Förelåg verkligt skäl för klagomålen, blev också rättelse gjord, och orsaken till missförhållandet undanröjdes tämligen omedelbart.⁵

I ett sådant patriarkalt förhållningssätt fanns det inte plats för fackföreningar. Schmitz uttrycker därför också på flera ställen i sina memoarer att han var kritisk mot den framväxande fackföreningsrörelsen och argumenterade för »arbetets frihet» och »individens absoluta handlingsfrihet»⁶:

Fin-de-siècle-åren var en idéernas brytnings-tid. Mot det gamla rättsbegreppet 'individens absoluta handlingsfrihet' ville man gå till storms. Det var dock inte så lätt för en hel mänsklighet, som vuxit upp och uppfostrats under en tid, då detta höga begrepp stod såsom axiomatiskt och oomkullkasteligt, att så där plötsligt lägga bort det gamla rättsbegreppet såsom något obrukbart och genast utbyta det mot ett påtvingat nytt... När den nya förkunnelsen nådde oss, att det vore en bjudande plikt för varje arbetare låta inlemma sig i en fackförening, även om han själv icke önskade det, tedde sig ett sådant maktbud för oss såsom ett synnerligen osympatiskt övergrepp mot handlingsfriheten. När man vidare helt öppet började deklarerera den åsikten, att en arbetsvillig man, som för sitt livsuppehälle var hänvisad till att arbeta, gjorde sig skyldig till oförlätlig synd, om han sökte anställning i en strejkandes ställe, var detta något så förbluffande nytt, att det syntes oss vända upp och ned på alla bestående rättsbegrepp.⁷

Syftet med denna artikel är att diskutera vilka uttryck denna Schmitz patriarkala grundinställning tog sig i samband med att Malmö Yllefabrik byggde upp en ny fabrik i Furu-

lund. Artikeln bygger förutom på Schmitz memoarer också i stor utsträckning på handlingar i bolagets arkiv.

Sociala inrättningar

I sin självbiografi berättar August Schmitz själv hur han tog initiativ till en pensionsinrättning för arbetarna – enligt honom den första i landet. Här liksom på andra platser i biografien måste vi vara vaksamma innan vi tar Schmitz på orden. Den pensions- och understödsfond som inrättades i början av 1880-talet föreslogs av bolagets dåvarande disponent, Rudolph Thomsson, i en lång skrivelse inför bolagsstämman 1883. I denna framhöll han att såväl staten som enskilda borde ge bidrag till människor som »offrat sina krafter i träget arbete för sina principaler» och även till de som genom olyckshändelser var tvungna att sluta arbeta. Thomsson förklarade sig »öfvertygad, att densamma i icke ringa mån vill öka det intresse för företagets framgång och förkofran, som alltid borde finnas hos dess arbetstagare, hvilka genom uppmärksamhet, flit, och noggrannhet väsentligt dertill kunna bidraga.»⁸ Genom att det fanns en fond med ett tydligt reglemente skulle man komma ifrån problemet med att ett understöd betraktades som en gåva, en skänk från ovan. Grundprincipen var att bolaget skulle skjuta till 10000 om året och att kapitalet skulle förränta sig med fem procent om året. Det reglemente som antogs vid nästkommande bolagsstämma stadgade att varje arbetare som varit anställd i tjugo år hade rätt till pension, med det tillägget att männen måste ha fyllt 55 år.⁹

Historikern Christina Carlsson Wetterberg har diskuterat hur det kunde komma sig att det fanns en åldersgräns för män och inte för kvinnor. En kvinna kunde få pension redan när hon blivit 38 år gammal om hon börjat på fabriken vid 18 års ålder. En tolkning kan

vara att det fanns en föreställning om att kvinnor åldrades tidigt, medan en annan går ut på att det var ett sätt att rekrytera kvinnor till fabriken och få dem att bli kvar. En tredje tänkbar förklaring är att kvinnor tidigt slets ut av det hårda arbetet. Carlsson Wetterberg visar att en majoritet av kvinnorna pensionerades efter 20 års arbete, medan män i genomsnitt arbetade på fabriken under en längre tid.¹⁰

De första pensionerna skulle betalas ut 1898, men jag har funnit belägg för att arbetare fick understöd med hänvisning till reglementet så tidigt som på sensommaren 1886. Därefter togs pensionsärenden upp i yllefabrikens styrelse inför varje årsskifte. Under de första åren fanns det endast några få pensionsberättigade, men in på 1900-talet blev det av förklarliga skäl ett allt större antal varje år. Mellan 1913 och 1930 kunde antalet variera mellan 13 och 30. De flesta valde dock möjligheten till fortsatt arbete under några år.¹¹ Det kunde också inträffa att arbetare fick pensionera sig trots att de inte hade varit anställda föreskrivet antal år. Dessa undantag gällde arbetare som inte längre kunde arbeta på grund av sjukdom och som en tid fått ersättning från sjukkassan.¹² I något fall anges också särskilt att arbetaren ifråga sköt sig väl.¹³

Under Schmitz ledning infördes stöd till tjänstemäns, mästars och arbetares änkor, mödrar och barn. Första gången styrelsen fattade beslut om änkestöd var 1903, då en smörjare avlidit.¹⁴ År 1908 donerade Schmitz och hans hustru 10 000 kronor, vars ränta skulle tillfalla änkor efter avlidna arbetare.¹⁵ I samband med femtioårsjubiléet av fabriken grundande instiftade styrelsen två fonder, vars avkastning skulle gå till änkor efter avlidna arbetare och tjänstemän samt till stöd åt arbetares söner för fortsatta studier.¹⁶ Särskilt många exempel på att stödet betalats ut har jag dock inte funnit i protokollen.

Schmitz gjorde även vid andra tillfällen donationer till fabriken arbetare. Åren 1902–1903 donerade han en fastighet på Stora Nygatan i Malmö. Avkastningen skulle »användas till understöd åt sådana vid Malmö Yllefabriks Aktiebolag anställde arbetare, som i följd af sjukdom äro i behof af vistelse vid Sanatorier eller andra dylika platser för återvinnande af helse...»¹⁷ Stödet skulle utgå till arbetare som arbetat på fabriken i minst fem år, men undantag kunde göras om fallen var särskilt ömmande. Nästan åtta år efter det att donationen gjorts löste Schmitz in fastigheten för taxeringsvärdet, 25 000 kr. Det visade sig att fastigheten inte gav tillräckligt hög avkastning.¹⁸

Anläggningen i Furulund

Efter det att yllefabriken byggd i Malmö brunnit ned 1888 (året då 'Doffeln' brann) planerade styrelsen att bygga en ny fabrik på annan plats i Skåne. I bakgrunden låg en rad problem med vattentillförsel och annat. En kort tid efter branden fann styrelsen ett passande område i Lackalänga socken, Furulund, där en ny fabriksanläggning anlades. Runt fabriken byggdes efter hand ett helt litet samhälle upp. När detta var fullt utbyggt fanns där bostäder, sjukstuga, läsklokal, affärer, kolonilotter och ångkök.¹⁹

En första åtgärd var att bygga arbetarbostäder, »då bolagets arbetare vid Furulunds-fabriken hafva svårigheter att erhålla hyreslägenheter»²⁰ Styrelseprotokollen ger besked om att behovet av arbetarbostäder blev allt större, och därefter projekterades och byggdes allt fler bostäder på mark som köptes in av företaget.²¹

År 1892 beslöt styrelsen att anlägga ett ångkök för bolagets arbetare och tjänstemän i Furulund. I samma byggnad skulle man anordna en »handelslokal med bageri för att till så billiga priser, som möjligt, tillhandahålla diverse lifsförnödenheter, m m.»²² Ett brev

från Schmitz till en kvinnlig arbetsökande i Marieholm ger en inblick i dessa förhållanden:

Jag har emottagit Ert bref af den 26 f.m. och antager Er härmed för ett år såsom förestånderska för Handelsboden i Furulund. Lön kommer att blifva Kr 450:– pr år jemte fri bostad & lyse. [Föda] torde Ni deremot intaga i Ångköket, der den kan erhållas till billigt [pris], ty i rummet som Ni kommer att bebo får ej lagas mat. Platsen kan Ni enl. önskan tillträda den 20 eller 21 dennes. Hvad öfriga villkor & bestämmelser beträffar får Ni vända Er till mig eller till någon annan som jag bestämmer. Ert svar emotses. Högaktningsfullt Aug Schmitz.²³

Våren 1895 besökte Malmö Yllefabriks styrelse Furulundsfabriken och åt middag i ångköket. Därefter beslutades om en rad utvidgningar. Bland dessa fanns uppförandet av ett flickhem, »särdeles ändamålsenligt inrättadt för omkring 140 st ogifta quinnor med sjukrum, konversations- och läsklokal med värmeledning och alla möjliga bekvämligheter.»²⁴

I en kritisk artikel i tidningen *Arbetet*, signerad Henrik Menander i februari 1897, diskuteras det patriarkala systemet i Furulund. Menander skriver att Schmitz var despotisk och lade sig i arbetarnas privatliv. De var hänvisade till att handla i bolagets affär och kunde annars förlora sina arbeten. De ogifta kvinnliga arbetarna tvingades att bo i företagets bostadshus, fyra i varje rum, även om de skulle kunna bo hemma hos sina föräldrar i byn. Ångköket var förvisso tillkommet efter det att arbetarna önskat ett sådant, men de var tvungna att äta där; en del av lönen drogs av i förväg.²⁵

Under 1896 eller 1897 gick kvinnliga arbetare i Furulund ut i strejk i protest mot att avdraget för måltiderna även skulle omfatta söndagarna. Arbeterskorna hade inte informerats om att detta skulle ske. Förändringen

innebar att de arbetare som önskade äta söndagsmiddag någon annanstans ändå skulle drabbas av måltidsavdraget. En mindre grupp av de strejkande fick träffa Schmitz som vägrade att förhandla med dem, men när samtliga strejkande uppvaktat honom fick de igenom sina krav. Problemet var att ångköket i fortsättningen stängdes på söndagarna även för dem som ville äta där.²⁶

Även om Menander hade kritik mot det patriarkala systemet i Furulund, erkände han samtidigt att det fanns stora fördelar för arbetarna:

Fabrikens bostäder för de gifta arbetarne äro utmärkta. Hvarje familj har 2 rum, kök, källare, svinhus, trädgårdstappa m fl bekvämligheter för den billiga hyran af 8 kr 25 öre i månaden, medan hyran för liknande lägenheter i andra hus på platsen ställer sig 2 à 3 kr dyrare i månaden, utan att dock vara så goda som fabriakens.²⁷

Malmö yllefabrik – motstånd mot fackliga rörelser

Arbetarna vid yllefabriken i Malmö gick vid flera tillfällen ut i kortare strejker under slutet av 1880-talet och under 1890-talet. Vid en strejk hösten 1889 lyckades ca 40 spinnerkor troligtvis få en höjning av ackordslönerna.²⁸ Våren 1893 lyckades över 250 väverskor troligtvis att få en förkortning av den långa arbetsdagen. År 1897 gick ca 40 nopperskor ut i en framgångsrik lönestrejk.²⁹ I november 1893 gick 300 manliga och kvinnliga arbetare ut i en strejkaktion och krävde att en tysk förman skulle avskedas. Tydligt blev denne omplacerad, men i samband med aktionen offentliggjordes också uppgifter om lönesystemet. En del av lönen betalades ut först efter det att ett arbete var färdigt, under förutsättningen att detta gjordes inom en viss stipulerad tid. I annat fall fick inte arbetarna ut hela lönen. Uppenbarligen var detta en anledning till att strejken

iscensattes, eftersom det var förmännen som bestämde över hur lång tid det fick ta att göra väven klar. Strejken ledde förvisso till att förmanen i fråga blev omplacerad, men systemet bestod. Därför tog några arbetare initiativ till att bilda en fackförening, som dock blev kortlivad. Schmitz agerade snabbt och avskedade tre av dessa arbetare.³⁰

Våren 1898 bildades en fackförening i Furulund som närmare behandlas nedan.³¹ Enligt tidningen *Arbetet* satte Schmitz upp ett anslag på fabriken i Malmö och Furulund med en uppmaning till arbetarna att inte ansluta sig någon facklig organisation:

UPPMANING

till hvar och en som är mån om sin egen och medarbetares framtid att icke sluta sig till den rörelse, som är påbörjad, hvilken har till ändamål att undergräva lugn och existens. Ehuru vi veta att största delen av arbetarne här aldrig komma att utsättas för vådan att mista alla de förmåner, som komma arbetarna här till del, vilja vi dock kraftigt uttala detta, på det ingen må blifva missledd, hvilket kan hafva till följd att allt arbete här måste nedläggas. Ansvaret för de ödesdigra följderna som därigenom kan uppstå drabbar då eder själva.³²

Trots att ett par hundra arbetare gick med i föreningen blev även denna kortvarig. Schmitz skriver i sina memoarer att förhållandena i Furulund var annorlunda än i Malmö:

Yllefabriken i Malmö var emellertid under många år alls inte berörd av fackföreningspropagandan, och något försök från ledningens sida att söka förhindra rörelsens insteg gjordes heller icke. Vid Malmöfabriken visade det sig icke finnas någon sympati för föreningslivet.

Vid fabriken i Furulund var förhållandet ett annat. Endast ett mindre antal av den gamla arbetarstammen från Malmö hade förflyttats dit. Det stora flertalet av Furulundsfabrikens arbetare hade däremot kommit från andra arbetsplatser, där fackföreningsidéerna vunnit insteg.³³

Som vi sett stämmer det inte riktigt att ledningen inte försökte hindra att det bildades fackföreningar. Tolkningen om skillnader mellan de två fabriksanläggningarna vore dock värd en närmare undersökning. Kanske det ligger något i att arbetskraftens sammansättning skulle kunna bidra till att förklara ett olikartat organisationsmönster på de två fabrikena. Här kan erinras om den norske historikern Edvard Bull, som i en ofta citerad artikel lyft fram att radikalism lättare har förankrats i en mobil arbetsstyrka.³⁴ Fackföreningsbildandet på yllefabriken måste naturligtvis också diskuteras utifrån genusaspekter. Jag hänvisar till tidigare forskning som mera utförligt diskuterat problematiken med den fackliga organiseringen inom textilindustrin.³⁵

Strejken i Furulund 1898

Ett par hundra arbetare i Furulund anslöt sig till fackföreningen i maj 1898. Den 18:e samma månad gick de ut i strejk, men det är oklart vilka krav de drev. Schmitz antyder själv att det skulle handla om lönekrav, och att en stor majoritet av arbetarna strejkade mot att ett 40-tal inte gjorde detta.³⁶ *Arbetets* version är att tolv vävare begärde lönehöjning och en minsta veckolön. Efter att ha fått nekande svar ville de få ut sina betyg. Först därefter anmälde de det hela till fackföreningen, som inte kunde göra något eftersom betygen hämtats ut. Schmitz skulle i detta läge ha krävt att alla arbetare skrev på ett kontrakt, där de förband sig att inte gå med i någon fackförening eller socialistisk organisation. Tidningen skrev att arbetarna var missnöjda med »det despotiska, 'patriarkaliska' regemente hr Schmitz utöfvar och som griper in i lifvets mest intima förhållanden.»³⁷

Schmitz skriver också att »agitatorer» från Malmö besökte honom och krävde förhandlingar om krav som hade »det brutala pock-

andets karaktär.» Enligt honom själv svarade han med följande ordalydelse:

Då arbetarna utan någon som helst föregående tillsägelse hos fabriksledningen lämnat sitt arbete, önskar jag, att de själva skola framställa sina klagomål till mig. Jag har aldrig vägrat dem tillträde; tvärtom har jag tillkännagivit, att jag på viss bestämd veckodag träffas för att taga i övervägande de skäl, arbetarna framföra för att få sina villkor förbättrade.³⁸

Här bröts alltså en patriarkal grundsyn mot en facklig uppfattning, som innebar organisering och förhandlingar om avtal för kollektiven. Schmitz skriver att fabriken hade innestående order, och att produktionen upprätthölls med hjälp av förmän och kontorspersonal. Försök att rekrytera strejkbrytare gjordes, bland annat genom annonser i dagspressen. De strejkbrytare som försökte ta sig in på fabriksområdet hindrades dock av strejkvakter. I detta läge samlades istället strejkbrytarna på fabriken i Malmö, varifrån de kollektivt fördes via järnväg till stationen i Furulund. Schmitz var ofta själv med på tåget:

Mot mig personligen iakttago alla en hovsam hållning och jag fick det intrycket, att den allmänna oviljan icke var riktad mot min person, ty de flesta insågo mycket väl, att jag fasthöll vid min ståndpunkt till följd av min ofrånkomliga övertygelse om, att jag därmed bäst verkade för mina arbetares väl. I mitt sällskap kunde alltså de nyanställda ostört få tillträde till fabriken, där de omedelbart insattes i sitt arbete. De blevo också här anvisade inkvartering inom fabriakens skyddade område.³⁹

Uppenbarligen lyckades han med sina föresatser att rekrytera fulltalig personal, även om detta tog ett par månader. Schmitz berättar vidare att landshövdingen helt i onödan kallade dit militär. Det var enligt Schmitz inte nödvändigt, eftersom ordningen aldrig på allvar var hotad. Detta kan mycket väl vara en efterhandskonstruktion, eftersom det

motsägs av styrelseberättelsen till bolagsstämman 1899: »Strejken har sålunda icke kostat bolaget någonting, utom den nödvändiga militära kommanderingen, som uppgått till omkring Två tusen kronor. Att utkämpa denna strejk var nödvändigt för bolaget, då det gällde att afvärja det främmande socialist inflytande, som wille tränga sig in i vår verksamhet.»⁴⁰

Arbetarrörelsens organisationer uttryckte på olika sätt sitt missnöje med Schmitz, och demonstrationer anordnades utanför yllefabriken och hans bostad i Malmö:

Liksom vaktparaden i huvudstaden låter hornmusiken tystna och endast trummorna ljuda, när den passerar en plats, där människornas sinnen böra stämmas till allvar och begrundan, så passerade den långa arbetarskaran förbi mina fönster under allvarsfylld tystnad. Endast fötternas taktfasta tramp under stenläggningen hördes, fanorna sänktes.⁴¹

Schmitz skriver att han kunde förstå demonstranternas känslor, men att han handlat efter övertygelse.

Tydligen ingick följande tre punkter i

överenskommelsen som slöts den 19 september, alltså fyra månader efter det att arbetsinställelsen inleddes:

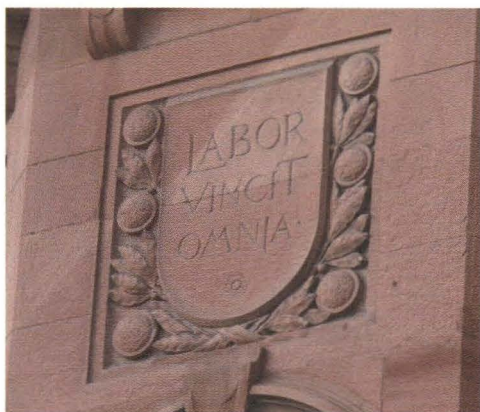
1. Kontraktbestämmelser om förbud mot tillhörande av fackförening slopas.
2. Vid uppkomna tvister skall arbetsgivaren förhandla med av fackföreningen valda förtroendemän.
3. De strejkande återtages i arbete snarast möjligt och ha företrädesrätt vid nyantagning av arbetare.⁴²

Konflikten vid Schmitz' privata husbygge

Under pågående konflikt i Furulund beslöt de samarbetande fackföreningarna i Malmö att vidta en rad sympatiåtgärder, däribland en blockad mot det privata hus Schmitz lät uppföra. Detta hus skulle byggas mitt emot yllefabriken i Malmö, och det blev i färdigt skick ett praktfullt palats. När strejken i Furulund var över hävdes blockaden, men våren 1899 meddelades att Schmitz inte följt överenskommelsen om att återta strejkande arbetare.

August Schmitz privatpalats i Malmö mitt emot Malmö Yllefabrik byggd 1901.

Vapenskölden på ena sida av Schmitz hus med mottot »Labor Vincit Omnia» – arbetet övervinner allt.

Av denna anledning inleddes en ny blockad av de fackföreningar som organiserade olika byggnadsarbetare, dvs murare, träarbetare och grovarbetare. Av de samtida protokollen framgår att det var arbetarna i Furulund som gjorde en framställning om blockad.⁴³ Schmitz egen version var dock att yllefabrikens arbetare i Malmö och Furulund inte var inblandade. Han skriver att byggmästaren lämnade sitt uppdrag efter påtryckningar, och att det bland stadens arbetarkretsar hotades med »att August Schmitz' hus aldrig under hans livstid skulle komma att färdigbyggas utan stå som en evig ruin.»⁴⁴ Schmitz försökte fortsätta bygget genom att anlita blockadbrytare. Han vände sig till polismästaren om en begäran att dessa skulle få skydd, och han satte till och med upp denna begäran på Folkets hus. Enligt Schmitz tog han själv ledningen över arbetet, och när »hotfulla skaror» närmade sig tystnade deras rop när han själv uppenbarade sig på tomten.⁴⁵ Detta är ett av flera exempel på hur Schmitz i sin självbiografi framhäver betydelsen av sin egen person. Enligt honom räckte det ibland med att han visade sig eller förde ett samtal för att arbetarna och deras representanter

skulle foga sig eller respektfullt lägga ned sina protester.

På ett möte i yllefabrikens bolagsstämma beslöts att Schmitz skulle hållas skadeslös, eftersom hans förluster i samband med blockaden, eller »strike» som det står i protokollet, föranleddes av konflikten i Furulund.⁴⁶ På ett styrelsemöte den 6 april 1900 fastställdes att han som kompensation för blockaden skulle få 25 000 kronor. Dessutom fick han 3000 kronor per år för boendekostnader inklusive elektrisk belysning.⁴⁷

Schmitz hus stod färdigt den dag han fyllde 50 år, den 25 mars 1901. Blockaden hade misslyckats.⁴⁶

Ännu en strejk i Furulund

Under våren 1907 strejkade arbetarna i Furulund under flera veckor. Enligt företagets styrelseprotokoll varade strejken mellan den tredje eller fjärde april och den artonde maj, och den omfattade 270 arbetare.⁴⁹ Schmitz skrev i sina memoarer att »det bland arbetarna intagits en del yngre temperamentsfullt folk».⁵⁰

Arbetsgivarnas tidskrift *Industria* berättar att arbetarna via sin fackförening hade upprättat ett förslag till kollektivavtal med krav på föreningsrätt, höjda ackordslöner och minimilöner. Företaget svarade med att avskeda de fackligt ledande arbetarna i samband med en nedskärning av arbetsstyrkan. Fackföreningen menade att konflikten därmed kunde betraktas som en föreningsrättskonflikt, och en del av arbetsuppgifterna på fabriken sattes därför i blockad, bland annat lossning av kol. När blockadbrytare sattes in för att lossa kol till fabriken ville inte eldarna befatta sig med detta. Följden blev att produktionen inte kunde fortsätta och så gott som samtliga arbetare lade ner arbetet. Tidskriften pekade på att det länge funnits motsättningar mellan arbetarna och företagsledningen samt att den sistnämnd-

da inte var »hågad att gifva efter».⁵¹ Enligt *Industria* löstes konflikten »sedan direktör Schmitz erkänt fackföreningen som underhandlande part.»⁵²

Det är möjligen denna strejk Schmitz skriver om i sina memoarer utan att ange vilket år den inträffade. Hans version är att han tog initiativ till förhandlingar med »arbetarrepresentanter i högre ställning». Efter något sammanträde fördes nya förhandlingar tillsammans med förtroendemannen Janzén, »vilken jag vid flera tidigare tillfällen lärt känna som en klok arbetarrepresentant». Strejken bilades efter det att de äldre arbetarna fått löfte om löneförhöjning.⁵³

Enligt Schmitz förbättrades relationerna mellan företagsledningen och fackföreningarna efter strejken och kännetecknades av ett samarbetsklimat utan några konflikter:

Härmed ändade denna helt obefogade strejk, som för arbetarna och deras familjer fört så stora kostnader och bekymmer med sig. Den hade också den verkan, att arbetarrörelsens ledande organ, tidningen *Arbetet* i Malmö, den gången förutsade, att någon förnyad arbetskonflikt vid Malmö Yllefabrik icke skulle behöva förekomma. Vi hava sedan dess arbetat i endräkt inåt och fred utåt trots de stora välvningarna inom arbetarevärlden och de stora intresse motsatserna mellan arbetare och arbetsgivare.⁵⁴

Som synes skiljer sig Schmitz version från de samtida uppgifternas när det gäller strejkens bakgrund och förlopp.

Schmitziaden

Som framkommit ovan var arbetarrörelsen starkt kritisk mot Schmitz patriarkala ledarstil. Denna inställning från arbetarrörelsens sida framgår också av den satiriska visa som av allt att döma skrevs av Henrik Menander. Den kallas för *Schmitziaden* och publicerades i samband med konflikten i Furulund 1898.

Långt bort in das grosse Vaterland
Mein barndoms vagga stand.
Der Kaiser war gross und Bismarck famos
Aber jack var en nolla blos.
Jack dremte micke om Macht und Besitz,
Fast fattig som »Hans Ohne Land»
Jack var den tarflige August Schmitz
In das grosse Vaterland.

Då for jack till Schweden en vacker Tag,
Där man kan schlä ett Schlag.
Für tyske bulvaner det landet ist
Ein Paradies fürvisst.
Så modig jack kom som der alte Fritz
Till die dumme Schwenskernes land,
Ti jack var den klyftige August Schmitz
Von das grosse Vaterland.

Jack slavfogde blev på den Illefabrik
Und blef så schtram und rik.
Det schwenske Arbeiterpacket vardt
Für mick så bange schnart.
Die schälfvde i kroppen, das ist kein Witz
När bare jack rörte ein Hand,
Ti jack är den myndige August Schmitz
Von das grosse Vaterland.

Jack ferbjuter hvar år met min Herschereton
Den Majdemonstration.
Mine Schlafver de sitte som fånger i bur
Und titte så långt därur.
Den schwenske lagen jack trotser med
Schmitz,
Den rör mick ju inte ett grand,
Ti jack är den mächtige August Schmitz
Von das grosse Vaterland.

Nun ville det dumme Arbeiterepack
Ha ein ferening – nej tack!
Aber hällre får die von Hinten ein Schpark,
Ti jack är ju Patriark.
Und mick schall die lystre i köld und Hitz
Und kysse min agende Hand,
Ti jack är den väldige August Schmitz
Von das grosse Vaterland.

Der Kaiser ist gross und Bismarck famos
Und jack är nu också gross
Mit die dumme Schweden jack gör som
jack vill

Und ändå lite till.
Kreuz, Himmeldonnerwetter und Blitz
Und Teufel, Hölle und Brand!
Ich bin der gewaltige August Schmitz
Von das grosse Vaterland!⁵⁵

Konklusion

I denna artikel har jag belyst hur yllefabriksdirektören August Schmitz formulerade ett ledarideal som präglades av ett patriarkalt förhållningssätt. Detta gick ut på att knyta individuella band med arbetarna, samtidigt som kollektiva rörelser avvisades. Jag har framför allt med exempel från Furulunds-fabriken visat vilka uttryck detta förhållningssätt tog sig och kontrasterat Schmitz berättelse mot ett samtida källmaterial. Det patriarkala ledaridealet utmanades i ökad utsträckning av den organiserade arbetarrörelsen, men som vi sett genomskrades Schmitz memoarer från 1930-talet fortfarande av sådana uppfattningar.

Schmitz skrev i sina memoarer att han vinnlade sig om att få personlig kontakt med

Bild av August Schmitz från hans otryckta självbiografi.

arbetarna. Detta kan naturligtvis problematiseras. För det första måste det ha varit svårt att genomföra med tanke på att arbetsstyrkan växte och blev allt större. För det andra uttryckte han sig som om arbetaren var en man trots den kvinnliga dominansen i arbetsstyrkan. Detta kan tyda på att kvinnliga och manliga arbetare behandlades olika. För det tredje inrymde relationen ett maktförhållande som utmanades först när arbetarna organiserade sig. Men hur såg organisationsmönstret ut för manliga respektive kvinnliga arbetare? Jag hoppas kunna återkomma till dessa frågor.

Summary

This article highlights the paternalistic view of August Schmitz, director of Malmö Yllefabriks AB, a woolen mill with a majority of female workers. Schmitz wrote in his memoirs that he wanted to establish personal relations with the workers, and he also wrote that he initiated different social measures in the factories, such as a retirement fund and support for widows. When Malmö Yllefabriks AB established a new mill in Furulund, a community was built around the factory, including housing for workers, shops and a doctor's clinic. Schmitz could not accept trade unions, and the emerging labour movement launched several strikes in order to gain acceptance as a bargaining part. In this way, the labour movement challenged an older paternalistic view. However, the paternalistic relations need to be further analysed from a gender perspective.

Noter

¹ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, Malmö Stadsarkiv, s. 61 ff. Jag har tidigare skrivit om Schmitz patriarkala förhållningssätt i olika sammanhang. Se Lars Berggren, »Management Strategies among Industrial Leaders in Southern Sweden 1850–1930», I Haldor Byrkjeflot m.fl. (red.), *The Democratic Chal-*

lence to Capitalism. Management and Democracy in the Nordic Countries, Oslo 2001; Lars Berggren, »Företagsledare och industrikapitalister i en brytningstid», i Roger Johansson & Göran Larsson (red.), *Malmö 1914 – en stad inför språnget till det moderna*, Malmö 2013.

² Styrelseprotokoll 29/12 1923. Om förvärvet, se styrelseprotokoll 15/7 1913. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

³ Christina Carlsson Wetterberg, »Kvinnor, arbete och åldrande», *Scandia* 1988:2, s. 242.

⁴ Jag använder begreppet patriarkalism i denna artikel, men inom forskningen har man också använt sig av begreppen paternalism och industripatriarkalism. Det finns en omfattande litteratur om detta. Se t.ex. Lars Berggren, *Ångvisslans och bräckornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, Malmö 1991, s. 267 ff.

⁵ August Schmitz *levnad, berättad av honom själv*, s. 71 f. Märk att Schmitz använder *han* som pronomen trots att majoriteten av arbetsstyrkan var kvinnlig.

⁶ August Schmitz *levnad, berättad av honom själv*, s.72, 92.

⁷ August Schmitz *levnad, berättad av honom själv*, s. 93.

⁸ Bilaga till bolagsstämmoprotokoll 1883. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

⁹ Bolagsstämmoprotokoll 13/5 1883. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv. Tidningen *Arbetet* skrev att pensionsfonden var en metod att sätta press på arbetarna och att binda upp dem till företaget. Se *Arbetet* 17/3 1888.

¹⁰ Carlsson Wetterberg, s. 244 f.

¹¹ Styrelseprotokoll 23/8 1886, 23/11 1887, 23/10 1889, 31/12 1890, 23/12 1891, 31/12 1892, 30/12 1893, 31/12 1894, 11/12 1895, 11/12 1896, 31/12 1897, 31/12 1898, 31/12 1900, 28/12 1901, 31/12 1902, 31/12 1903, 31/12 1904, 30/12 1905, 29/12 1906, 27/12 1907, 31/12 1908, 31/12 1909, 31/12 1910, 30/12 1911, 31/12 1912, 31/12 1913, 31/12 1914, 31/12 1915, 31/12 1916, 28/12 1917, 31/12 1918, 31/12 1919, 31/12 1920, 31/12 1921, 30/12 1922, 29/12 1923, 31/12 1924, 31/12 1925, 31/12 1926, 31/12 1927, 31/12 1928, 31/12 1929, 31/12 1930. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv. Se också Carlsson Wetterberg, s. 245.

¹² Styrelseprotokoll 30/12 1893. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv. Malmö Yllefabriks AB:s arbetares sjuk- och begravningskassa grundades 1869, se Carlsson Wetterberg, s. 244.

¹³ Styrelseprotokoll 31/12 1902. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

¹⁴ Styrelseprotokoll 30/1 1902. Se även Styrelseprotokoll 29/3 1912 och 8/8 1916. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

¹⁵ Skrivelse daterad den 28/8 1908, bilaga till Styrelse-

protokoll 1/4 1909. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

¹⁶ Styrelseprotokoll 27/2 1917. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

¹⁷ Bilaga till Styrelseprotokoll 31/12 1902. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

¹⁸ Styrelseprotokoll 7/5 1910. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

¹⁹ Om anläggningen i Furulund, se även Bengt Åke Häger, »I skuggan av världskrig och världskris.» I *Malmö stads historia, del 5*. Malmö 1989, s. 353.

²⁰ Styrelseprotokoll 10/2 1889. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

²¹ Styrelseprotokoll 12/5 1890, 12/9 1892, 30/4 1895, 15/5 1898, 30/6 1898, 7/4 1903, 5/7 1904. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

²² Styrelseprotokoll 28/3 1892 och 12/9 1892. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

²³ Brev till Ida Lilja i Marieholm den 6/10 1895. Brevböcker, August Schmitz. 1891 22/7 – 1897 15/5, B I c:1–2. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

²⁴ Styrelseprotokoll 23/9 1895. Se även styrelseprotokoll 30/4 1895. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.

²⁵ *Arbetet* 2/2 1897. Se även Jan Svärd, *Henrik Menander. Arbetets son. Skalden – Korkskäraren – Tidningsmannen – Organisatören*, Malmö 1992. Se även *Arbetet* 20/5 1898.

²⁶ *Arbetet* 2/2 1897. Enligt *Arbetet* fanns det 128 manliga och 72 kvinnliga arbetare i Furulund detta år. 14 ungar fick fortfarande äta där på söndagar.

²⁷ *Arbetet* 2/2 1897.

²⁸ *Arbetet* 26/10 1887 och 29/10 1887. Se även Eva Schmitz, *Arbetarkvinnors mobilisering i arbetarrörelsens barndom*, Lund 1999, s. 61. Redan under bygget av Yllefabriken 1888 utspelade sig en uppmärksam murarstrejk.

²⁹ Axel Uhlén, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949, s. 74, 128, 144.

³⁰ Uhlén, s. 129.

³¹ *Arbetet* 27/5 1898.

³² *Arbetet* 31/5 1898. Ett liknande plakat skulle ha funnits även i Furulund.

³³ August Schmitz *levnad, berättad av honom själv*, s. 94.

³⁴ Bull, Edvard, »Arbetarklassens utveckling i de tre nordiska länderna 1914–1920, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 15–16 1979.

³⁵ Se t.ex. Eva Schmitz, s. 41 ff., 124 ff. och Christina Carlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*, Lund 1986, s. 79 ff.

³⁶ August Schmitz *levnad, berättad av honom själv*, s. 94. Schmitz anger att mellan 450 och 500 strejkade. *Arbetets* uppgift är att 170 personer gick ut i strejk.

- ³⁷ *Arbetet* 20/5 1898.
- ³⁸ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 94. *Arbetet* uppger att representanter från Malmö höll möten med de strejkande.
- ³⁹ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 95.
- ⁴⁰ Protokoll 9/5 1899. Bolagsstämman. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.
- ⁴¹ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 96.
- ⁴² Citerat ur Uhlén, s. 161.
- ⁴³ Uhlén, s. 161 ff.
- ⁴⁴ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 96.
- ⁴⁵ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 98.
- ⁴⁶ Protokoll 9/5 1899. Bolagsstämman, Malmö Yllefabriks Aktiebolag. Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.
- ⁴⁷ Protokoll 6/4 1900. Styrelsen för Malmö Yllefabriks Aktiebolag, Malmö Stadsarkiv.
- ⁴⁸ I denna artikel kommer jag inte in på händelserna under storstrejken 1902 som involverade Malmö Yllefabrik.
- ⁴⁹ Styrelseprotokoll den 4/4 och den 29/7 1907, Malmö Yllefabriks Aktiebolag. Malmö Stadsarkiv.
- ⁵⁰ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 100.
- ⁵¹ *Industria* nr 7 1907, s. 85 f.
- ⁵² *Industria* nr 11 1907, s. 147.
- ⁵³ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 100.
- ⁵⁴ August Schmitz levnad, berättad av honom själv, s. 101.
- ⁵⁵ Signaturen H. M-r. *Arbetet* 2/7 1898. Dikten finns också i Svärd, s. 13 f.

Referenser

Otryckta källor

Malmö Stadsarkiv

August Schmitz levnad, berättad av honom själv.

Malmö Yllefabriks Aktiebolag

styrelseprotokoll och bilagor 1869–1930

bolagsstämmoprotokoll 1867–1899

brevböcker. August Schmitz. 1891 22/7 – 1897 15/5,

B I c:1–2

Periodika

Arbetet 1887–98

Industria 1905–

Tryckta källor och litteratur

- Berggren, Lars, »Företagsledare och industrikapitalister i en brytningstid», i Roger Johansson & Göran Larsson (red.), *Malmö 1914 – en stad inför språnget till det moderna*, Malmö 2013.
- Berggren, Lars, »Management Strategies among Industrial Leaders in Southern Sweden 1850–1930», I Haldor Byrkjeflot m.fl. (red.), *The Democratic Challenge to Capitalism. Management and Democracy in the Nordic Countries*, Oslo 2001.
- Berggren, Lars, *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840–1905*, Malmö 1991, s. 267 ff.
- Berggren, Lars & Greiff, Mats, *Från sillmarknad till SAAB-fabrik. Industrialisering, facklig organisering och politisk mobilisering i Malmö*, Södra Vallösa 1992.
- Berggren, Lars & Greiff, Mats, »The Malmö Region in Southern Sweden.» R Schulze (Hg), *Industrieregionen in Umbruch*, Essen 1993.
- Bull, Edvard, »Arbetarklassens utveckling i de tre nordiska länderna 1914–1920, Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia nr 15–16 1979.
- Bergsten, Nils, *Sveriges Textilindustriförbund 1907–1950*, Stockholm 1957.
- Carlsson, Christina, *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*, Lund 1986.
- Carlsson Wetterberg, Christina, »Kvinnor, arbete och åldrande», *Scandia* 1988:2.
- Häger, Bengt Åke, »I skuggan av världskrig och världskris.» *Malmö stads historia, del 5*, Malmö 1989.
- Schmitz, Eva, *Arbetarkvinnors mobilisering i arbetarrörelsens barndom*, Lund 1999.
- Smitt, Rikard, *Malmöföretagen – förr och nu*, Malmö 2007.
- Svärd, Jan, *Henrik Menander. Arbetets son. Skalden – Korkskäraren – Tidningsmannen – Organisatören*, Malmö 1992.
- Uhlén, Axel, *Facklig kamp i Malmö under sju decennier*, Malmö 1949.

»Det Skånska Flygvapnet»

Av Sven Scheiderbauer

Flygvapenhistoriker och flygmuseichef, Ängelholm

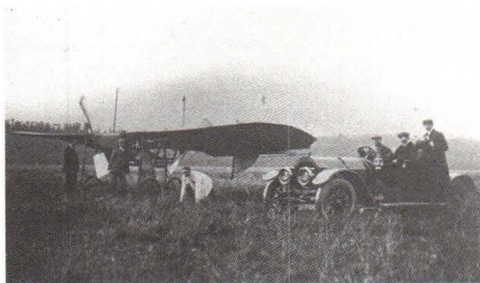
Naturligtvis finns det inte något och har heller aldrig funnits ett skånskt flygvapen. Det har däremot funnits flera skåningar som redan i flygets tidigaste barndom utmärkte sig. Bland dessa pionjärer fanns det också flera som konstruerade, utvecklade och tillverkade flygplan. Skånes strategiska läge gjorde landskapet viktigt för basering av militära flygplan. Här anlades flera militära flygfält. Malmös flygplats Bulltofta blev tidigt platsen för flyg ut i Europa från vårt land.

Denna uppsats tar alltså sin utgångspunkt i skåningen. Här kommer framåtverkande och visionära skåningar att nämnas. Med skåning avser jag en person som är född i Skåne. Att bara ha verkat i Skåne är inte tillräckligt för att vara med här. Upphovet till artikeln är ett föredrag med samma rubrik som jag hållit ett flertal gånger. Till detta föredrag skrev jag inget manus, så det följande är alltså en »rekonstruktion».

Pionjärerna

Det finns en utbredd uppfattning i vårt land att den förste svenske piloten var *Carl Cederström* (1867–1918), ofta kallad flygbaronen. Påståendet är riktigt om man lägger till – med svenskt »certifikat» och som flög i Sverige. Cederströms första officiella flygning i Sverige skedde 7 augusti 1910, dessförinnan hade han flugit på Amager. Man kan hävda att Cederström, som fått sin flygutbildning hos Louis Blériot i Pau, Frankrike, hade flugit redan våren 1910, men i Frankrike. Det är rätt.

Den förste *svensk som flög ett flygplan* var emellertid en skåning. Det var Kristianstadsingenjören *Georg Unné* (1877–1960) som den 13 oktober 1909 flög ett flygplan utanför Le Havre. Flygplanet hade Unné tillsammans med sin kollega *George Canton* konstruerat och tillverkat och det fick det passande namnet »Jeune et Bleu» (Gul och Blå). Georg Unné och George Canton arbetade på Westinghouse men de startade nu flygmotorutveckling. Deras uppmärksammade konstruktion var en vätskekyld stjärnmotor. En sådan motor fanns i det första av svenska staten

Unnés och Cantons flygplan »Jeune et Bleu».

Blériot CU-1 B1 det första av staten inköpta flygplanet.

inköpta militära flygplanet Bréguet CU-1 också benämnd B1 (Biplan nr 1) som finns bevarad på Flygvapenmuseum i Linköping.

Den 10 mars 1910 visade Landskronaingenjörerna *Hjalmar Nyrop* (1885–1915) och *Oscar Ask* (1883–1916) upp ett flygplan på Landskrona stadshotell. Det var en egen konstruktion. Flygprov gjordes på Ljungbyhed, men det var inte lätt att få den att flyga. På grund av sitt »uppträdande» fick den smeknamnet »Gräshoppan». Varken Ask eller Nyrop hade flygutbildning. Båda försökte att avlägga proven för aviatördiplom (certifikat), men båda havererade och ådrog sig skador som senare ledde till deras för tidiga död. Man fraktade dock »Gräshoppan» till Danmark/Amager och där lyckades dansken *Knud Thorup* få den i luften den 12 september 1910.

Efter »Gräshoppan» blev Oscar Ask och Hjalmar Nyrop oense om fortsättningen och separerade. Ask övertog »Gräshoppan» men båda byggde nu var sitt flygplan på egen hand Ask 2 och Nyrop 2. Med Nyrop 2 flög Nyrop den 16 oktober i Ljungbyhed. Han flög bara rakt fram men flög ändå flera hundra meter. Det är *första gången en svensk pilot flyger ett i Sverige konstruerat flygplan* i svenskt luftrum. Detta skedde ungefär 2 månader efter Carl Cederströms första flygning i Sverige.

Nyrops tredje flygplan – Nyrop 3 – blev

Det första militära flygplanet byggt i Landskrona av Hjalmar Nyrop kallad Bryggarkärren.

färdigt sommaren 1911. Detta flygplan flögs på Ljungbyhed men köptes av bryggeridisponenten Otto Emil Neumüller som i december samma år skänkte det till Marinen. Den fick då namnet »Bryggarkärren» efter givaren och med den gjorde marinlöjtnanten Olle Dahlbeck de *första flygningarna i militär regi* från Värtans is den 3 februari 1912. Det svenska militära flyget var fött.

Oscar Ask byggde tre flygplan i sin firma *Svenska Flygmaskins-Aktiebolaget*. Alla tre flygplanen havererade. Men han erbjöd också reparationer och tillsyner i sin verkstad där han tog emot flera flygplan. Det var så han mötte Enoch Thulin. Ask och Thulin lierade sig med varandra och bildade 1913 *AVIS – Aeroplanvarvet i Skåne*. AVIS första flygplan såldes till armén som där blev flygplan nr 7. Ask överlät sina andelar i bolaget till Thulin 1914.

Enoch Thulin

Dr Enoch Thulin (1881–1919) var född i Simris socken. Efter studentexamen på Kate-dralskolan i Lund 1899 studerade han matematik och fysik på Lunds universitet och blev fil.lic. 1911. Redan året därpå promoverades han till fil.dr. »Om luftmotståndet mot tunna plattor med föränderlig hastighet» heter hans doktorsavhandling. Lärde sig flyga gjorde han vid Sommers flygskola i Reims och franskt aviatördiplom fick han den 12 oktober 1912, uppflygningsdagen. Det skulle dröja till den 3 maj 1913 innan han fick certifikatet i sin hand, men då hade han redan fått sitt svenska, som också var daterat uppflygningsdagen. Svenska Aeronautiska Sällskapet, föregångaren till Kungl. Svenska Aeroklubben, tilldelade honom svenskt aviatördiplom nr 10.

Enoch Thulin löste in och övertog såväl Asks som Nyrops lokaliteter i Landskrona respektive Ljungbyhed. 1914 ombildade han

Dr Enoch Thulin vid ett Thulin D-flygplan.

företaget till AETA – AB Enoch Thulins *Aeroplanfabrik*. AETA marknadsfördes som »Sveriges första flygmaskinsfabrik», »Sveriges första luftpropellerfabrik» och »Sveriges första flygmotorfabrik» och därtill kom i maj 1915 en flygskola förlagd till Ljungbyhed. Nu kom det beställningar på flygplan från såväl armén som marinen. Bland beställarna finner man staten som för medel från »Insamlingen Skånska kvinnor» beställde två Thulin D (licensbyggda Morane-Saulnier Parasol) avsedda för armén. De överlämnades den 20 augusti 1915.

AETA:s verksamhet gick bra. Man sålde såväl flygplan som motorer också på export. Flygskolan på Ljungbyhed tog emot elever från armén, marinen, utländska elever samt civila. Flera kända namn finner man på elevlistan. Jag återkommer till detta. Men så hände det tragiska. Den 14 maj 1919 på kvällen provflög Enoch Thulin ett Thulin K-flygplan. Under flygningen förlorade flygplanet en

vinge, Thulin kastades ur flygplanet på grund av de häftiga rörelserna som uppstod då flygplanet föll mot marken. Thulin avled ögonblickligen. Nu går AETA mot sitt slut.

Första världskrigets slut innebar ett plötsligt stopp på beställningarna och på flygutbildning. Thulin hade omkommit, han var »allt» i bolaget; chef, konstruktör, provflygare och flyglärare. Nu provade man nya marknader och konstruerade bilar och motorcyklar. Det såg lovande ut till en början, men den 23 augusti 1920 begärde man sig i konkurs. Intressant att notera är att tillgångarna vid konkursen var större än skulderna. Alla fordringsägare fick sitt.

Henrik Hamilton

Greve Henrik David Hamilton föddes på Barsebäcks fideikommiss den 15 maj 1878. Han tog studentexamen på Katedralskolan i Lund 1897. Troligen var det nymodigheten luftballong som fick honom att söka som officer i Fortifikationen. Grevarna Hamilton var vid den tiden utan undantag kavallerister. I Fortifikationen placerades han vid fälttelegrafkåren. Han blev ballongförare med svenskt ballongförardiplom nr 4 i maj 1905 och köpte en friballong. I februari 1911 kommanderades han till Frankrike för att under två månader genomgå flygutbildning där – utan kostnad för statsverket!

Hamilton lärde sig flyga vid *Louis Bréguet* flygskola utanför Douai. Hans flyglärare var *Georges Legagneux*, som den 29 juli 1909 gjorde den första motorflygningen i Sverige på Gärdet i Stockholm. Den 10 juni 1911 avlade Hamilton certifikatproven och den 16 augusti 1911 fick han svenskt aviatördiplom nr 2. Nummer 1 hade Carl Cederström fått året före. Henrik Hamilton blev den *första militära piloten* i Sverige. Han placerades som chef för arméns flygavdelning, senare kallat Flygkompaniet på Malmen, Linköping.

Hans period som chef tedde sig inte lyckosam. Henrik Hamilton flög bara ett av flygplanen nämligen B 1, Bréguet CU-1, det första av staten inköpta flygplanet. (Känner du igen den från ovan?) Hamilton var länge den ende pilot som flög detta flygplan och havererade det flera gånger. Sin sista flygning gjorde Henrik Hamilton den 5 september 1914 och den avslutades med ett haveri vid Årsta. Det var hans sjätte haveri med detta flygplan. Han var ingen bra pilot och med största sannolikhet var han också flygrädd. I takt med att Flygkompaniet växte klarade han inte av chefskapet. Arbetet blev honom övermäktigt. Fråntagen chefskapet och allmänt nedstämd avled Hamilton i en illa skött förkylning i mars 1917. Han blev 38 år.

Udda Skånska flygpionjärer

Anton Nilson, Amaltheamannen

Den dödsdömda men senare benådade »Amaltheamannen» blev Thulins flygskolas sextionionde elev. *Anton Nilson* (1887–1989) föddes i Norra Sandby, mellan Hässleholm och Hästveda. Han var byggnadsarbetare och ungsocialist. Under en stor och landsomfattande hamnarbetarstrejk 1908 placerade han en sprängladdning på logementsfartyget *Amalthea*. Det låg i Malmö hamn och hyste

Anton Nilson 1985 i Ljungbyhed.

engelska strejkbrytare ombord. En person omkom och Anton Nilson dömdes till döden. 1917 benådades han och den rysk-judiske invandraren och mecenaten *Olof Aschberg* också kallad »den röde bankiren» (farfar till Robert A) bekostade Nilsons flygutbildning. Den 23 juni 1918 erövrade han svenskt flygcertifikat nummer 134. Därefter begav han sig till Ryssland och bolsjevikernas flygva-pen. Där flög han stridsflygplan bland annat på den baltiska fronten. Han åtnjöt stort förtroende som flygare och han trivdes bra i Ryssland/Sovjetunionen och stannade där i flera år. Anton Nilson blev nästan 102 år. Han var »röd i själen», men var inte stalinist, ända in till slutet. Jag tror mig veta, eftersom jag hade nöjet att träffa honom 1985.

En skånsk flygpionjär – Elsa Andersson

Sveriges första kvinnliga pilot var *Elsa Andersson* (1897–1922) född i Strövelstorp utanför Ängelholm. Hon lärde sig flyga på Enoch Thulins flygskola i Ljungbyhed 1920 som skolans sista elev. Hon fick internationellt certifikat nummer 101. Hennes svenska certifikat hade nummer 203. Fram till och

Elsa Anderssons grav i Strövelstorp.

med 1920 hade nästan hälften av Sveriges piloter, civila och militära, lärt sig flygas hos Thulin. Elsa Andersson fann snabbt att hon inte kunde livnära sig på flygning. Hon for då till Berlin och den gamla flygplatsen Johannisthal. Det var dåtidens samlingsplats för det mesta av tysk flygning. Vid Otto Heinckes fallskärmshopparskola lärde hon sig hoppa fallskärm. Det var tillräckligt spektakulärt för att tjäna pengar på. Denna nya karriär blev dessvärre kort. Den 22 januari 1922 omkom Elsa Andersson vid ett misslyckat fallskärmshopp söder om Askersund. Hon ligger begravd på Strövelstorps kyrkogård.

»Kortlivad» Skånsk flygpionjär –
Hjalmar Pålson

Föga känt torde *Planfabriksaktiebolaget Pålson* i Malmö vara. *Hjalmar Pålson* hade en elektroteknisk konstruktionsbyrå i Malmö. Han var knuten till AETA hösten 1916 till våren 1917. Där träffade han en grupp unga konstruktörer som liksom han själv ville konstruera ett flygplan på ett annat sätt än som var brukligt då. Hösten 1919 bildades *Planaktiebolaget Pålson* och man startade konstruktion och tillverkning av fem flygplan. Ett flygplan med beteckningen PP1 såg dagens ljus. Flygplanet såg modernt ut och var påtagligt strömlinjeformat för sin tid. Konstruktionen var en stålrörskonstruktion med paneler av pilfanér, ett byggnadssätt som senare kännetecknade flygplanet FFVS J 22 från 1940. Eftersom svenska myndig-

heter var sena med tillståndsgivning fraktades PP1 till Amager våren 1919 för sina första flygningar. Alfred Svensson, en flyglärare hos Thulin, var pilot. Under sommaren flög man i Skåne. Även om flygplanet hade lovande flygegenskaper blev det ingen fortsättning. Marknaden »översvämmades» av surplusflygplan efter första världskriget. Det unika flygplanet skrotades och bolaget upplöstes 1919.

En tråkig flyghändelse i Skåne

Den första dödliga olyckan med ett flygplan involverat i vårt land skedde 21 juli 1912 vid Vipeholm i Lund. Flygpionjären *Hugo Sundstedt* kom under en start att kollidera med den 18-åriga Sövdeflickan *Hilma Johansson*. Det blev flygets första dödsoffer i Sverige. En minnessten finns på plats.

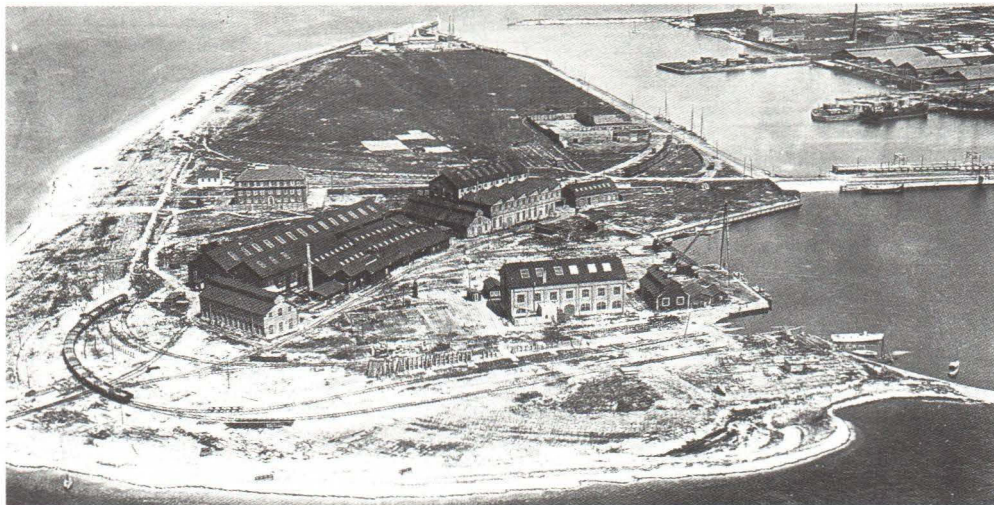
Tysk flygplanstillverkning i Limhamn

Fredsfördraget i Versailles 1920 innebar att Tyskland och Österrike förbjöds att tillverka flygplan och befintliga skulle förstöras. Det fanns till exempel regler om att ensitsiga flygplan inte fick ha kraftigare motor än 60 hk, topphöjd med full last 2000 meter och högsta hastighet 170 km/t. Orimliga regler! 1926 försvann dessa begränsningar.

Men den tyska flygindustrin reagerade snabbt. Viss flygindustri avvecklades, andra flyttade utomlands. Junkers hade goda rela-

AB Flygindustri Junkers K53 avsedd för Finland ut-
anför fabriken på Ön.

AB Flyindustri på Ön i Limhamn.

tioner med Sverige. ABA (AB Aerotransport) var inledningsvis ett dotterbolag till Junkers. Men Junkers ville nu etablera flygplansproduktion i utlandet, däribland Sverige. I januari 1925 konstituerades *Aktiebolaget Flygindustri* (Afi). Man ville gärna vara i Malmö frihamn, men det visade sig inte vara optimalt. Man undersökte om AETA – Thulins lokaliteter i Landskrona kunde passa, vilket de inte gjorde. Man valde slutligen Limhamn och inledningsvis skapades där en reparationsverkstad på Ön. Planer fanns att också bygga en verkstad för landflygplan på Bulltofta. Så blev det inte.

Neutralitetsvakt över Malmö med J 8 Gladiator.

Flygplanstillverkningen kom igång och man inte bara tillverkades civila flygplan utan också flygplan som var lämpade som bomb- och spaningsflygplan. De första fyra tillverkade flygplanen gick till ABA och dessa var den tremotoriga Junkers G 24. Under tio år tillverkades flygplan på Ön. Flera exporterades, främst till Tyskland men många gick också till Kina, Ryssland, Argentina och flera andra länder. Inalles byggdes 152 flygplan i Limhamn. Detta är de officiella uppgifterna, men vaga uppgifter finns att några flygplan icke registrerade, utan bogserades till internationellt vatten och sedan flögs därifrån till okända platser.

Afi sista flygplan, en Junkers W 34 ambulansflygplan på flottörer, levererades till det svenska flygvapnet. Det skedde den 22 augusti 1935 och markerade också slutet för Afi som lades ner helt och hållet, då ingen ville köpa företaget. För Junkers i Tyskland, med säte i Dessau, gick allt numera bra, eftersom Hitler nu återinförde värnplikten och deklarerade att Wehrmacht nu byggdes upp och därmed också Luftwaffe.

MFI – Malmö Flygindustri på Bulltofta

Ordet Flygindustri mötte vi nyss, men det fanns andra än AB Flygindustri i Limhamn med detta namn. I Halmstad fanns Svenska Kanotverkstaden som ombildades till AB Svenska Kano Verken. Kanoter byggdes visserligen men segelflygplan kom alltmer i förgrunden. Ett nytt AB Flygindustri bildades då i Halmstad med nyss nämnda företag som grund. Våren 1945 köpte *Frans Henrik Kockum* företaget och flyttade det till Malmö, Bulltofta. *Kockums Flygindustri* blev namnet och man tillverkade främst segelflygplan. Flygindustri köptes av Förenade Bil 1952 och namnet blev nu *MFI (Malmö Flygindustri)*.

VD för MFI blev *Rudolf Abelin* (1917–2003). Abelin föddes i Båstad 1917 och fadern var *Rudolf Abelin (d.ä.)* född i Malmö, grundaren av Norrvikens Trädgårdar. Rudolf Abelin (d.y.) har en son som också heter Rudolf. Rudolf (d.y.) är civilingenjör och har arbetat vid de tidigare nämnda Flygindustri-företagen i Halmstad. Således var det en väntad utnämning.

MFI gick nu in i en expansiv period. Men en starkt bidragande orsak till framgångarna var de sopbilar i armerad plast som man producerade, och som dominerade RagnSells i Stockholm. På flygsidan började man med tidningsflygning med kvällstidningar till bland annat Kalmar och Ronneby. Till detta användes inköpta flygplan, små flygplan som Ercoupe och Saab Safir. En Avro Anson, tvåmotorig, inköptes, men den var för stor. På MFI byggdes plastskrovet med vingar till 33 000 Bantam-robotar, pansarvärnsrobot Rb 53. Man tillverkade också noskoner till Saab 32 Lanser, Saab 35 Draken och Saab 37 Viggen. MFI medverkade till utvecklingen av bilen Saab Sonett vars kaross var av

glasfiber. Drygt 10 000 Saab Sonett tillverkades.

Björn Andreasson var ingenjören som betydde »allt» för flygplansutvecklingen på MFI. Också han arbetade tidigare i Halmstad men flyttade 1945 till Danmark och 1952 till USA. I USA arbetade han bland annat vid den stora flygplanstillverkaren Convair i San Diego. Där byggde han i sitt garage ett litet tvåsitsigt flygplan som han kallade BA-7. Den flög han med i USA. När Björn Andreasson flyttat tillbaka till Sverige hösten 1960 hade han med sig BA-7 till Malmö. Han fick nämligen omedelbart arbete vid MFI. Ur BA-7 kom succén MFI-9 Junior. Den blev vida känd efter att CG von Rosen tagit ett antal MFI-9 till Biafra och försett dem med möjlighet att avfyra attackraketer. Nu fick den det icke officiella namnet Biaframope-den.

Flygvapnet hade indikerat att man önskade en ersättare till skolflygplanet SK 50 Safir. Saab intresserade sig för ett MFI projekt som var ett något större enmotorigt flygplan MFI-15. Trelleborg, som köpt MFI på grund av dess plast- och kompositkunskaper, ville nu lämna flygsidan. Saab köpte 1968 flygdelen av MFI. Den framgångsrika plastdelen var redan såld till Ljungbyplast. Trots stora ansträngningar från Saabs sida att förmå flygvapnet att köpa MFI-15 så valde man den brittiska Beagle Bulldog SK 61. Flyglärarna gillade inte vingplaceringen, den var skuldervingad precis som SK 60, men i SK 60 satt man längre fram. Saab-MFI-15/-17 (MFI-17 är en militär version av MFI-15) blev trots allt en succé då den exporterades till flera flygvapen och den licenstillverkas alltjämt i Pakistan.

När Saab avvecklat tillverkningen av MFI-15 lämnade man Malmö. Rudolf Abelin och Björn Andreasson ville dock »komma åt» sitt gamla företag, men Saab ville inte

släppa det. Då bildade man *Malmö Forsknings & Innovations AB (MFI)*. Det kom flera projekt, där de flesta stannade på ritbordet. Några ultralätta flygplan byggdes och provflögs men någon produktion blev det inte. Den 30 juni 1994 likviderades MFI och därmed gick denna nästan 50-åriga epok i Malmö i graven.

Skånska flygplatser

Man kan med fog påstå att Skåne har ett strategiskt läge såsom Sveriges sydligaste landskap med vatten på tre sidor. Det är inte bara ett militärstrategiskt läge utan också ett läge nära den europeiska kontinenten som är betydelsefull vad gäller kommunikationer. Detta gäller också flyget.

Sveriges äldsta flygplats är Ljungbyhed. Som nämnt ovan flög man där redan 1910. Det är idag Europas äldsta flygplats som fortfarande är i bruk, sedan man stängt Berlin Tempelhof. Även om de första flygningarna på Ljungbyhed var civila, så kom det militära flyget att dominera från 1926 och framåt. Flygvapnets flygskola F 5 förlades dit och verkade där fram till 1996. Idag är flygplatsen åter civil.

På 20-talet började trafikflyget sakta byggas upp. Från Stockholms sjöflygplats öppnades trafikflyg 1921. Redan 1923 öppnades Bulltofta, vars första hangar hade varit i Thulins ägo i Landskrona. ABA (Aktiebolaget Aerotransport) etablerades 1924 och placerade några flygplan på Bulltofta samma år, men de höll inte för kraven. Därför sändes den kände *Albin Ahrenberg* till Tyskland för att köpa in Junkersflygplan, vilket han gjorde trots att han inte kunde någon tyska. Den 1 juli 1924 flög ABA till Hamburg från Bulltofta och på hösten från Malmö hamn till Warnemünde med ett flottörförsett flygplan. Under de kommande åren var det i praktiken

bara ABA som trafikerade Bulltofta, vilket gjorde att de också skötte fälthållningen. 1939 förstatligades Bulltofta genom att Kungl. Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen tog över förvaltningen. Trafiken expanderade, särskilt utrikestrafiken. Märk väl att de första åren stängdes fältet under oktober fram till våren av två skäl. Det ena var att fältets yta inte tålde för mycket vatten och det andra var att man inte kunde flyga i mörker än. Inrikesflyget gick först till Göteborg. Till Stockholm lönade det sig då inte att konkurrera med SJ:s nattåg.

Att flyga post om nätterna blev 1929 början till mörkerflygning. ABA började med blindflygkurser, som det hette, vilka var mycket framgångsrika inte bara för dem själv. Man utbildade också flygvapenpiloter och British Airways-piloter i blindflygning.

I Skåne fanns vid krigsutbrottet 1939 två militära flygfält och det var F 5 Ljungbyhed och Rinkaby. Det fanns dock inga krigsflygplan baserade i Skåne. Men en snabb och kraftig utbyggnad påbörjades och flera av följande fält stod klara hösten 1939: Fält 1 Björka (Sjöbo), Fält 2 (Sövdeborg), Fält 3 Ripa (Åhus), Fält 4 Everöd (Kristianstad), Fält 7 Jonstorp, Eslöv (civilt). Dessa kom att utökas och efter kriget byggdes flera moderna krigsflygbaser om till Bas 90 modell.

Redan före det tyska anfallet mot Danmark och Norge den 9 april 1940 beslutades att förlägga en nybildad flygflottilj till Skåne. Eftersom Bulltofta fanns började man med att tillfälligt basera flygplan från F 8 Barkarby till dess Tionde flygflottiljen, den benämndes inledningsvis så, den 1 oktober 1940 kunde etableras. I september 1941 fick F 10 sina första »egna» jaktflygplan, den italienska Reggiane Re 2000 – J 20 svensk beteckning. De gjorde god tjänst på Bulltofta, men när F 10 i oktober 1945 flyttade till Ängelholm var J 20 saga all.

Efterkrigstiden

När F 10 kom till Ängelholm utrustades förbandet med den svenska FFVS J 22. Den kom 1949 att ersättas av det första Saabbyggda jetflygplanet Saab J 21R. Efter några år byttes det inte helt dugliga jaktplanet ut mot J 28 Vampire. Saabs lyckade jaktplan J 29 Tunnan kom 1953 och flögs på F 10 till 1966. Redan 1964 fick F 10 J 35 Draken. Den typen fanns i versionerna J 35B, D, F, J och SK – skolverversionen. Sista Drakenflygningen på F 10 skedde 1998, 34 år med samma flygplanstyp! Vid den tidpunkten hade F 10 fått en AJS 37 Viggendivision och som andra flottilj i Sverige JAS 39 Gripen. Men så kom 2002 och den sista december upphörde F 10.

En annan väsentlig del i luftförsvaret som byggdes ut var stridslednings- och luftbevakningssystemet (Stril) liksom att det under 70-talet fanns en luftvärnsrobotdivision RB 68 Bloodhound på F 10. Strilsystemet innebar ett antal underjordiska centraler och ett stort antal olika radarstationer.

Skånska flygvapengeneraler

Ovan har jag berört ett antal personligheter med rötter i Skåne och vad de betytt för flygets utveckling. De var främst entreprenörer. På flygvapensidan skulle jag vilja nämna några namn där flera skåningar nått höga positioner. Jag begränsar mig till dem som nått en generalsgrad. (Reservation för att ytterligare någon generalsperson inom flygvapnet kan vara född i Skåne.)

Torsten Friis (1882–1967) född i Malmö var i grunden fortifikationsofficer men blev 1934 generalmajor och chef för flygvapnet. Friis var inte flygutbildad. Generallöjtnant blev han 1936. 1942 efterträddes han av Bengt G:son Nordenskiöld.

Axel Ljungdahl (1897–1995) var född i Lund och blev infanteriofficer, men lärde sig flyga 1921 i arméns flygkompani. 1935 placerades han i flygvapnet och blev senare chef för F 1 i Västerås, Flygstabschef och Chef för Tredje flygskadern (E 3). 1954 efterträdde Ljungdahl *Bengt G:son Nordenskiöld* som chef för flygvapnet vilket han var till 1960 då *Torsten Rapp* efterträdde honom. När Ljungdahl blev flygvapenchef befordrades han till generallöjtnant, vid sin pension 1960 blev han general.

Bengt Lönnbom (född 1933 i Lund) är kanske en mindre namnkunnig general i flygvapnet. Emellertid blev han generalmajor och var chef för Flygstaben 1984–87.

Bert Stenfeldt (född 1933 i Malmö) började sin bana som fältflygare och attackförare 1951 på F 17 Ronneby. Han blev officer (fänrik) 1958. Under sin karriär var han sektorflottiljchef för F 21/Sektor ÖN, generalmajor och chef för Flygstaben 1987–90 och Chef för Första flygskadern (E 1) 1990–94. När Stenfeldt avgick avvecklades E 1.

Anders Silwer (född 1959 i Västra Karup/Båstad) började som trupputbildare vid F 10 Ängelholm 1977. Han bytte bana och gick flygskolan och blev regementsofficer (fänrik) 19???. Han blev generalmajor och Flygvapeninspektör 2008, 2012 generallöjtnant och Försvarsmaktens insatschef och 2014 Försvarsmaktens produktionschef. 2017 gick han i pension.

Ingela Mathiasson (född 1961 i Ljungbyhed) blev meteorolog i flygvapnet 1981. Efter MHS allmänna kurs valde Ingela Mathiasson att bli generell officer. 2009–2012 var hon flottiljchef för F 7. Sedan 2016 är hon brigadgeneral och Chef för System- och Produktionsledning Flygförband på FMV.

Slutord

Jag tror att flera läsare är eniga med mig om att skåningar verkligen har bidragit till flygets utveckling. Naturligtvis finns det många skåningar som jag inte har nämnt och andra som jag inte känner som i olika befattningar i flygindustrin, flygvapnet, civila flygföretag med flera bidragit och bidrar till utvecklingen av det svenska flyget. Ni må ursäkta mig. Det finns mycket mer att skriva om flyget i Skåne både historiskt och nutid. Men det får bli en annan historia.

Summary

The heading in English is "The skånska (Scanian) Air Force". The most southern region in Sweden never had an air force of its own, of course. The article is primarily about Skåne people who did a lot for the development of Swedish aviation.

There were a lot of pioneers from Skåne. E.g the first Swedish aviator was not Baron Carl Cederström it was *Georg Unné* an engineer born in Kristianstad but who worked in and spent most of his life in France. He flew an aircraft that he designed together with *George Canton*. The name of the aircraft was "Jaune et Bleu" (Yellow and Blue). This flight was six months before Carl Cederström flew in Stockholm.

Two young engineers *Oscar Ask* and *Hjalmar Nyrop* from Landskrona put an aircraft on exhibit in Landskrona City Hotel in March 1910. The aircraft was called *Gräshoppan* (Grasshopper). It was first flown by a Dane in Denmark but after some modifications it was flown October 16, 1910 by Hjalmar Nyrop at Ljungbyhed. This was the first flight in Sweden with a Swedish pilot in a Swedish built aircraft.

Dr Enoch Thulin was an academic who became a pilot in France 1912 and got the

Swedish pilot licence no. 10. He established AETA (Aktiebolaget Enoch Thulins Aero-planfabrik) an aircraft factory 1914 in Landskrona.

AETA offered aircrafts, aircraft engines and had a flying school. He sold aircrafts and engines to the Swedish Army and Navy aviation as well as abroad. His flying school was very popular and not only Swedish pupils were trained there. But May 14, 1919 in the evening Thulin made a test flight when a wing broke off and he fell out from the plane and was instantly killed. This marks the end of a good era. The company later went bankrupt.

Count Henrik Hamilton born at Barsebäck became an army officer and balloonist. In 1911 he went to France to learn to fly. He was taught to fly at the famous Louis Bleriot flying school. In August 1911 he was the second Swedish pilot to get a license and the first Swedish military pilot with a license. He then became the commander of the young "Arméns Flygkompani" (the army flying corps) in Linköping. He was not a good leader and his flying skill was even worse. Probably he had a fear of flying. He flew only one single plane and he crashed it six times.

Anton Nilson was sentenced to death 1908 after killing a strike-breaker with a bomb on a ship in Malmö harbour. He was reprieved and released 1917. Going to the Thulin flying school he got his license in June 1918 when he emigrated to the Soviet Union, because he was a convinced socialist. He flew for the Bolsheviks a couple of years, returned to Sweden and died 102 years old.

The first female aviator in Sweden came from a village outside Ängelholm. Elsa Andersson was the last pupil at the Thulin flying school and she got her license 1920. She found out that she couldn't earn money as a pilot so she went to Johannisthal outside Berlin to get lessons in parachuting. Home again

she made a couple of jumps but she died in January 1922 when the parachute didn't open. She was 25 years old.

After the First World War Germany was prohibited to produce aircrafts. Many German aircraft factories moved abroad. Thus Junkers built a factory in Limhamn south of Malmö. The company was called Aktiebolaget Flyginindustri. During ten years it built 152 aircraft. 1935 it moved back to Germany.

MFI – Malmö Flygindustri – initially came from Halmstad. The managing director *Rudolf Abelin* together with *Björn Andreasson* begun producing a small aircraft that Andreasson had designed when he worked for Convair in USA. MFI-9 was a very popular plane carrying two persons. A bigger plane MFI-15 was offered to the Swedish Air Force as a primary trainer. But the Air Force preferred the Scottish Aviation Bulldog. But several other countries ordered this aircraft, for example Denmark and Norway. It is still being built on license in Pakistan. Saab bought MFI and the production in Sweden ceased.

Skåne is of course interesting from a military point of view as well as for civilian aviation because of its location in the very south of Sweden. Sweden's oldest airport is the already mentioned Ljungbyhed which has been active since 1910. The first civil airport is Bulltofta, Malmö's airport which opened 1923. During the late 30's some smaller military airfields were constructed in Skåne. But in April 1940 when Germany occupied Denmark and Norway there was no military aircrafts based in Skåne. Very quickly some fighter squadrons from Stockholm were sent to Bulltofta and the 10th Air Force Wing, F 10, was formed. When the war was over F 10 was relocated to Ängelholm and was eventually disbanded 2002.

Some interesting high ranking officers from Skåne are mentioned. Lieutenant General Torsten Friis born in Malmö was the

third Air Force Commander 1934–1942. He was not a pilot but an army officer. Born in Lund was General Axel Ljungdahl, also an army officer but also a pilot. He was the Air Force Commander 1954–1960. Major General Bert Stenfeldt was the last commander of the Swedish Strike Force. He is unique because he has as a pilot flown all Saab military aircraft types from Saab 17 to Saab 37. Lieutenant General Anders Silwer from Västra Karup was a pilot and the Air Force Commander 2008–2011. He later worked as operations manager and production manager in the Armed Forces Headquarter. So far the only female high ranking officer from Skåne is Ingela Mathiasson born in Ljungbyhed. Her early career was as a meteorologist in the air force but she later became a regular officer and after being wing commander she was promoted to Brigadier General and she works at the Defence Materiel Administration.

Litteratur

- Andersson Lennart, AB Flygindustri i Limhamn 1925–1935, SFF Flyghistorisk Revy 1998
- Andersson Lennart (red), Svenska Flygbaser SFF Flyghistorisk Revy 2008
- Johansson Arne, Andersson Lennart, Anton Nilson hundraåringen som gjorde revolution, Vaktel förlag 2017
- Herlitz Nils E, Hamilton – en tidig flygchef. Artikel i IKAROS, Flygvapenmusei årsbok 1995
- Ljungdahl Axel, En flygofficers minnen, Norstedts 1972
- Nilson Anton, Dömd till döden för Amalthea, Bonniers Folkbibliotek 1962
- Nilzén Göran, Flygare i Sverige, före jet-eran, Carlssons Bokförlag 2009
- Stridsberg Sven (red), MFI Flygindustri under ett halvt sekel, SFF Flyghistorisk Revy 2012
- Stridsberg Sven, Sveriges äldsta flygplats 80 år, Krigsflygskolan Ljungbyhed 1990
- Söderberg Nils, Flygpionjärerna i Landskrona och Ljungbyhed, SFF Flyghistorisk Revy Specialnummer 1980
- Waernberg Jan, Enoch Thulin Forskare, flygare, företagare, Historiska media 2004

Kungalevet Arvalund och Lilla och Stora Köpinge – maktstrukturer i Nedraby-Köpingeområdet i södra Skåne

Av Lars Jönsson och Torbjörn Brorsson

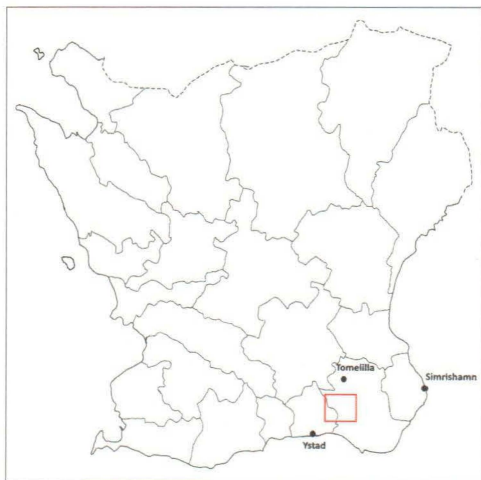
Fil.lic. i historisk arkeologi vid Lunds universitet resp. Dr. rer. Nat. i arkeologi vid universitetet i Kiel

Inledning

Nedraby-Köpingeområdet ligger mellan Ystad och Tomelilla i de södra delarna av Skåne. Området ligger i Stora Köpinge och Övraby socken, i de östra delarna av Herrestad härad och de västra delarna av Ingelstad härad. Landskapet består idag av öppen, mjukt kuperad odlingsbygd, vilken delvis bär prägeln av slottslandskap med stora brukningsarealer, alléer och ädellövskog. Genom undersökningsområdet ringlar sig Nybroån.

Bakgrunden till projektet

Projektet har sin bakgrund i artikelförfattarnas tidigare studier av tre kungalevsorter i

Figur 1. Skånekarta med Nedraby-Köpingeområdet mellan Ystad och Tomelilla i södra Skåne markerat med en röd ram.

Skåne: Oxie i sydvästra Skåne, Tommarp i sydöstra Skåne och Vä i nordöstra Skåne (Jönsson & Brorsson 2004; Brorsson & Jönsson 2005; Jönsson & Brorsson 2011). Även kungalevsorten Gårdstånga har varit föremål för en ingående studie (Söderberg 1994). Förutom att vara medeltida kungalevsorter var Tommarp och Vä även medeltida stadsbildningar. Tommarp förlorade sina stadsprivilegier på 1540-talet, medan Vä fortsatte att vara en stadsbildning fram till 1610-talet.

Syftet med studien

Spåren efter de människor som bodde i Nedraby-Köpingeområdet för ca 1000 år sedan är mycket svaga. Från Nedraby finns t.ex. ett begränsat fynd- och dokumentationsmaterial som kräver att man bearbetar det noggrant och att man har något att relatera det mot. Tack vare våra tidigare studier av medeltida kungalevsorter i Skåne fanns det en möjlighet att placera materialet i ett större sammanhang.

Ett av syftena med studien var att studera fyndmaterialet, i synnerhet keramiken, från Nedraby. Tack vare förfinade typologier är det möjligt att datera den tidigmedeltida keramiken med 50-årsintervaller, vilket är mera detaljerat än vad som tidigare varit möjligt. Framförallt är det kärlets mynningsparti som är viktigt, i viss mån även vissa dekortyper som påvisar keramikens kronologi.

Fyndmaterialet från Nedraby grävdes fram i början av 1960-talet av arkeolog Märta

Strömberg. Därefter har det förvarats i Lunds Universitets Historiska museums magasin. Det är en antikvarisk insats att beforska ett redan uppgrävt material, och bl.a. har vi påtalat att vissa järn- och kopparföremål är i behov av omkonservering.

Studiens huvudsakliga syfte var att studera relationen mellan Nedraby (kungalevet Arvalund) och köpingeorterna Lilla och Stora Köpinge. Ett mer övergripande syfte var att jämföra materialet från Nedraby med materialet från andra kungalevsorter, och därigenom försöka sätta in Nedraby i ett större skånskt maktperspektiv.

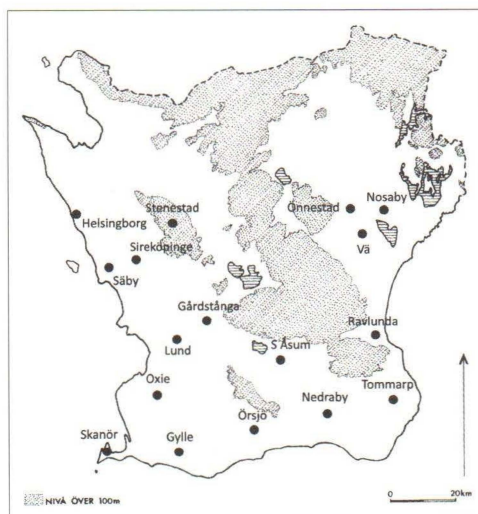
Kungalev och kungens gårdar

Begreppet kungalev omnämns bara på ett ställe i de danska historiska källorna, och det är i »Kong Valdemars Jordebog» (KVJ), där de äldsta delarna är från år 1231. KVJ ger en insikt i det danska rikets finans- och administrationssystem under Valdemar II:s tid (1202–1241), och är Danmarks äldsta och mest omfattande medeltida topografiska verk. Huvuddelen av jordeboken, det så kallade huvudstycket, utgör en översikt över de kungliga intäkterna detta år. KVJ består av en rad olika listor, där några är av kameral natur, och andra av teologisk. De viktigaste är, Kungalevslistan, Ölistan och Natthållslistan. De tre första delarna är alla riksomfattande, och har som avsikt att räkna upp allt det gods i riket som kungen fick, eller skulle få, intäkter från (Kong Valdemars Jordebog 1–3).

Den centrala listan för detta arbete är »Kongalevslistan», där bl.a. Arvalund (*Arualund*) är omnämnt. Kungalevslistan anses uppta centrala enskilda kronogods, dvs. det gods som hade en central betydelse för administrationen och maktutövningen i det danska riket. Det har uppfattats som kronans ämbetsgods i motsats till kungens arvegods (pa-

trimonium) (Andrén 1983, s. 34). Listan är mycket summarisk, då den i stort sett inte innehåller mer än namnen på godset. För Skånes del nämns 17 orter såsom kungalev. Dessa är Nosaby, Vä, Önnestad, Ravlunda, Tommarp, (Nedraby) Arvalund, S. Åsum, Örsjö, Gylle, Skanör, Oxie, Lund, Gårdstånga, Sireköpinge, Säby, Helsingborg och Stenestad. Av de skånska kungaleven är Lund, Helsingborg och Tommarp stadsbildningar redan under 1000-talet.

Hur gammal kungalevsorganisationen är framgår inte av KVJ, och det framgår inte heller hur denna organisation i praktiken fungerade. Arkeolog Anders Andrén menar att kungaleven primärt motsvarade kronans kungsgårdar med tillhörande egendomar och rättigheter. Kronogodset kan ha upprättats i stort sett samtidigt i hela Danmark omkring år 1000, och haft sin största betydelse till ca 1150 (Andrén 1983:34ff) Som den enda basen för den kungliga maktapparaten – utöver patrimoniet – hade kungaleven kanske enbart en funktionstid på ca 150 år, då andra

Figur 2. Kungalevsorterna i Skåne enligt Kung Valdemars Jordebok. Kartan visar de säkert identifierbara kungaleven. Underlag: Anglert 1995:44.

maktsystem som t.ex. riksborgar och residensstäder började ersätta kungaleven. Som enheter i en landsomfattande kunglig förvaltning försvann kungaleven omkring 1300, och som enskilda godsbildningar vilka tillhör kronan kan flera kungalev beläggas som smålän och birk ännu på 1520-talet (Andrén 1983, s. 52ff.). Begreppet kungalev har ingen självklar tolkning då termen endast är belagd i kungalevslistan i KVJ. Andrén framhäver att kungaleven var den grundläggande enheten i den kungliga maktapparaten, både som residensgårdar för »det resande kungadömet» och som lokala centra. De orter som finns uppräknade i kungalevslistan har sannolikt representerat kronans kungsgårdar, och därvid utgjort den lägsta nivån i den kungliga maktapparaten (Andrén 1983:34ff).

Ett källkritiskt problem med KVJ är att den kanske visar på hur förhållandena borde vara, istället för hur de egentligen var. Ett exempel är Tommarp, där Valdemar I redan på 1160-talet avstår från både kyrkor och kvarnar till förmån för premonstratenserklostret, och därmed sannolikt en del av kungamakts administrativa centrum i regionen (Jönsson 2011:58ff). Ett annat exempel är Borgeby, där arkeologiska fynd och lämningar, bl.a. en ringvallsanläggning, och andra källor som berör platsen, antyder att Borgeby kan vara ett kungalev som inte omtalas i KVJ. Bl.a. donerade kungamakten egendomar i Borgeby till ärkesätet i Lund under 1100-talet (Söderberg 2000a:297f). Om inte Borgeby är kungalev, så tycks det ändå vara en del av den »kungliga maktapparaten» under 1000-talet.

Tidigare studier av kungalevsorter

I samband med arkeologiska undersökningar i Oxie under 1970-talet framkom ca 20 grophus. Merparten av grophusen i Oxie har brukats under 1000-talet, men det finns även enstaka äldre grophus. Fynd av stora spetsiga

bennålar, tunga vävtyngder och glättstenar indikerar bl.a. linnetygsproduktion, vilket kan tyda på en omfattande produktion av segeldukar i Oxie (Jönsson & Brorsson 2004).

I Tommarp har det arkeologiskt belagts ca 20 grophus. Fyndmaterialet, t.ex. sländtrissor, visar att några av grophusen exempelvis kan ha använts som vävstugor. Östersjökeramiken från grophusen visar att den äldsta bebyggelsen i Tommarp kan dateras till andra hälften av 1000-talet. Från ett av grophusen fanns det dock keramik från övergången vendeltid-vikingatid, vilket tyder på att det kan ha funnits en mindre bosättning på platsen under yngre järnålder (Brorsson & Jönsson 2005; Jönsson 2011).

I Vä har det vid arkeologiska undersökningar framkommit en stor bebyggelse, däribland minst ett trettiotal grophus. Merparten av grophusen är daterade till 800- och 900-talen, med undantag för enstaka grophus från början av 1000-talet och ett grophus från första hälften av 1100-talet. De vikingatida grophusen har ingen koppling till Väs funktion som kungalev. Bebyggelsen har i stort sett upptagit samma område som den senare medeltida stadsbebyggelsen. Mycket tyder på att kungamakten först etablerade sig i området kring Vä under den första hälften av 1100-talet (Jönsson & Brorsson 2011).

I samband med en arkeologisk undersökning 1989 i kungalevet Gårdstånga framkom 13 grophus. Merparten av grophusen daterades till 1000-talet, men det fanns även grophus från 800–900-talen. Fyndmaterialet från grophusen, t.ex. vävtyngder, sländtrissor, tinbl-bein och nålar tyder på att en del av grophusen har använts som hantverkshus eller vävstugor (Söderberg 1994).

Sammanfattningsvis visar studierna av kungaleven Oxie, Tommarp, Vä och Gårdstånga att den danska kungamakts etablering i Skåne inte skedde samtidigt. I Oxie etablerade sig kungamakten redan kring år

1000. I sydöstra Skåne dröjde det ytterligare omkring 50 år innan den danska kungamak- tens expansionsintressen österut blev märk- bara, medan det i nordöstra Skåne dröjde ytterligare 50 år innan kungamakten på all- var etablerade sig i regionen. Kanske kan de något senare etableringarna av kungaleven i östra Skåne bero på att den lokala makten i östra Skåne haft starka band till svearna och deras maktområden längs östersjökusten. Denna relation avspeglas även av de tre »svenska» runstenarna i östra Skåne (Jöns- son & Brorsson 2011).

Kungalevet Arvalund (Nedraby)

Nedraby är beläget omedelbart norr om Ny- broån, där Örupsån möter Nybroån. Arva- lund var ett av de tidigmedeltida kungaleven och har haft en för området viktig adminis- trativ funktion. Under 1400-talet torde nam- net Arvalund successivt ha ersatts med det efter Övraby bildade Nedraby. Första gången detta möter i urkundsmaterialet (*Nereby men* resp. *i Nereby*) är i ett tingsvitne av år 1499 (Wallin 1982, s. 106ff). Nedraby (Arvalund) är belagt som kronogods för tiden 1329–1599 och som särskilt kronolän fram till 1594 (Wallin 1955–1962:229ff).

Nedraby kyrka, socken och län

I den östra delen av Nedraby bytomt ligger den i mitten av 1200-talet uppförda kyrkan. Den är belägen på en liten plåtåliknande höjdsträckning med kraftigt sluttande terräng åt alla håll. Kyrkan är byggd av gråsten med tegelmurade partier. Den består av ett litet långhus och ett avsmalnande rakslutet kor. Kyrkan övergavs på kunglig befallning år 1635 (Noreen 1961:49ff).

Under senmedeltiden var länsmanen på Gladsax innehavare av Nedraby län (Wallin 1982:106, 192). År 1594 lades Nedraby län

in under Malmöhus och 1598–1599 upptogs Nedraby med 12 gårdar i Malmöhus läns jordebok (Wallin 1955–1962:229f).

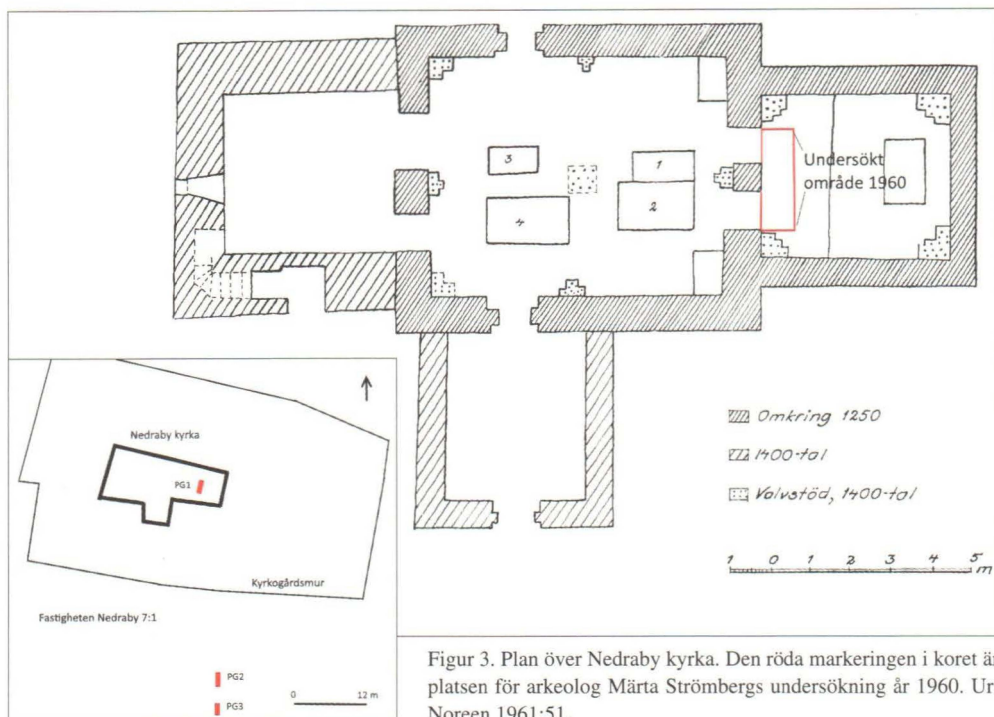
Nedraby nämns som egen socken 1589 i rikshistoriografen Anders Sørensen Vedels och astronomen Elias Olsen Morsings orts- och pastoratsförteckningar rörande Skåne. Nedraby stavas där *Næreby* (Wallin 1988, s. 54f, 59ff). Børge Eriksen Rosencrantz på Örup bytte 1607 till sig 11 gårdar i Nedraby socken av kungen. Det är endast prästgården som inte omfattas av transaktionen. År 1636 tillät kungen att socknen uppdelades lika på Benestads och Övraby socknar (Wallin 1991:359).

Arkeologiska undersökningar i Nedraby

I slutet av 1950-talet och början av 1960-talet restaurerades Nedraby kyrkoruin. Från långhus, kor och vapenhus bortschaktades ett ca två meter tjockt lager av jord och bygg- nadsmaterial. I samband med bortforslandet av lagren påträffades 65 stycken medeltida mynt, med en koncentration till hög- och senmedeltid (Noreen 1961:53ff). Av mynten var 20 stycken pommerska denarer, s.k. Vinkenaugen, från 1400-talet (Lagerqvist 1961:69f).

Vid restaureringen påträffades även ett kulturlager inne i koret, vilket föranledde arkeolog Märta Strömberg att 1960 utföra en arkeologisk undersökning inne i koret. Undersökningen visade att kyrkans golv vilade på ett ca 5 cm tjockt lager med stora träkols- stycken, vilka av Strömberg tolkades som möjliga rester av en äldre träkyrka. Under detta vidtog två fyndförande lager med en sammanlagd tjocklek av ca 0,5 meter. I lag- ren fanns det bl.a. järnslag, en bit av ett bryne och östersjökeramik. Kyrkan var såle- des uppförd på omfattande kulturlager från 1000–1100-tal (Strömberg 1961:74ff).

Utanför kyrkogårdsmuren upptogs två provschakt 1961. Det första provschaktet

Figur 3. Plan över Nedraby kyrka. Den röda markeringen i koret är platsen för arkeolog Märta Strömbergs undersökning år 1960. Ur: Noreen 1961:51.

Infälld: Nedraby kyrka och området kring kyrkoruinen. De röda markeringarna är platsen för de tre provschakten inom området och fastigheten Nedraby 7:1.

(PG2) var 3 m² stort och var beläget 14–17 meter söder om kyrkogårdsmuren och 35 meter öster om murens sydvästra hörn. Det andra schaktet (PG3) var endast 2 m² stort, beläget 19,5–21,5 meter söder om kyrkogårdsmuren och i samma linje som det första schaktet (Strömberg 1961:76).

Det första schaktet visade samma lagerföljd som inne i koret. Under det plöjda matjordslagret fanns ett mörkfärgat kulturlager, vilket i sin tur vilade på ett sot- och jordblandat sandlager. I schaktet påträffades även två stolphål på två meter avstånd från varandra samt bränd och obränd lera i sammanhängande skikt. I det andra schaktet fanns endast ett kulturlager. Merparten av keramiken i de båda provschakten var av typen östersjökeramik, med inslag av vikingatida AIV-gods samt enstaka keramikskärvor från äldre järn-

ålder. Keramiken daterade lagren till framför allt 1000–1100-talen. I det första provschaktet fanns även ett skedborr av järn. Redskapet, kallat navare, finns belagt i vikingatida sammanhang. I samma schakt fanns även en bennål med platt, fyrkantigt genomborrat huvud med lätt svängda sidor. Liknande nålar har t.ex. påträffats i kungalevet Oxie (Jönsson & Brorsson 2003:183). I schakten söder om muren fanns även ett knivblad av järn, järnslag, ett par brynen och bitar av bränd lera (Strömberg 1961:76ff).

I början av 1940-talet påträffade markägaren en järnyxa på platsen för provschakten. Yxan är ca 12,5 cm lång med bred egg, smalt mittparti och ursprungligen försedd med ett långsträckt nackparti. Markägaren har även noterat jämna stenläggningar under matjordslagret (Strömberg 1961:78f).

Vad berättar fynden om kungalevet Arvalund?

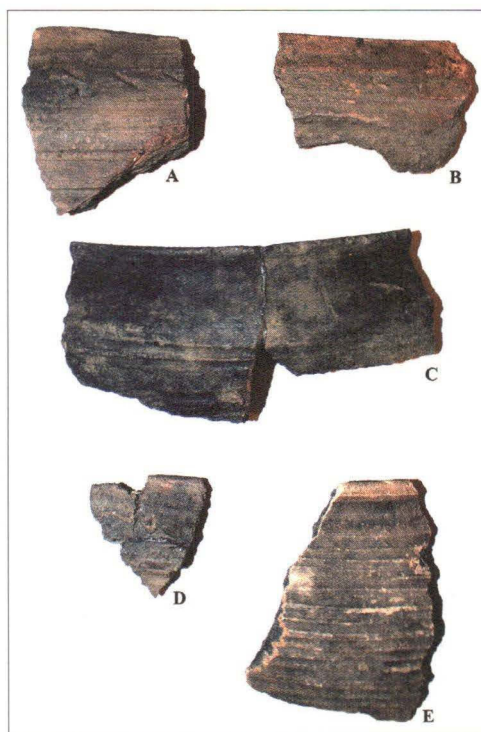
Vid undersökningen inne i kyrkan påträffades ett fyndmaterial (LUHM 31727) som till stora delar påminner om det som framkom utanför kyrkogårdsmuren. Keramiken, som var det dominerande fyndmaterialet, utgjordes huvudsakligen av östersjökeramik från 1000-talet, men även av vikingatida AIV-keramik som också dateras till 1000-talet. Östersjökeramiken bestod huvudsakligen av krukor, där sex av tolv kärl hade inåtböjt mynningsparti, medan resterande hade antingen raka eller utåtböjda mynningar. Det fanns inga hängkärl eller skålar i materialet. Ser man till formen på mynningarna bör materialet dateras till perioden 1050–1100, vilket även stöds av det ringa antalet skärvor av AIV-keramik. En skärva östersjökeramik kan möjligtvis klassificeras som en senslavisk Teterow, med sina kulturella rötter i framför allt norra Tyskland.

Keramikmaterialet från Nedrababy har vissa likheter med keramik från ön Mölleholmen i Ellestadssjön, belägen endast 15 km från Nedrababy. Här påträffades en boplatz från 1000-talet, vilken anses haft slaviska förbindelser (Kelm 2000). Mycket tyder på att platserna har varit i bruk samtidigt. Det förefaller även som att det finns fler likheter mellan keramiken från Nedrababy och Mölleholmen än till exempel mellan keramik från Nedrababy och Lund eller Oxie. Detta tyder på att det troligtvis finns vissa slaviska influenser i sydöstra Skåne. Det är viktigt att vara medveten om att östersjökeramikens dekorer och dess framställningsteknik hämtades från slaviskt område. Man kan vidare notera att det finns betydande likheter mellan östersjökeramik från Nedrababy och Tommarp. Östersjökeramiken från Tommarp har fö daterats till senare delen av 1000-talet (Jönsson & Brorsson 2005:73). Analyser som utförts på fem

skärvor östersjökeramik från Nedrababy visar att fyra av dem har tillhört kärl som har tillverkats i sydöstra Skåne, medan ett hade likheter med keramik från Lundaområdet. Det fanns därmed en lokal produktion av östersjökeramik i området, men också ett utbyte med Lund.

Ett viktigt resultat är att östersjökeramiken framkom både vid det som benämndes för boplatzlager vid triumfbågen samt i det övre och undre lagret vid koret. AIV-keramik påträffades dels vid kyrkogårdsmuren, och dels i det undre lagret vid koret. Man kan därmed konstatera att det under andra hälften av 1000-talet fanns en bosättning på platsen där kyrkan – som senare omtalas – uppfördes.

Det finns således mycket som tyder på att

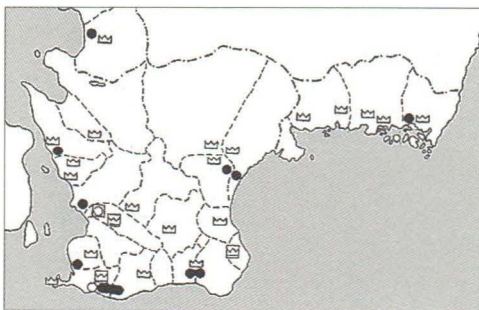

Figur 4. Östersjökeramik från Nedrababy (kungalevet Arvalund). Kärlen A–D har tillverkats i sydöstra Skåne, medan E sannolikt kommer från en produktion i eller i närheten av Lund.

lämningarna och fynden som framkom i samband med undersökningarna i kyrkan och utanför kyrkogårdsmuren, skulle vara rester efter tidigmedeltida bebyggelse med koppling till kungsgården i Arvalund. Keramikskärvorna från äldre järnålder antyder även närvaron av en äldre boplatz i området. Som förut nämnts så vilade golvet i koret på ett ca 5 cm tjockt lager med stora träkolsstycken, varför 1200-talskyrkan i Nedraby möjligtvis kan ha haft en föregångare i form av en kungsgårdskyrka av trä. Det påträffade järnslaget söder om kyrkogårdsmuren tyder på en närliggande smedja, medan den brända leran kan komma från hus, ugnar eller eldstäder som varit fordrade med lera. Stenläggningarna kan t.ex. representera gårdsplaner, stråden eller utgöra stenlagda golv i hus. Med tanke på närvaron av en omfattande grophusbebyggelse på andra kungalevsplatser, bör det även ha funnits ett stort antal grophus i Nedraby. Var dessa har legat är inte känt, men en av flera möjliga platser för en grophusbebyggelse är området söder om kyrkogårdsmuren.

Köpingeorter

Under vikingatiden och den tidiga medeltiden fanns det i Skåne orter med en speciell

Figur 5. Kungalevsorter (kungakronor) och köpingeorter (svarta prickar) i Skåne och Blekinge. Ur: Söderberg 2000a:295, figur 1.

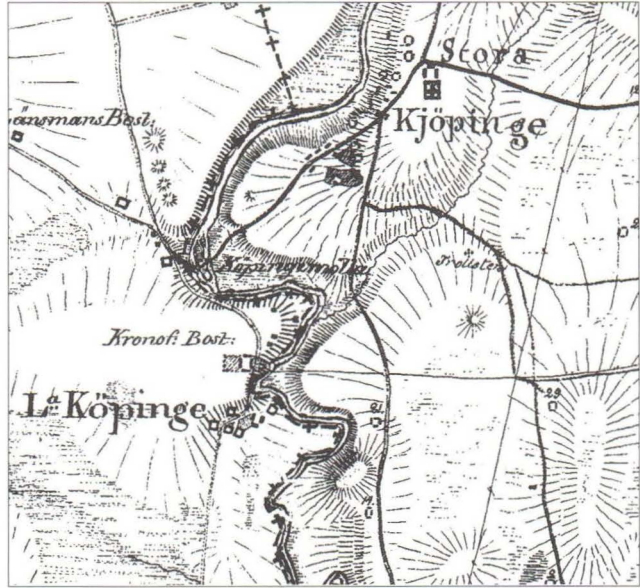
betydelse, de s.k. köpingeorterna. Dessa hade sin viktigaste funktion från ca 700-ca 1350. På dessa platser har det under vikingatiden förekommit handel och utbyte, de har varit kommunikativt viktiga platser och där har funnits en överhöghet som kontrollerat handeln och hantverket. Köpingeorternas funktioner har dock förändrats under seklernas gång och platserna är svårtolkade. Den mest kända köpingeorten är Löddeköpinge i västra Skåne, där omfattande arkeologiska undersökningar har skett, och där mer än 100 grophus har påträffats. Tidigare forskning har konstaterat ett nära rumsligt samband mellan köpingeorter och kungalevsorter under 1000- och 1100-talen. Under den äldsta urbaniseringsfasen, då de äldsta städerna i Skåne grundades, existerade köpingeorterna och städerna parallellt. Men en direkt funktionell koppling mellan »köpingeområden» och kungamakt tycks inte alltid förekomma (Söderberg 2000a; 2000b).

Köpingeorterna i Ystadsområdet

Drygt 3 km uppströms Nybroån, vid en åkrök, är Lilla Köpinge beläget väster om ån och Stora Köpinge öster om ån. Vid både Lilla och Stora Köpinge har det påträffats långhus och grophus som satts i samband med storgårdar. Vid Stora Köpinge kyrka står Skånes enda runsten av Jelling-typ. Den är daterad till tiden omkring år 1000 och sannolikt rest vid en storgård invid kyrkan. Stora Köpinge fungerade förmodligen som en handelsplats ända fram till slutet av 1200-talet, innan staden Ystad definitivt övertog rollen som centrum för handel i området (Tesch 1983:73ff; Söderberg 2000a:281ff).

Lilla Köpinge

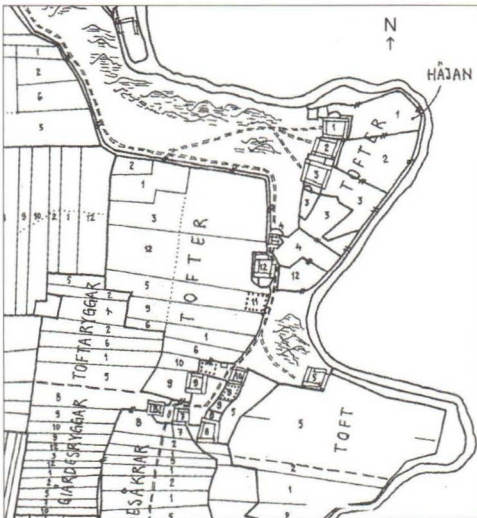
Platsen för Lilla Köpinge gamla bytomt är idag belägen på gamla sockerbruksområdet i Köpingsbro. Bytomten låg strax väster och

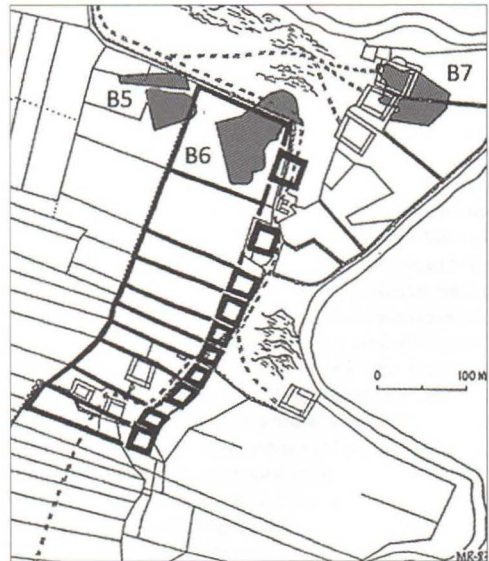
Figur 6. Stora och Lilla Köpinge på Skånska rekognoseringskartan från 1812–1820.

söder om Nybroån, precis där ån tvärt slingrar sig från norr mot väster. Den ungefärliga begränsningen på bytomten är gjord utifrån 1733 års karta. År 1348 omnämns väpnaren *Jacob Pedersen* i Lilla Köpinge. Detta tyder

på att det har funnits en huvudgård i byn under medeltiden (Skansjö, Riddersporre & Reinsert 1989:116).

Figur 7. Lilla Köpinge bytomt (RAÅ Stora Köpinge 107:1) på en äldre lantmäterikarta från år 1733. På kartan framgår gårdarna och tofterna i

Figur 8. Rekonstruktion av medeltida reglerade tofter i Lilla Köpinge (tjocka linjer). Undersökta ytor med sen vikingatida/tidigmedeltida bebyggelse är speciellt markerade (ytorna B 5, 6 och 7). Ur: Tesch 1992a:227 och Riddersporre 1995:93.

Arkeologiska undersökningar i och kring Lilla Köpinge

Sedan mitten av 1970-talet har ett flertal arkeologiska undersökningar genomförts i och kring Lilla Köpinge by och Köpingebro samhälle. Vid undersökningarna har framförallt flera omfattande boplatsområden från stenbrons- och järnålder samt tidig medeltid påträffats, liksom gravar från olika perioder. Resultaten har sammanställts och publicerats i både rapporter, artiklar, avhandlingar och andra böcker (t.ex. Larsson m.fl. (red.) 1992, Tesch 1983, 1992a & 1992b, 1993, Sabo 1995 & 1996, Andersson & Söderberg 1999, Andersson 2000 och Becker 2004).

I den södra delen av Köpingebros forna sockerbruk (RAÄ 51) har det framkommit många gårdslämningar från framförallt äldre järnålder. Det har även påträffats spår av järnframställning. I den sydöstra delen finns även boplatzlämningar från bl.a. sen stenålder och bronsålder. I närheten av gårdsenheterna har det även dokumenterats eldstäder, kokgropar och brunnar samt ässjor och rostningsgropar kopplade till järnhantering (Becker 2004:7).

Många av undersökningarna har skett i den norra delen av sockerbruket. Den norra delen av Lilla Köpinge bytomt, samt området strax väster och öster därom, undersöktes 1984 och 1985 (RAÄ 50:1–3). Här påträffades bl.a. lämningar efter minst två gårdsenheter från äldre järnålder. Men framförallt dokumenterades boplatzlämningar från en stor yngre järnålders- och tidigmedeltida bebyggelse vid Nybroån. Boplatzlämningarna utgjordes av såväl långhus som grophus och framkom på tofter i anslutning till de medeltida gårdarna. Det är också ofta på tofterna som man påträffar vikingatida och tidigmedeltida bebyggelse, föregångarna till de historiskt kända gårdarna (t.ex. Thomasson 2005:61ff.; Jönsson & Persson 2008:102ff).

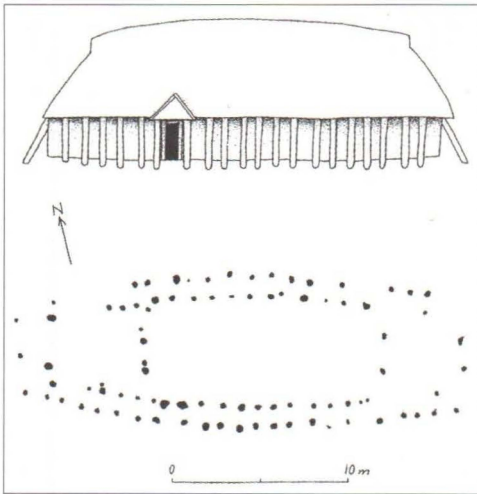
På toften till gård nr. 3 fanns bebyggelse-lämningar i form av bl.a. två »trelleborgsliknande» hus (hallbyggnader), ett antal mindre stolpbyggda hus samt flera grophus söder om gården, bl.a. ett grophus med rökugn (Tesch 1993:118ff; Söderberg 2000a:283). Bebyggelse-lämningarna var belägna inom det som av Tesch betecknas som boplatsområde B5 och B6. Vid en undersökning år 1999 kunde ännu ett »trelleborgsliknande» hus dokumenteras inom samma toftområde. Dessutom fanns det en äldre bebyggelse på toften, daterad till övergången vendeltid/vikingatid, det vill säga tiden kring år 800 (Andersson & Söderberg 1999).

Boplatsområde B5

Inom boplatsområde B5 framkom bl.a. 13 härdar på rad, daterade till övergången yngre bronsålder/föromersk järnålder. I mitten av yta a fanns ett grophus med rökugn (A479). Grophuset var ca 4,0x3,3 meter stort och med en rökugn i det sydvästra hörnet av huset. I i botten av ugnen fanns bl.a. skärvor av äldre svartgods (östersjökeramik). I golvlagret fanns, förutom fler skärvor av äldre svartgods, även en islägg och ett par vävtyngder av obränd lera. Inom boplatsområde B5 påträffades även fem vikingatida-tidigmedeltida huskonstruktioner (Tesch 1992a: 230ff; Sabo 1996:4ff).

Boplatsområde B6

Inom boplatsområde B6 dokumenterades boplatzlämningar från romersk järnålder, sen vikingatid och tidig medeltid. De flesta av långhusen härrör från romersk järnålder, men det fanns även långhus och grophus från sen vikingatid och tidig medeltid. I grophusen fanns bl.a. en stor mängd krukskärvor. I två av de sju grophusen (A483 och A510) fanns obrända vävtyngder. I grophus A483 fanns även ett par sländtrissor, en puns, en järntång, ett ringspänne av silver och en sammansatt

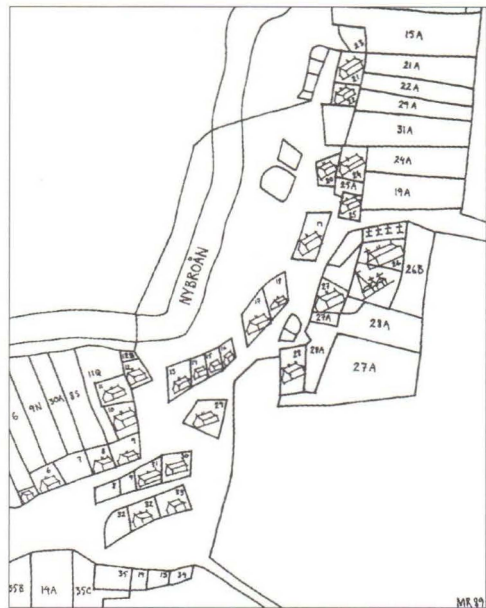
Figur 9. Ett »trelleborgsliknande» hus (hallbyggnad) som år 1999 dokumenterades på toften till gård nr. 3 i Lilla Köpinge. Hallbyggnaden är daterad till omkring år 1000, troligtvis 900-talets sista årtionden. Ur Andersson & Söderberg 1999:22.

enkelkam. Detta är föremål som ofta dateras till sen vikingatid. I ett kvadratisk grophus (A488) fanns bl.a. ett litet dräktpänne av brons med graverad ornamentik. Samma typ av dräktpänne har tidigare framkommit i Lund. Där har det daterats till 1020–1050 e.Kr. (Sabo 1996:16).

Av kartan från 1733 (figur 7–8) framgår det att merparten av lämningarna inom boplatssområde B6 låg på toften till gård nr. 3. Vid den tidpunkten (1733) hade gården redan blivit utflyttad från bygatan. Bland de reglerade tofterna i Lilla Köpinge by framstår gård nr. 3, den norra toften, som större än de andra. Troligtvis finns det här ett samband med huvudgården i Lilla Köpinge, som omnämns i ett brev 1348. Gården ägdes då av väpnaren *Jakob Pedersen*, men övergick vid detta tillfälle till kyrkan. Arkeolog Katalin Sabo menar att det inte går att utesluta ett samband mellan huvudgården och de senvikingatida-tidigmedeltida bebyggelseämningarna på toften till gård nr. 3 (Sabo 1996:17f).

Boplatssområde B7

I samband med en arkeologisk undersökning invid åkröken påträffades ovanliga bebyggelseämningar på platsen för gård nr. 1. Bebyggelseämningarna var belägna inom det som av Tesch betecknas som boplatssområde B7. Vid undersökningen dokumenterades två eller tre små fyrkantiga byggnader, med trolig datering till tidig medeltid. Eventuellt har byggnaderna fungerat som kapell och klocktorn, alternativt som torn i en motteanläggning eller ett bevakningstorn invid ån. I anslutning till lämningarna fanns högmedeltida fynd i form av en sporre med stjärntrissa och ett mynt (Tesch 1993:120; Söderberg 2000a:283). Inom boplatssområdet fanns även två grophus (A15 och A36), placerade strax

Figur 10. Stora Köpinge bytomt (RAÄ Stora Köpinge 159:1) och tofter enligt lantmäterihandlingar från 1698 (karta) och 1732 (beskrivning). På kartan framgår gårdarna och tofterna i anslutning till bytomten. Tofterna till byns två storgårdar, nr. 27 och 28, bildar tillsammans med toften till prästgården, nr. 26, ett större sammanhängande toftområde som omramar kyrkan. Ritning av kulturgeograf Mats Riddersporre. Ur: Skansjö m.fl. 1989:117.

Figur 11. Runstenen vid Stora Köpinge kyrka från slutet av 900-talet (DR 339). Foto: Lars Jönsson.

väster respektive söder om de fyrkantiga byggnaderna.

Sabo har dock ett annat tolkningsförslag, där hon, hypotetiskt, föreslår att hus I, II och III istället kan vara delar av ett långhus, som kan ha legat i öst-västlig riktning, tvärsöver den låglänta platån. Sabo menar att huset kan ha uppförts under 1100–1200-tal. Hon betonar dock att tolkningsförslaget är svårt att förena med motte-teorin (Sabo 1996:26, figur 14).

Stora Köpinge

Stora Köpinge bytomt ligger öster om Nybroån, invid en krök av ån. I Stora Köpinge fanns under den senare delen av medeltiden en s.k. *skudgård*, dvs. en kyrklig storgård. Den har sannolikt legat vid kyrkan, och utgjorts av storgårdarna 27 och 28, tillsammans med prästgården nr. 26.

Runsten vid Stora Köpinge kyrka

Skåne enda runsten (DR 339) av Jelling-typ påträffades inmurad i kyrkogårdsmuren vid Stora Köpinge kyrka. Numera står den placerad vid kyrkan. Den är daterad till tiden omkring år 1000 (ca 980–1015 e.Kr.). Inskriften lyder: **uristr : ouk : nukr : ouk : krusa : rispu : stin : þonsi : uft : aba : filaka : sin : trik : kupa**n .: dvs.: *Vreistr ok Nykr ok Krúsa reistu stein þenna ept Apa/Ebba, félaga sinn, dreng góðan*. I översättning: Vrest och Nyk och Kruse reste denna sten efter Ape/Ebbe deras felle, en god dreng (se t.ex. www.arildhauge.com/raa-se/Dr-339-Stora-Koepinge.htm).

Texten har tolkats som att stenen restes av tre krigare i den kungliga hirden till minnet av en död kamrat. Titlarna *felle* och *gode dreng* ska visa att den döde var en betydelsefull person i den kungliga hirden. Det är den enda runstenen i Skåne med förbindelse direkt till kungamakten under ett tidigt skede. Mycket tyder på att runstenen ursprungligen restes vid en storgård. På storgårdens toft uppfördes sedan troligen en träkyrka under 1000-talet, som senare ersattes av en stenkyrka (Andersson & Söderberg 1999:24).

Arkeologiska undersökningar i Stora Köpinge

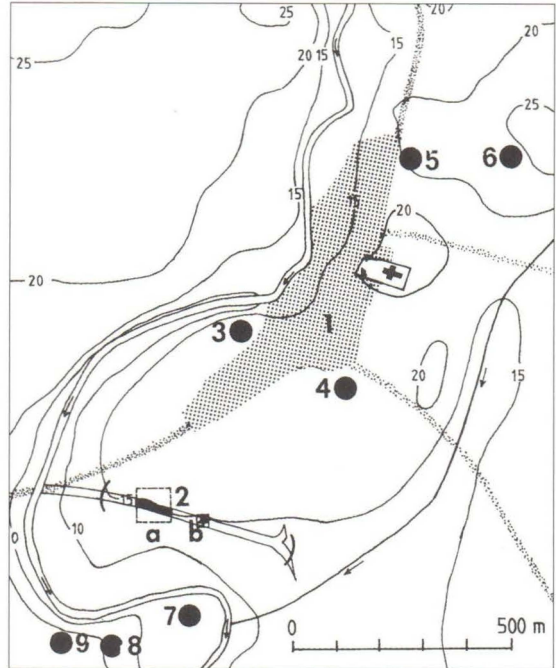
Det har även utförts arkeologiska undersökningar på de s.k. tofterna i närheten av Stora Köpinge bytomt. Vid undersökningarna har det bl.a. påträffats bebyggelse lämningar från sen vikingatid och tidig medeltid.

Undersökningsplats 2 (RAÄ 120:1)

På den norra sidan av Nybroån undersöktes 1979 ett tiotal gravar från sen vikingatid-tidig medeltid, ett slaviskt grophus samt ett stort antal härdar och gropar som huvudsakligen var samtida med gravarna. Platsen tolkades som en del av den senvikingatida

Figur 12. Stora Köpinge bytomt med arkeologiska undersökningar i närområdet (inklusive Lilla Köpinge). 1. RAÄ 159, Stora Köpinge bytomt utifrån lantmäterikarta från år 1698. Bytomten är skrafferad. 2. RAÄ 120, lämningarna påträffades mellan parenteserna. a: tidigkristen gravplats eller kyrkogård. b: grophus av slavisk typ från 1000-talet. 3. RAÄ 136, Lillevångs tofter, vikingatida-tidigmedeltida långhus. 4. RAÄ 121 1–2, vikingatida långhus och grophus. 5. RAÄ 122:1–2, tidigmedeltida långhus och tre grophus (ett slaviskt?). 6. RAÄ 123:1–2, vikingatida grophus. 7. Senvikingatida-tidigmedeltida grophus, tidigmedeltida träkyrka och klocktorn (eller motteanläggning). 8. Senvikingatida-tidigmedeltida långhus och grophus. 9. Tidigmedeltida hus och ett slaviskt grophus från 1000-talet. Ur: Tesch 1992a:235 och 1993:126.

och tidigmedeltida handelsplatsen Köpinge (Tesch 1992a:232ff; Tesch 1993:124ff; Sabo 1996:2).

Undersökningsplats 3 (RAÄ 136:1)

Inom ramen för Ystadsprojektet grävdes hösten 1986 sju sökschakt på Lillevångs tofter, inom fastigheten Stamhem. Vid undersökningen dokumenterades ett stort antal stolphål, där flertalet tolkades som ingående i vikingatida-tidigmedeltida långhus. Vid undersökningen framkom även gropar, härdar, kokgropar och rännen. Merparten av keramiken var s.k. vendiskt svartgods eller östersjökeramik, vilket tyder på en datering av lämningarna till övergången vikingatid-tidigmedeltid (Torstensdotter Åhlin 1986).

Undersökningsplats 4 (RAÄ 121:1–2)

År 1991 avbanades en ca 50x6 meter stor yta på ett åkerstycke benämnt »skubbor» i Stora Köpinge bys södra vång. Vid undersökning-

en framkom bl.a. ett långhus och ett 3,5x3,5 meter stort grophus från vikingatid. I grophusets sydvästra del fanns rester av en härde. Vid härden fanns några vävtyngder. I grophuset fanns även en del av ett skifferbryne och några keramikskärvor av vikingatida AIV-gods (Söderberg 1992:7ff). Huslämningarna och keramikmaterialet dateras till 800–900-tal.

Undersökningsplats 5 (RAÄ 122:1–2)

Vid samma tillfälle utfördes även en undersökning på gårdstoft i den norra delen av Stora Köpinge bytomt. Den första avbanade ytan var ca 33x13 meter stor. I ett senare skede undersöktes även en ca 28x4 meter stor yta ett fåtal meter norr om den första ytan. På den södra ytan fanns bebyggelselämningar i form av ett långhus och två grophus. I ett av grophusen (A50) fanns bl.a. delar av vävtyngder. I det andra grophuset (A79) fanns bl.a. en ansamling av skörbränd

sten i golvlagret. Detta tolkades som ett utrasat stenmagasin från en rökugn. I grophuset fanns bl.a. keramikskärvor från ett större kärl av typen A-gods, en fragmentarisk vävtyngd och slagg. Grophuset hade en del gemensamma drag med s.k. slaviska grophus från tidig medeltid. På den norra ytan dokumenterades ännu ett grophus. I grophuset fanns en keramikskärva av godstypen AIV. Möjligtvis kan grophuset dateras till sen vikingatid (Söderberg 1992:9ff).

Undersökningsplats 6 (RAÄ 123:1–2)

Omkring 200 meter öster om undersökningsområde 5 utfördes vid samma tidpunkt en undersökning på ett åkerstycke med namnet »Björnhögsåkrar», beläget inom Stora Köpings norra vång. Den avbanade ytan var ca 37x10 meter stor. Vid undersökningen framkom ett grophus, stolphål, härदार och en eventuell ugn. I grophuset fanns bl.a. keramikskärvor från fyra kärl av godstypen AIV. Grophuset är daterat till sen vikingatid (Söderberg 1992:12f).

Vad berättar keramiken från Lilla och Stora Köpinge?

Från Lilla Köpinge har fynd från fem olika arkeologiska undersökningar studerats. Det största fyndmaterialet (LUHMnr. 30518) framkom vid undersökningar 1984 inom fastigheten Lilla Köpinge 6:26 (RAÄ 50:1, boplotsområde B5 och B6). Keramiken utgjordes både av vikingatida AIV-keramik och östersjökeramik, där den förra keramiken kan dateras från 700-talet till en bit in i 1000-talet. Kärlen från undersökningen var typiska vad gäller den skånska keramiken. Östersjökeramiken var däremot varierad. Det som dominerade var kärl med inåtböjt mynningsparti, men det fanns även kärl med andra former. Två av kärlen har betydande likheter med den senslaviska keramiken av typ Vipperow och Teterow från norra Tyskland. Denna keramik kan dateras från senare delen av 900-talet till omkring 1150 (Kempke 1988, Tab. 1). Liksom i Nedrabys fanns det slaviska inslag i keramikmaterialet. Det som skiljer ut sig är det betydande inslaget av

Figur 13. Två skärvor östersjökeramik (A–B) samt en hybrid-skärva (C) mellan östersjökeramik och AIV-keramik från fastigheten Lilla Köpinge 6:7. Samtliga tre kärl har tillverkats i sydöstra Skåne.

AIV-keramik i Lilla Köpinge. En intressant detalj i materialet från undersökningen är att det påträffades en mynningsskärva AIV-keramik som var ornerad med vågband, medan mynningsformen har likheter med den mellanslaviska Feldbergkeramiken. Detta innebär att tillverkningstekniken och kärlgodset sluter an till den skandinaviska keramiktraditionen medan dekoren och mynningsformen var slaviska. Kärlet bör ha tillverkats av en skandinavisk keramik med kännedom om den slaviska keramiktraditionen. Skärvan framkom i golvlagret i ett grophus. Utifrån keramiken bör grophuset dateras till omkring år 800. Andra fynd från undersökningen utgjordes av sländtrissor, hängbryne, pärlor, vävtyngder, benprylar samt en slipsten. Troligtvis har utgrävningen på fastigheten Lilla Köpinge 6:26 berört en grophusbebyggelse som etablerades på 800-talet, och som fanns kvar in i 1000-talet.

Även vid undersökningar inom fastigheten Lilla Köpinge 6:7 m.fl. (RAÄ 50:3, söder om boplotsområde B5 och väster om B6) fanns det keramik som inspirerats av både skandinaviska och slaviska traditioner. Här framkom bl.a. ett typiskt AIV-kärl, men med vågbandsdekor. Detta kärl var lokalt framställt, och visar att skandinaviska keramik i området hade tillgång till slavisk keramik, sannolikt redan från början av 800-talet. Inom denna fastighet framkom även andra fynd, främst östersjökeramik från början av 1000-talet ((LUHMnr. 31066, 31094 och 31151). Slutligen har en mindre undersökning inom fastigheten Lilla Köpinge 12:7, vid Barevadsmölla, resulterat i ett begränsat keramikmaterial som är samtida med de båda andra.

Man kan därmed fastslå att bebyggelsen inom de ovan redovisade undersökningarna etablerades redan på 800-talet, och hade kontinuitet fram till första delen av 1000-talet. Ett viktigt resultat är också inblandningen av

slaviskinspirerad keramik. Denna andel är betydligt högre än i andra områden i Skåne.

Från Stora Köpinge ingår fynd från fyra olika undersökningar. Fyndmaterialen förefaller vara relativt likartade, men varierar något i kvantitet och möjligtvis även i kronologi. Det äldsta materialet bör ha påträffats inom undersökningsplatserna 4–6 (RAÄ 121, 122 och 123), omedelbart öster om Stora Köpinge bytomt. Här fanns huvudsakligen keramikskärvor av AIV-gods, och endast två bukskärvor av godstypen östersjökeramik (LUHM 30219). En av skärvorna var ornerad med linjer. Det går inte utesluta att skärvorna tillhört slaviska kärl istället för Östersjökeramik, vilket innebär att keramikmaterialet kan dateras till 800- och 900-talen. Tidig- och mellanslavisk keramik var relativt vanlig i Skåne och framför allt i sydöstra Skåne (Brorsson 2003). Utifrån keramikmaterialet bör bebyggelsen dateras till tiden innan 1000-talet. Det bör även nämnas att det framkom fynd av vävtyngder, vilket är typiskt för en grophusbebyggelse.

De övriga tre undersökningarna i Stora Köpinge bör ha berört bebyggelse från 1000-talets första hälft. Från fastigheten Stora Köpinge 62:1 (RAÄ 120, undersökningsplats 2) framkom huvudsakligen östersjökeramik med inåtböjt mynningsparti. Merparten av östersjökeramiken påträffades i ett slaviskt grophus (A26). Det fanns även några få keramikskärvor av godstypen AIV. Dessutom fanns där flera brynen, en glaspärkla, beslag samt en möjlig vågskål (LUHM 30514). Den senare är fragmentarisk och osäker, men det hade inte varit överraskande med ett föremål som antyder handel på en köpingeort. Keramikmaterialet från Stora Köpinge 11:16, Stamhem (RAÄ 136, undersökningsplats 3) är av samma typ som materialet från Stora Köpinge 62:1. Här framkom även ett bryne samt en skärva från en högmedeltida kanna av glaserat rödgods.

Från Stora Köpinge kyrka (LUHM 29279) finns ett mindre antal fynd, där keramiken nästan enbart utgörs av Östersjökeramik. I kyrkan fanns även en keramikskärva från ett protostengods från Sieburg i Tyskland, som kan dateras till 1250–1350, och en skärva äldre glaserat rödgods från samma tid. Vid undersökningen påträffades även en bennål och ett tinnbein, vilken har använts för att tvinna tråd.

Slutligen kan man konstatera att samtliga elva analyserade skärvor från Lilla Köpinge och Stora Köpinge tillhör kärl som har tillverkats lokalt i sydöstra Skåne. Keramiken kan dateras från 800-talet till första delen av 1000-talet. Det slaviska inslaget är närvarande på båda platserna, både direkt och indirekt. Det fanns även ett yngre material i både Lilla Köpinge och Stora Köpinge. Detta material har påträffats i anslutning till respektive kyrka.

Stora och Lilla Köpinge under sen vikingatid och tidig medeltid

Vid ett flertal undersökningar i och kring Lilla Köpinge by och Köpingeby samhälle har flera stora boplatsoområden från stenbrons- och järnålder samt tidig medeltid påträffats, liksom gravar från olika perioder. I det här sammanhanget är det de vikingatida och tidigmedeltida bebyggelserna på ömse sidor av Nybroån som ska belysas.

En vikingatida »storbondehandelsplats» under 800–900-tal?

De arkeologiska undersökningarna samt analysen av keramikmaterialet, visar att det på tofterna intill de historiskt kända gårdslägena i Lilla Köpinge, i synnerhet till gård nr. 3, har funnits en stor bebyggelse från 800-talet till första hälften av 1000-talet. I ett grophus fanns bl.a. slaviskinspirerad AIV-keramik från 800-talet. Kärlet var lokalt framställt, och visar att keramiker i området hade till-

gång till slavisk keramik redan i början av 800-talet.

Arkeologiska undersökningar ute på Stora Köpinge södra respektive norra vång, omedelbart öster om Stora Köpinge bytomt, har påvisat vikingatida bebyggelser från 800–900-talen. Här fanns huvudsakligen keramikskärvor av AIV-gods, och endast två skärvor av godstypen östersjökeramik.

Om en omfattande handel bedrivits på platsen redan under 800-talet och första hälften av 900-talet är oklart, åtminstone utifrån fyndmaterialet. Handels betydelse för köpingeorterna har således inte fullt ut bekräftats utifrån de arkeologiska fynden (Andersson & Söderberg 1999:25). I t.ex. Löddeköpinge, där det undersökts ett flertal grophus från perioden, verkar det som att bebyggelsen haft en säsongsmässig karaktär under åtminstone 800-talet på den s.k. »marknadsplatsen» i alla fall (Ohlsson 1976:151). Närvaron av ett antal grophus från 800–900-talen i Lilla och Stora Köpinge antyder en begynnande handel på platsen. Tesch betonar även att köpingeplatsen låg i »...en knutpunkt mellan land- och vattenvägar, vilket är väsentligt för varuutbyte och omlastning av fjärrhandelsprodukter» (Tesch 1983:77). Köpingeorterna låg ofta bra till kommunikationsmässigt, i centrum av de rika slättbyggena. Ofta har handels- eller marknadsaktiviteter ansetts vara viktiga funktioner på platserna, vilket även ortnamnen tyder på (Andersson & Söderberg 1999:25). I det här sammanhanget bör även en bebyggelse från yngre järnålder (folkvandringstid, vendeltid och tidig vikingatid) vid Tingshögsområdet, några km söder om köpingeorterna, men endast ca 300 meter öster om Nybroån, omnämnas. Här har undersökts långhus och ett relativt stort antal grophus (Tesch 1992:247). Det har bl.a. föreslagits att dessa platser från yngre järnålder (ca 500–900) kan ha fungerat som en typ av »bygdehamnar» för de kring-

liggande byarna (Andersson & Söderberg 1999:25).

Professor Erik Cinthio menar att en vikingatida storbondehandel över det egna landets gränser var en förutsättning för köpingeorternas uppkomst. Handeln skulle sedan gradvis ha minskat på grund av kungamakten ambition att initiera tillkomsten av de tidigmedeltida stadsbildningarna i syfte att kontrollera de lokala näringarna (Cinthio 1975:10). Tesch föreslår å sin sida att kungamakten istället kan ha attraherats till ekonomiskt intressanta områden såsom köpingeorterna. I anslutning till dessa kan kungamakten ha etablerat centra av administrativ art, de s.k. kungaleven. Syftet kan ha varit att kontrollera köpingeorterna och tillgodogöra sig vinsterna av handelsverksamheterna. Kungamakten kan dessutom även haft en egen försäljning av kronans uppbörd och produktion (Tesch 1983:93).

Kungamakten inflytande – Lilla och Stora Köpinge under sen vikingatid och tidig medeltid

I såväl Lilla som Stora Köpinge finns bebyggelse lämningar från sen vikingatid och tidig medeltid (ca 950–1200) i form av både långhus och slaviska grophus. Bebyggelsen är belägen på tofter i anslutning till historiskt kända gårdslägen, t.ex. på toften till gård nr. 3 i Lilla Köpinge och på Lillevångs tofter strax norr om gård nr. 11 i Stora Köpinge. Dessutom har det mellan Lilla och Stora Köpinge, strax norr om Nybroån, påträffats ett slaviskt grophus från 1000-talet samt ett tiotal gravar från sen vikingatid–tidig medeltid. Platsen har tolkats som en del av den tidigmedeltida handelsplatsen Köpinge (figur 14, se även Tesch 1992a:232ff; Tesch 1993:124ff; Sabo 1996:2).

Vid slutet av 900-talet/början av 1000-talet börjar den danska kungamakten intresse i Lilla och Stora Köpinge avspegla sig i det

arkeologiska materialet. På toften till gård nr. 3 i Lilla Köpinge fanns bebyggelse lämningar i form av bl.a. tre »trelleborgsliknande» hus (Tesch 1993:118ff; Söderberg 2000a:283), dvs. hus som efterliknade hallbyggnaderna i den danska kungamakten ringborgar. Det nya byggnadsskicket medförde att hallen kunde göras större och att den synliggjordes i högre grad. Mycket tyder på att hustypen skapades för att ge ett intryck av makt och prestige. Trelleborgshuset byggs först i ringborgarna, de s.k. »trelleborgarna», kring år 980 på Jylland, Fyn och Själland. Två ringborgar är kända i Skåne; i Trelleborg och i Borgeby vid Löddeköpinge (Svanberg & Söderberg 1999). Ringborgarna kan eventuellt ha anlagts av den danska kungen Harald Blåtand i dennes strävan att knyta samman de olika landskapen till ett kungarike. I samarbete med kyrkan etablerade sig den danska kungamakten i Skåne kring år 1000 (Andersson & Söderberg 1999:21ff).

Även runstenen vid Stora Köpinge kyrka visar på kungamakten intresse i köpingeorterna. Texten kan tolkas så att runstenen restes av tre krigare i den kungliga hirden till minne av en avliden kamrat. Av titlarna *felle* och *gode dreng* framgår att den döde var en viktig person i den kungliga hirden. Genom analyser av äldre lantmäterikartor och annat historiskt källmaterial framgår det att runstenen sannolikt ursprungligen restes i närheten av en storgård. På dess toft byggdes sannolikt en träkyrka under 1000-talet. Storgården, eller huvudgården, utgjordes senare av gårdarna 27 och 28, tillsammans med prästgården nr. 26.

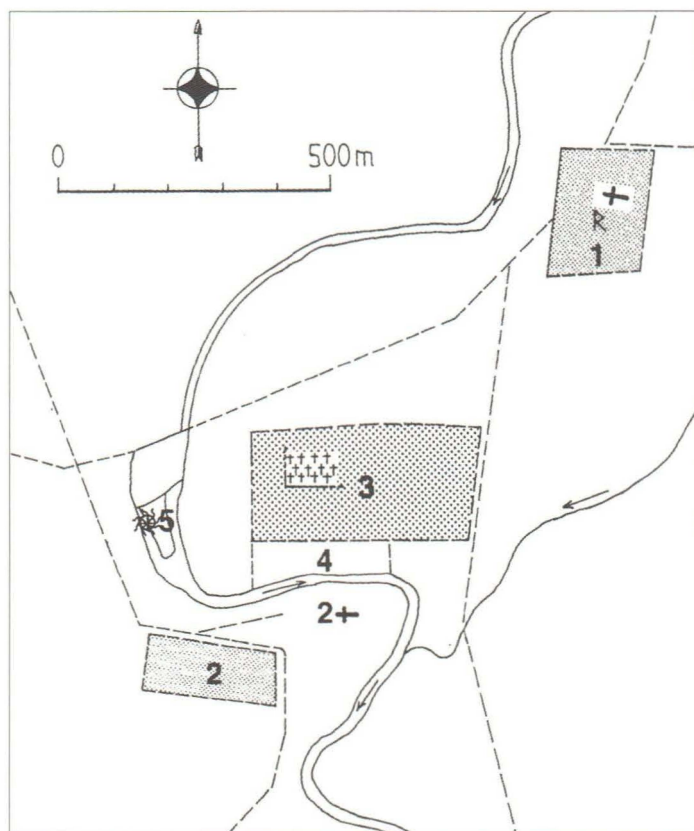
Liknande analyser för Lilla Köpinge visar att toft nr. 3 var mycket större än de andra. Det framgår även att de ovan nämnda hallbyggnaderna låg just inom denna toft (Skan-sjö, Riddersporre & Reinsnert 1989; Andersson & Söderberg 1999:24).

Mycket tyder således på att det fanns stor-

gårdar på båda sidor av ån och att de anlades omkring år 1000, möjligtvis redan på 980-talet. Runstenen visar att stormannen i Stora Köpinge varit knuten till den danska kungamakten. Sannolikt har en storman med motsvarande hög status varit bosatt i Lilla Köpinge. Det förefaller således som att kungamakten hade stora intressen i området och att de bevakades genom att kungamakten förlänade storgårdar till sina hirdmän. Dessa kan ha utgjorts av lokala stormän eller andra som lierade sig med kungamakten för att få ytterligare makt och prestige. Uppförandet av t.ex. hallbyggnaderna har sannolikt visat på de lokala stormännens koppling till kungamakten. Dessutom uppfördes träkyrkor tidigt i köpingeorterna, vilket i vissa fall kan tyda på en tidig kristen mission. För att visa an-

knytningen till kungamakten, och den begynnande kristna kyrkan, lät stormännens uppföra både hallbyggnader och träkyrkor på sina stora gårdstomter.

Sten Tesch har gjort en hypotetisk rekonstruktion av köpingeorterna under sen vikingatid och tidig medeltid, ca 900–1200 (Tesch 1992:239, figur 52). I Stora Köpinge anlades en storgård och en kyrka på en stor toft (huvudgårdstoft). I anslutning till storgården restes en runsten (1). I Lilla Köpinge etablerades samtidigt ännu en storgård med ett flertal hallbyggnader (trelleborgshus) (2). Ute på en udde, ett kort avstånd från storgården, byggdes en träkyrka (utan gravar) och möjligtvis en mindre borganläggning (motte) för kontroll av trafiken på Nybroån (2). Tesch har även lokaliserat platsen för handelsplat-

Figur 14. En hypotetisk rekonstruktion av Lilla och Stora Köpinge under sen vikingatid och tidig medeltid, dvs, ca 900–1200. Rekonstruktion av Sten Tesch. Ur: Tesch 1992a:239.

1. Stora Köpinge huvudgårdstoft och kyrka och runsten
2. Lilla Köpinge huvudgårdstoft med en träkyrka på en udde
3. Köpingeorten med en tidig kristen kyrkogård eller begravningsplats
4. Hamn
5. Vattenmølla

sen *Köpinge* med en tidigkristen kyrkogård eller begravningsplats. Handelsplatsen var belägen mellan Stora Köpinge och ån. Här har påträffats tio gravar från sen vikingatid-tidig medeltid, ett slaviskt grophus samt ett stort antal härdar och gropar som huvudsakligen var samtida med gravarna. I en av gravarna fanns f.ö. ett svärd av senvikingatida typ. I det slaviska grophuset fanns flera brynen, en glaspärla, beslag samt en möjlig vågskål, ett av få föremål som antyder handel på köpingeorten (3). Söder om köpingeplatsen föreslår Tesch läget för en möjlig hamnplats (4). Vid platsen för vattenmöllan (5) fanns ett vadställe över ån. Denna framgår även på en karta över Stora Köpinge från 1698 (Tesch 1992:226ff).

Relationen mellan kungalevet Nedraby och köpingeorterna

Redan strax före år 1000 började den danska kungamakten intressera sig för Ystadsområdet märkas. Då förlänade kungamakten storgårdar i Lilla och Stora Köpinge till sina hirdmän, vilka möjligtvis utgjordes av lokala stormän som lierat sig med den danska kungamakten. Uppförandet av bl.a. hallbyggnaderna och resandet av runstenen vid storgården i Stora Köpinge kan ses som företeelser som visade på stormännens koppling till kungamakten redan omkring år 1000. I området vid såväl Lilla som Stora Köpinge fanns dessutom en relativt stor bebyggelse redan under yngre järnålder (folkvandringstid, vendeltid och äldre vikingatid).

Trots att kungamakten börjar etablera sig i Köpingebygden kanske redan på 980-talet, dröjer det ca 50 år innan en kunglig administrativ organisation etablerade sig i Köpingeområdet. Då etablerar kungamakten ett kungalev, Arvalund (Nedraby), ca 5 km uppströms Nybroån och Stora Köpinge. Fyndmaterialet från undersökningar i Nedraby

visar att bebyggelsen etablerades vid mitten av 1000-talet. Det bör dock poängteras att slutsatserna angående kungalevets etablering i Nedraby enbart bygger på mycket begränsade arkeologiska undersökningar, ett förhållandevis litet fyndmaterial och en delvis osäker datering.

I både Nedraby och köpingeorterna finns slaviskliknande keramik, med merparten i Lilla och Stora Köpinge. Det slaviska materialet i köpingeorterna är huvudsakligen från 800- och 900-talen, medan det i Nedraby finns ett senslaviskt inslag i form av Teterowkeramik. Inslaget av slavisk keramik antyder att det kan ha funnits täta kontakter med människorna på andra sidan Östersjön, kanske i form av handelskontakter.

Tesch har framlagt en hypotes som går ut på att överskottet från den kungliga uppbödden som samlades in i kungalevet kan ha transporterats till och avsatts i köpingeorten (Tesch 1984, 1993; Söderberg 2000a:284). Det är också möjligt att det skett en allsidig produktion i kungalevet, vilka sedan avsatts i den kungligt kontrollerade köpingeorten. Visserligen har inga grophus dokumenterats i Nedraby, men med tanke på att det har beilagts ett stort antal grophus på andra kungalevsplatser, t.ex. Oxie, Gårdstånga och Tommarp, så har det sannolikt även funnits en omfattande grophusbebyggelse i Nedraby. När den danska kungamakten börjar etablera sig Ystadsområdet, omkring år 1000, tar kungamakten således även kontrollen över handeln i köpingeorterna. Sannolikt verkade orterna i symbios med varandra under 1000- och 1100-talen.

Arvalund och andra skånska kungalev

När man jämför Arvalund (Nedraby) med andra kungalevsorter är det viktigt att vara medveten om att det i Nedraby enbart har ut-

förts oerhört små arkeologiska undersökningar och att fyndmaterialet är förhållandevis litet. Tolkningarna blir därmed inte lika kvalitativa, men däremot finns det en rad olika tendenser. Om man studerar keramikmaterialet kan man se att det finns betydande likheter mellan Nedraby och Tommarp. Båda kungalevsorterna etablerades i mitten av 1000-talet, utan någon direkt kontinuitet vad vi vet med en äldre bebyggelse på platsen. Däremot har orterna anlagts relativt nära senvikingatida storgårdar, Lilla och Stora Köpinge respektive Järrestad, vilket visar att det fanns en centralitet i dessa områden. Studien har även konstaterat att det finns ett inslag av slavisk keramik i både Nedraby, Tommarp och från bosättningen på Mölleholmen. Detta tyder på att det slaviska inslaget och kontakterna kan ha levt kvar i sydöstra Skåne en bit in i 1000-talet. Däremot finns det mindre likheter mellan keramiken från Nedraby och keramiken från Lund och Oxie, trots att ett kärl av östersjökeramik från Nedraby kan ha tillverkats i Lundaområdet.

Även studien av Nedraby visar att den danska kungamaktens etablering i Skåne inte följde ett givet mönster. I Oxie etablerade sig kungamakten redan kring år 1000, möjligtvis samtidigt som kungamakten etablerar sig i Lund på 980-talet. I sydöstra Skåne dröjde det till mitten av 1000-talet innan den danska kungamaktens expansionsintressen österut blev märkbara, medan det var först i början av 1100-talet som kungamakten på allvar etablerade sig i nordöstra Skåne. Såsom tidigare påpekats kan de senare etableringarna av kungaleven i östra Skåne bero på att den lokala makten haft starka band till svearna och deras maktområden längs östersjökusten. Denna relation avspeglas även av de tre »svenska» runstenarna i östra Skåne (Jöns-son & Brorsson 2011).

I detta sammanhang kan kanske Nedraby (Arvalund) i södra Skåne uppfattas som en

»hybrid». I Ystadsområdet gör sig kungamaktens inflytande märkbar redan kring år 1000, vilket t.ex. avspeglas i resandet av runstenen av Jelling-typ vid storgården i Stora Köpinge och uppförandet av eventuellt kungamaktsinspirerade hallbyggnader (treleborgsliknande hus) på storgården i Lilla Köpinge. Däremot verkar det som att kungalevet i Nedraby först etablerades vid mitten av 1000-talet, ungefär samtidigt som kungalevet i Tommarp. Men för att placera Nedraby (Arvalund) i rätt historisk kontext är det nödvändigt med ytterligare arkeologiska undersökningar på platsen. Än så länge får tolkningen av kungalevet Arvalund bygga på det begränsade fyndmaterialet och inte på bebyggelse lämningar.

Summary

The main purpose of the article is to study the relationship between Nedraby (kungalevet Arvalunda) and the market sites of Lilla and Stora Köpinge in southern Scania. One of the aims of this study was to investigate the finds, in particular the ceramics, from Nedraby as well as from Lilla and Stora Köpinge. In an attempt to include Nedraby in a larger Scanian perspective of power, the ceramics from Nedraby will be compared to ceramics from other kungalev in Scania. The article also takes into consideration the archaeological investigations made in Nedraby and Lilla and Stora Köpinge, and interprets archaeological remains from late Iron-age and the medieval period. Different interpretative proposals from other researchers regarding the relationship between kungalevet Nedraby and the market sites are also included in the study.

The result of the study indicates that the power of the kingship is starting to be noticeable just before the year 1000 AD. At that time the king granted large farms in Lilla and

Stora Köpinge to his housecarls. The construction of for instance hall buildings and the erection of rune stones at the large farm in Stora Köpinge were phenomena indicating the chieftains' connection to the monarchy as early as around the year 1000 AD. By the middle 11th century the kingship establishes a kungalev, Arvalunda (Nedraby), ca 5 km upstream Nybroån and Stora Köpinge. Slavic pottery occurs in Nedraby as well as at the market sites, the majority in Lilla and Stora Köpinge. The Slavic pottery element suggests the possibility of close contact with people living on the other side of the Baltic Sea.

One interpretation is that the surplus from the royal collection of taxes from the kungalev was transported to and sold at the market sites. It is also possible that there were production within the kungalev, and that the produce then was sold at the royally controlled market site. When the Danish monarchy begins to establish itself in the area around Ystad, it also takes control of the trade within the market sites.

A study of the ceramic material indicates significant similarities between Nedraby and Tommarp. Both kungalev was established in the middle of the 11th century, relatively close to late Viking age large farms. The study has also concluded that there is an element of Slavic pottery in Nedraby as well as in Tommarp and from the settlement at Mölleholmen. This indicates that the Slavic element and the contacts may have survived in south-eastern Scania for some time in the beginning of the 11th century. However there are less similarity between the ceramics from Nedraby, and the ceramics from Lund and Oxie.

In order to place Nedraby (Arvalunda) in the correct historical context, further archaeological investigations of the site is neces-

sary. So far the interpretation of the kungalev Arvalunda may be based on the limited find material.

Translation made by Annica Cardell.

Källor

- Andersson, T. 2000. Järnåldersbebyggelse i Köpingebro, Lilla Köpinge 6:7 m.fl. Ystads kommun, Skåne. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 2000:75.
- Andersson, T. & Söderberg, B. 1999. Monumentet vid betrampen. Sjösten, P. E. (red.). *Stora Köpinges historia del 2. Bygd i blomstring*. Stora Köpinge.
- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia, Tidskrift för historisk forskning*. Band 49:1. Lund.
- Becker, N. 2004. *Kvinnograv och boplatzlämningar vid sockerbruket i Köpingebro*. Skåne, St. Köpinge socken, Köpingebro 6:43, RAÄ 51. Arkeologisk förundersökning. UV Syd Rapport 2004:23.
- Brorsson, T. 2003. The Slavonic Feldberg and Fresendorf pottery in Scania, Sweden. I: B. Hårdh/L. Larsson (red.). - *Centrality – Regionality*, Uppåkrastudier 7. Lund, sid. 223-234.
- Brorsson, T. & Jönsson, L. 2005. Tumathorp in South Eastern Scania – a study of an early Medieval town (kungalev). *Lund Archaeological Review Vol. 10*. 2004. Lund.
- Cinthio, E. 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale 1975:1*.
- Jönsson, L. 2011. *Tommarp – Kunglig produktionsort och klosterstad*. Lund Studies in Historical Archaeology 13. Licentiatavhandling i Historisk arkeologi. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Jönsson, L. & Brorsson, T. 2003. Oxie i sydvästra Skåne. En plats med centrala funktioner. Anglert, M. & Thomasson, J. (red.) *Landskapsarkeologi och tidig medeltid – några exempel från södra Sverige*. Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 41.
- Jönsson, L. & Brorsson, T. 2011. Vä under vikingatid och tidig medeltid. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*. Nr 4 2011. Jubileumsnummer Ale 50 år 1961–2011. Lund.
- Jönsson, L. & Persson, L. 2008. *Det organiserade landskapet*. Öresundsförbindelsen och arkeologin. Malmöfynd nr 13. Malmö Kulturmiljö.
- Kelm, R. 2000. Mölleholmen. Eine slawische Inselsiedlung des 11. Jahrhunderts in Schonen, Südschweden. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No. 74. Lund

- Kempke, T. 1988. Zur Chronologie der Keramik von Starigard/Oldenburg. Bericht der Römisch Germanischen.
- Kong Valdemars Jordebog 1–3. Utgiven av Svend Aakjær. København 1926–45. (Förkortas KVJ).
- Lagerqvist, L.O. 1961. Mynten från Nedrabys kyrkoruin. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1961*. Lund.
- Larsson, L., Callmer, J. & Strjernquist, B. (red.), 1992. *The Archaeology of the Cultural landscape. Field Work and research in a South Swedish Rural Region*. Acta Archaeologica Lundensia. Series prima in 4° N° 19. Lund.
- Noreen, S.E. 1961. Nedrabys kyrkoruin. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1961*. Lund.
- Ohlsson, T. 1976. The Löddeköpinge Investigation I. The settlement at Vikhögsvägen. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1976*.
- Riddersporre, M. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institutioner, Avhandlingar 124. Lund.
- Sabo, K. 1995. Skåne, Stora Köpinge socken, Lilla Köpinge 6:20 1975; 6:20-21 1978, 6:16 1984; 6:19 (tidigare 6:18) 1985; 6:91 1986. Arkeologiska för- och slutundersökningar RAÄ 51. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1995:70*.
- Sabo, K. 1996. Skåne, Stora Köpinge socken, Lilla Köpinge 6:26 1984. Arkeologisk för- och slutundersökning RAÄ 50a. Skåne, Stora Köpinge socken, Lilla Köpinge 6:91 1985. Arkeologisk för- och slutundersökning RAÄ 50b. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:2*.
- Skansjö, S., Riddersporre, M. & Reisnert, A. 1989. Huvudgårdarna i källmaterialet. Andersson, H. & Anglert, M. (red.). *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.
- Strömberg, M. 1961. Den äldre bebyggelsen vid Nedrabys kyrka. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1961*. Lund.
- Svanberg, F. & Söderberg, B. 1999. *Den vikingatida borgen i Borgeby*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge I. Lund.
- Söderberg, B. 1992. *Köpingebro-Svenstorp, Stora Köpinge, Skåne*. 1991. VA-ledning. Fornlämning 22. Arkeologisk utredning och slutundersökning. Riksantikvarieämbetet. Byrån för Arkeologiska Undersökningar. UV Syd Lund. Arkivrapport.
- Söderberg, B. 1994. Kungens Gårdstånga – från Odin till adel. *Arkeologi i Sverige* Nr 3. Stockholm.
- Söderberg, B. 2000a. Vad är en köpingeort?. Svanberg, F. & Söderberg, B. (red). *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Skrifter No 32. Lund
- Söderberg, B. 2000b. Vikingatidens boplatser i Löddeköpingeområdet. Svanberg, F. & Söderberg, B. (red). *Porten till Skåne Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Skrifter No 32. Lund.
- Tesch, S. 1983. Ystad II – en omlandsstudie. *Medeltidsstaden 45*. RAÄ Stockholm.
- Tesch, S. 1992a. The long-term development of a settlement region on the coastal plain – the Köpinge area. Larsson, L., Callmer, J. & Strjernquist, B. (red.), 1992. *The Archaeology of the Cultural landscape. Field Work and research in a South Swedish Rural Region*. Acta Archaeologica Lundensia. Series prima in 4° N° 19.
- Tesch, S. 1992b. House, farm and village in the Köpinge area from the Early Neolithic to the Early Middle Ages. Larsson, L., Callmer, J. & Strjernquist, B. (red.), 1992. *The Archaeology of the Cultural landscape. Field Work and research in a South Swedish Rural Region*. Acta Archaeologica Lundensia. Series prima in 4° N° 19.
- Tesch, S. 1993. *Houses, Farmsteads and Long-term change. A regional Study of Prehistoric Settlements in the Köpinge Area in Scania, Southern Sweden*. Department of Archaeology, Uppsala University.
- Thomasson, J. 2005. Bybildningen och bönderna. Mørgren, M. (red.). *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet.
- Torstensdotter Åhlin, I. 1986. Slutredovisning St. Köpinge 11:16, Stamhem. Ystad-projektet Delprojekt B3. Lunds Universitet Historiska museet och Arkeologiska institutionen.
- Wallin, C. 1955–1962. *Tommarps Urkundsbok 1085–1600. Klostret-Hospitalet-Staden-Socknen. I 1085–1300*. Stockholm.
- Wallin, C. 1982. *Tommarps Urkundsbok 1085–1600. III 1450–1530*. Ullstorp.
- Wallin, C. 1988. *Tommarps Urkundsbok 1085–1600. V 1551–1600*. Ullstorp.
- Wallin, C. 1991. *Tommarps Urkundsbok 1085–1600. VI* Ullstorp.

Internet

www.arild-hauge.com/raa-se/Dr-339-Stora-Koepinge.htm

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund, 0705-12 58 73, gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <https://tidskriftenale.nu/>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2020, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Författare av uppsatser publicerade i ALE erhåller fr.o.m. 2019 års utgåvor:

5 stycken häften av respektive nummer på papper.

1 stycken »digitalt särtryck» i form av en PDF-fil med bokmärken att fritt distribuera per E-post etc.

Föreningens styrelse:

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaf, Lund, ordf.

F. museichef Göran Larsson, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

1:e antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Antikvarie Anders Håkansson, Halmstad

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Kanslichef Pia Sander, Lund

Professor Sten Skansjö, Lund

Fil.dr Bengt Söderberg

Innehåll

ELISABETH REUTERSWÄRD

Mord, blod och mirakel. Dopfunten i Lyngsjö

I

STEN SKANSJÖ

Kyrkbyn Lyngsjö under medeltiden: när guldet blev till sand

14

ANDERS REISNERT

Belägringen av Lindholmen under andra hansekriget 1368–69

37

PER INGESMAN

Ægte og sminkede regnskaber

En undersläbsaffære ved ærkesædet 1519–22

48

LARS BERGGREN

August Schmitz och Furulund –

några aspekter på ett patriarkalt förhållningssätt

62

SVEN SCHEIDERBAUER

»Det Skånska Flygvapnet«

73

LARS JÖNSSON OCH TORBJÖRN BRORSSON

Kungalevet Arvalund och Lilla och Stora Köpinge –
maktstrukturer i Nedraby-Köpingeområdet i södra Skåne

84